

Jerzy Pietrzak

Wyzwolenie Kalisza

spod okupacji
cesarsko-niemieckiej
w 1918 r.

**Wyzwolenie Kalisza
spod okupacji cesarsko-niemieckiej
w 1918 r.**

Trzysta trzecie wydawnictwo
Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk

Publikacja dofinansowana przez
Prezydenta Miasta Kalisza

Jerzy Pietrzak

Wyzwolenie Kalisza spod okupacji cesarsko-niemieckiej w 1918 r.

KALISKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KALISZU

KALISZ 2024

RECENZJE

Prof. UK dr hab. Krzysztof Walczak

Prof. UK dr hab. Ewa Andrysiak

REDAKCJA

Dr Grażyna Schlender

KOREKTA

Edyta Pietrzak

INDEKS OSOBOWY

Dr Anna Bestian-Zajęc

REDAKCJA TECHNICZNA

Sławomir Woźniak

Ilustracja na okładce jest kompozycją
opublikowanych w niniejszej książce dwóch fotografii
nr 54 (Pałac Gubernialny) i 61 (żołnierze POW)

© Copyright by

Jerzy Pietrzak & Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
& Archiwum Państwowe w Kaliszu

ISBN 978-83-66777-41-5

ISBN 978-83-964992-4-0

Kalisz 2024

Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, zał. 1987

62-800 Kalisz, pl. św. Józefa 2-4 (UIW 38600)

www.ktpn.org; email: ktpn.kalisz@wp.pl

Archiwum Państwowe w Kaliszu

62-800 Kalisz, ul. Poznańska 207

www.archiwum.kalisz.pl

email: sekretariat@archiwum.kalisz.pl

Druk Edytor Kalisz

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I	
Alegoria umarłej Polski – Akt 5 listopada 1916 r. – Wznowienie „Gazety Kaliskiej” – Wybory do Rady Miejskiej – Legioniści	15
Rozdział II	
Polska Organizacja Wojskowa – Straż Obywatelska – Dowborczycy – Orędzie Rady Regencyjnej – Komenda Placu Wojska Polskiego – „Kurier Codzienny”	29
Rozdział III	
Rozkazy Komendy Naczelnej POW nr 1 – Wydarzenia w Kaliszu – Powstanie Rady Żołnierskiej – Utworzenie Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej – Odezwy do ludności – Rozmowa z gubernatorem wojennym ..	55
Rozdział IV	
Opanowanie miasta – Rozbrojenie – Rozmowy z Soldatenratem – Warunki umowy – Wymarsz garnizonu – Incydent w Skalmierzycach – Zagrożenie Kalisza	67
Rozdział V	
Wybór nowego burmistrza – Polski komisarz rządowy powiatu – Przejęcie więziennictwa – Rola cywilna Sztabu Wojskowego – Ewakuacja jeńców – Zajęcie Szczypiorna	91
Rozdział VI	
Organizacja struktury wojskowej – Konflikt z „Wehrmachtem” – Działania za kordonem – Utworzenie oddziału Poznańczyków i szwadronu ułanów – Kres rządów Sztabu Wojskowego i wcielenie Polskiej Organizacji Wojskowej do Wojska Polskiego	103
Ilustracje	43, 79, 117
Zakończenie	133
Wykaz skrótów	135
Spis ilustracji	137
Bibliografia	141
Indeks osobowy	149

Wstęp

Wyzwolenie Kalisza spod cesarsko-niemieckiej okupacji w 1918 r. należy do przełomowych wydarzeń w wielowiekowej historii miasta. Pierwsza publikacja wspomnieniowa pojawiła się na łamach „Gazety Kaliskiej” w 1919 r., jej autorem był mec. Józef Radwan. Krótko opisał przebieg wyzwolenia miasta od 10 do 13 listopada¹. Wspomnienie to przedrukował w „Gazecie Kaliskiej” w 1921 r. z okazji trzeciej rocznicy wyzwolenia. Wspomniana rocznica skłoniła mjr. Juliusza Ulrycha, który przeprowadził akcji wyzwoleniczej, do ogłoszenia krótkiego fragmentu swego pamiętnika pt. *Rozbrojenie Niemców w Ziemi Kaliskiej* na łamach dziennika „Polska Zbrojna”. Fragment ten kilka dni później ogłosiła także „Gazeta Kaliska”². W 1928 r., z okazji X-lecia wyzwolenia, wydano *Kaliską jednodniówkę listopadową*, w której opublikowano kolejne wspomnienie ppłk. Juliusza Ulrycha (różniące się w szczegółach od wersji z 1921 r.) oraz wspomnienie Mieczysława Krauckiego i inne materiały³. Równocześnie „Gazeta Kaliska” przedrukowała wspomnienie J. Ulrycha

¹ J. Radwan, *Rok temu*, „Gazeta Kaliska” 9 XI 1919, nr 255; tenże, *Trzy lata temu*, tamże, 13 XI 1921, nr 239.

Radwan Józef Wiktor, * 17 X 1858 w Warszawie, † 24 VI 1936 w Kaliszu; prawnik, od 1884 w Kaliszu, redaktor i wydawca „Gazety Kaliskiej”, właściciel drukarni, adwokat, społecznik; podczas I wojny światowej przebywał w Petersburgu, Kijowie i Moskwie, tamże czł. polskich organizacji opiekuńczych; wrócił do Kalisza w czerwcu 1918; ponownie został redaktorem „Gazety Kaliskiej” i powrócił do adwokatury; w listopadzie 1918 współpracował ze Sztabem Wojskowym Ziemi Kaliskiej, był komisarzem Ministerstwa Opieki Społecznej na Ziemię Kaliską 1918-1919 i radnym miasta Kalisza 1919-1923.

² J. Ulrych, *Rozbrojenie Niemców w Ziemi Kaliskiej (Fragment z pamiętnika)*, „Polska Zbrojna” 11 XI 1921, nr 33; „Gazeta Kaliska” 19 XI 1921, nr 44; 9 XI 1928, nr 311.

³ J. Ulrych, *Garść wspomnień [w:] Kaliska jednodniówka listopadowa 1918-1928*, Kalisz 1928, s. 10-12; M. Kraucki, *Wielki dzień [w:]* tamże, s. 13-14.

Ulrych Juliusz, * 9 IV 1888 w Turku, † 31 X 1959 w Londynie; pochodził z rodziny kupieckiej; będąc uczniem należał do tajnej organizacji samokształceniowej Petu, zagrożony aresztowaniem przeniósł się do Krakowa, gdzie zdał maturę i odbył studia prawne; wstąpił do Legionów Polskich w 1914, służył w I Brygadzie; ppor. Legionów; internowany w latach 1917-1918; zorganizował Sztab Wojskowy w Kaliszu i doprowadził do uwolnienia miasta spod okupacji niemieckiej w 1918; w wojnie z bolszewikami dowodził batalionem 29 Pułku Piechoty Ziemi Kaliskiej; po wojnie awansował na płk. dypl., pełnił funkcje sztabowe i kierownicze, m.in. był szefem Biura Komitetu Obrony Państwa przy generalnym inspektorze Sił Zbrojnych (jednym z najbliższych współpracowników marszałka Józefa Piłsudskiego), dyrektorem Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, zcą szefa Administracji Armii; oddelegowany do pracy rządowej był ministrem komunikacji 1935-1939 i posłem na Sejm 1938-1939; podczas wojny jako piłsudczyk pozbawiony możliwości służby wojskowej, pracował na podrzędnym stanowisku w polskiej administracji rządowej w Londynie, po wojnie pozostał na emigracji.

Kraucki Mieczysław, * 23 XII 1891, † 18 VIII 1935 w Kaliszu; księgarz, wydawca, dziennikarz „Głosu Kaliskiego” i „Gońca Kaliskiego”, wydawca i redaktor „ABC Kaliskiego”.

z 1921 r. oraz wspomnienie Józefa Radwana w szerszej wersji odtąd znanej⁴. Z kolei na XX-lecie wyzwolenia, wydana została praca Stefana Koźmińskiego o kaliskiej Straży Obywatelskiej w 1918 r.⁵. Poza tym w okresie II Rzeczypospolitej ukazały się dwie kaliskie jednodniówki harcerskie, zawierające niewielkie wspomnienia o udziale harcerzy w wyzwoleniu Kalisza⁶.

Po II wojnie światowej z nastaniem Polski Ludowej o wyzwoleniu Kalisza w 1918 r. rzadko wspomniano, a nawet o nim milczano, bo kojarzył się z wrogią „sanacją”, skoro było ono w sporej mierze dziełem Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) i płk. Ulrycha, uważanego za jednego z najbliższych współpracowników marszałka Józefa Piłsudskiego i przebywającego na politycznej emigracji⁷. Półwiecze wyzwolenia „uczczono” w prasie kaliskiej najpierw artykułem Bogumiła Kunickiego, *Pierwsza niepodległość* (krótkim, ogólnikowym i o „rewolucyjno-robotniczej” narracji), potem opublikowaniem w trzech odcinkach wspomnienia Mariana Zakrzewskiego-Gromika, *Przed pięćdziesięciu laty* (w sporej mierze przepisane ze zbiorowej relacji opracowanej w 1936 r., której wyżej wymieniony był współautorem, pt. *Zarys historyczny byłych uczestników rozbrojenia Niemców na dworcu kolejowym w Kaliszu w dniu 11 listopada 1918 r.*)⁸.

W 1970 r. opublikowany został w „Roczniku Kaliskim” obszerny artykuł dr. Henryka Wrotkowskiego pt. *Spółeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, napisany z wyzyskaniem źródeł archiwalnych i prasowych. W ten sposób obraz wyzwolenia Kalisza został bardzo wzbogacony, niestety także wywodami typu: *Wpływy i konsekwencje rewolucji październikowej. Wzrost siły bojowej kaliskiego proletariatu i przygotowania burżuazji do przejścia władzy*. Artykuł Wrotkowskiego włączony został potem do pracy zbiorowej *Dzieje Kalisza*, wydanej pod red. Władysława Rusińskiego w 1977 r. Poza tym Wrotkowski z okazji kolejnych rocznic wyzwolenia Kalisza, mianowicie w 1978 r. i 1993 r., ogłaszał w prasie kaliskiej okolicznościowe artykuły. Rusiński natomiast w swoje książce *Kalisz. Zarys dziejów*, wydanej w 1983 r. napisał o wyzwoleniu miasta tylko ogól-

⁴ J. Ulrych, *Rozbrojenie Niemców na Ziemi Kaliskiej*, „Gazeta Kaliska” 9 XI 1928, nr 311; J. Radwan, *Jak odebrano Kalisz Niemcom*, tamże, 10 XI 1928, nr 312.

⁵ S. Koźmiński, *Straż Obywatelska m. Kalisza z 1918 roku. Zarys historyczny*, Kalisz 1938.

⁶ Zorza, *Jednodniówka harcerska hufca kaliskiego: rocznica 10-lecia istnienia Z.H.P. w Kaliszu*, Kalisz 1924 [tamże wspomnienie: B. Lewińskiego, *Z przeszłych dni*, przedruk [w:] W. Niekrasz, *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914-1921*, Warszawa 1930, cz. I, s. 83-84]; *Straż nad Prosną*, Kalisz 1937 (wspomnienia W. Kurzajka – bez tytułu, s. 40-46 i Z. Żabickiego, *Trzecia drużyna im. Henryka Sienkiewicza w Kaliszu*, s. 58-59).

⁷ Tylko jednozdaniowa i ogólnikowa wzmianka zob. NN. *Krótki zarys historii m. Kalisza*, [w:] *Informator Kaliski na rok 1948*, Kalisz 1949, s. 7-13.

⁸ B. Kunicki, *Pierwsza niepodległość*, „Ziemia Kaliska” 9 XI 1968, nr 45; M. Zakrzewski *Przed pięćdziesięciu laty*, tamże, 23 XI 1968, nr 47; 30 XI 1968, nr 48; 7 XII 1968, nr 49.

nikowo i „cenzuralnie”⁹. Ewenementem było opublikowanie w 1972 r. w organie Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD-u) „Za Wolność i Lud” (!) wspomnienia J. Ulrycha, nadesłanego z Kalisza przez Koło nr 2 wspomnianego związku¹⁰. Autor wspomnienia, jak go określono, *Juliusz Ulrych, b. żołnierz 29 Pułku Strzelców Kaniowskich* (!), napisał je zapewne na emigracji u schyłku życia (zmarł w 1959 r.). Była to kolejna wersja (trzecia z kolei) jego wspomnień i w szczegółach różni się od wcześniejszych.

Dopiero po kolejnych kilkunastu latach od artykułu H. Wrotkowskiego, pojawiły się prace naukowe „dotykające” tematu wyzwolenia Kalisza w 1918 r.: Witolda Jarno o garnizonie i pułku kaliskim, Aleksandra Smolińskiego o szwadronie jazdy kaliskiej, Jana Maciejewskiego o harcerstwie kaliskim, Piotra Rafalskiego o ppłk. Józefie Lasoniu, jednym z organizatorów wyzwolenia¹¹. Szerzej temat wyzwolenia Kalisza został uwzględniony w pracach – Macieja Kowalczyka, Jerzego Splitta i Jerzego Wypycha¹². Liczniej zaczęły się pojawiać publikacje popularnonaukowe, prasowe i internetowe, traktujące o wyzwoleniu Kalisza w 1918 r., np. Henryka Nowaczyka, Kazimierza Wojciechowskiego, ks. Sławomira Kęszki, Macieja Błachowicza, Mariusza Kurzajczyka, Marka Kozłowskiego, Mateusza Halaka¹³. Jednak autorzy

⁹ „Rocznik Kaliski”, t. III, 1970, s.165-215; H. Wrotkowski, *Dni wyzwolenia* [w:] *Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977, s. 539-543; H. Wrotkowski, *Kalendarium wyzwolenia*, „Ziemia Kaliska” 4 XI 1978, nr 44; tenże, *Ze wszystkich kościołów odezwały się dzwony*, tamże, 12 XI 1993, nr 90 (o ogłoszeniu w Kaliszu aktu 5 listopada 1916 r.); 19 XI 1993, nr 92 (o Wacławie i Zofii Niemojowskich z Marchwacza). W. Rusiński, *Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983, s. 84.

¹⁰ J. Ulrych, *Niemcy dobrowolnie nie opuścili Kalisza*, „Za Wolność i Lud” 12 I 1974, nr 2.

¹¹ W. Jarno, *Garnizon Kaliski w latach 1918-1921*, „Rocznik Kaliski”, t. XXVI, 1997, s. 129-143; tenże, *Kalisz 29 Pułk Strzelców Kaniowskich w latach 1918-1921*, tamże, t. XXVIII, 2002, s. 89-117; A. Smoliński, *Szwadron Jazdy Ziemi Kaliskiej, przyczynek do dziejów szwadronów wojewódzkich formowanych na ziemiach polskich od końca 1918 r do marca 1919 r.*, „Polonia Maior Orientalis”, t. V, 2018, s. 47-59; J. Maciejewski, *Z dziejów harcerstwa kaliskiego 1911/12-1939*, Kalisz 1998; P. Rafalski, *Literat. Legionista i oficer II RP. Ppłk Józef Julian Lason*, „Rocznik Kaliski”, t. XLVI, 2020, s. 59-71.

¹² M. Kowalczyk, *Pogranicze ostrowsko-kaliskie w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXI, 2005, s. 41-57; J.A. Splitt, *Gdy dymy opadły... Kalisz w latach Wielkiej Wojny*, Kalisz 2014; J. Wypych, *Rola Straży Obywatelskiej w wyzwoleniu Kalisza 11 listopada 1918 r.*, „Rocznik Kaliski”, t. XLIV, 2018, s. 124-141.

¹³ H. Nowaczyk, *Z niepodległości cieszyli się wszyscy*, „Ziemia Kaliska” 11 XI 1988, nr 46; K. Wojciechowski, *11 listopada 1918 roku w Kaliszu*, „Kalisia Nowa” 2000, nr 11; S. Kęszka, *Historyczny dzień. Orzeł srebrnopióry uniósł się nad krajem*, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://www.opiekun.kalisz.pl/orzel-srebrnopiory-uniosl-sie-nad-krajem/> (stan na 16.12.2024); okolicznościowy numer „Kalisia Nowa” 2008, nr 10-12, tamże: M. Błachowicz, *Kalisz w drodze do wolności. Kalendarium wydarzeń*; M. Kurzajczyk, *Kaliska rewolucja listopadowa. Przebieg wydarzeń*; M. Kozłowski, *Straż Obywatelska w Kaliszu. Znani zapomniani* [Bolesław Drzewiecki]; M. Halak, *Kalisz harcerze też walczyli o niepodległość „Życie Kalisza”*, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://zyciekalisza.pl/arttykul/kaliscy-harce-rze-tez/853596> (stan na 16.12.2024).

wymienionych publikacji, zarówno naukowych, jak popularnonaukowych, pisząc o wyzwoleniu Kalisza, w zasadzie powtarzali lub streszczali faktografię z artykułu Henryka Wrotkowskiego albo nawet tylko ze wspomnień Ulrycha z 1928 r. Na tym tle wyróżnił się artykuł Macieja Błachowicza i Magdaleny Zdrowickiej-Wawrzyniak, odsłaniający prawie nieznaną kartę dziejów samorządu w Kaliszu w okresie wyzwolenia¹⁴.

Szansą na postęp badawczy stało się pojawienie, z okazji stulecia odzyskania niepodległości przez Polskę, dwóch artykułów, w których opublikowano ok. 50 dokumentów z archiwów i bibliotek w Warszawie, Krakowie, Kaliszu i Wrocławiu, dotyczących przygotowań wyzwoleniczych i samego wyzwolenia w Kaliszu, dotąd mało znanych historykom.

Grzegorz Waliś i Arkadiusz Tuliński opublikowali materiały pierwszorzędnej rangi z Archiwum Narodowego w Krakowie i Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, mianowicie meldunki, raporty, relacje, listy komendantów jednostek, emisariuszy, kurierów Legionów Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej kierowane głównie z Kalisza do władz zwierzchnich wojskowych, przede wszystkim Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie i Komendy Polowej POW nr 1 w Warszawie. Dołączono też kilka relacji wspomnieniowych, w tym bardzo cenną Jana Łepkowskiego o jego działalności w POW, przede wszystkim w okręgu kaliskim¹⁵. Poza tym Monika Sobczak-Waliś wydała ze zbiorów CAW relację zbiorową z 1936 r. o zdobyciu dworca w Kaliszu w 1918 r.¹⁶. Udostępnione zostały także przez Helenę Radziłowicz w internecie wspomnienia Stefana Rydzewskiego – jednego z organizatorów Straży Obywatelskiej w Kaliszu (niestety niewielkiej objętości)¹⁷.

¹⁴ M. Błachowicz, M. Zdrowicka-Wawrzyniak, *Życie w gruzach. O formowaniu się władz miejskich Kalisza i gospodarce komunalnej w latach 1914-1919 na łamach „Gazety Kaliskiej”, „Rocznik Ostrowskiego Towarzystwa Naukowego”, nr 9, 2019, s. 45-69 (Życie codzienne na (wielkopolskiej) prowincji u progu niepodległości).*

¹⁵ G. Waliś, *Materiały źródłowe do ruchu niepodległościowego w Kaliszu w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Kaliski”, t. XLIV, 2018, s. 192-264; A. Tuliński, *Listopad 1918 r. na terenie okupacji niemieckiej w wybranych dokumentach Polskiej Organizacji Wojskowej z zasobów Wojskowego Biura Historycznego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. XIX, 2018, nr 1-2, s. 245-390.

¹⁶ M. Sobczak-Waliś, *Jak dworzec w Kaliszu przejmowano, czyli słów kilka o listopadzie 1918 r.*, tamże relacja *Zarys historyczny byłych uczestników rozbrojenia Niemców na dworcu kolejowym w Kaliszu w dniu 11 listopada 1918 r.* (CAW, Kolekcja rękopisów sygn. I.400.2505), „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego Kalisia”, t. VII, 2018, s. 11-26. Wyżej wymieniona ogłosiła wcześniej artykuł pt. *Kalisz w pierwszych miesiącach niepodległości w świetle zapisków Henryka Chrzanowskiego z Jastrzębnik*, tamże, t. VI, 2017, s. 99-114 (fragmenty wspomnień H. Chrzanowskiego nie dotyczą wyzwolenia miasta).

¹⁷ S. Rydzewski *Moje półwieku w Kaliszu*, cz. I, *W wojennym i międzywojennym Kaliszu: Listopad 1916, Straż Obywatelska 1918*, oprac. Helena Radziłowicz, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <http://info.kalisz.pl/rydzewski/rozd.1.html> (stan na 5.11.2021).

Autor niniejszej pracy zainteresował się historią wyzwolenia Kalisza w 1918 r. w związku z propozycją przygotowania prelekcji na ten temat złożoną przez dr Grażynę Schlender – dyrektor Archiwum Państwowego w Kaliszu. W rezultacie w 2021 r. powstało nagranie pt. *Listopadowa „chwila” 1918 r. w Kaliszu*, dostępne na stronie internetowej Archiwum Państwowego w Kaliszu i w serwisie YouTube. Do podjęcia dalszych, gruntowniejszych badań skłoniło mnie „odkrycie”, że Juliusz Ulrych w swoich wspomnieniach zmienił chronologię wyzwolenia Kalisza, przesuwając najważniejsze wydarzenia o dzień do przodu. Przede wszystkim zmienił datę utworzenia Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej, który zainicjował i pokierował akcją wyzwolenczą. Sztab utworzony został wieczorem w poniedziałek 11 listopada, zdaniem Ulrycha wydarzyło się to już w niedzielę 10 listopada. W rezultacie opanowanie miasta i urzędów, rozmowa Ulrycha z niemieckim gubernatorem wojennym Kalisza i rokowania z niemiecką Radą Żołnierską oraz inne wydarzenia, które miały miejsce we wtorek 12 listopada, Ulrych przesunął na poniedziałek 11 listopada. Nie zmieniona została tylko data opuszczenia Kalisza przez garnizon niemiecki – 13 listopada 1918 r. Ulrych dokonał zmiany chronologii wydarzeń mimo, że istniały i zachowały się źródła podające właściwą datację, mianowicie ówczesna prasa kaliska oraz raporty o wydarzeniach wysyłane na bieżąco z Kalisza do Warszawy, m.in. przez samego Ulrycha, który był szefem wspomnianego Sztabu Wojskowego¹⁸. Można oczywiście dociekać powodów tej zmiany. Być może pisząc wspomnienie do jubileuszowego numeru „Polski Zbrojnej”, który był poświęcony wydarzeniom 11 listopada 1918 r. w Warszawie i kraju „dostosował” do nich chronologię wydarzeń kaliskich. Rzecz znamienna, że nikt nie zakwestionował datacji Ulrycha, co więcej, zaczęto ją stosować i powtórzył ją nawet wydawca dokumentów dowodzących, że jest ona błędna¹⁹. Zamęt w chronologii wydarzeń wywołał już „Kurier Warszawski” artykułem pt. *Z Kalisza* opublikowanym 18 listopada 1918 r.²⁰. W artykule opartym

Rydzewski Stefan, * 4 IX 1883 w Brdowie k. Koła, † 15 VI 1966 w Kaliszu; kupiec, właściciel sklepu win i towarów kolonialnych, jeden z organizatorów Straży Obywatelskiej w Kaliszu w 1918; społecznik, m.in. reaktywował Bractwo Strzelców Kurkowych w Kaliszu w 1925.

¹⁸ Z meldunków do Komendy Naczelnej POW nr 1 Warszawie informujących na bieżąco o wydarzeniach w Kaliszu w listopadzie 1918 wynika, że do porozumienia polskich organizacji wojskowych i utworzenia wspólnego sztabu wojskowego Ziemi Kaliskiej doszło 11 XI 1918. I tak w meldunku wystosowanym 12 XI przez w/z Komendanta Okręgu POW w Kaliszu do Komendy Naczelnej POW w Warszawie podano, że Sztab Wojskowy ukonstytuował się i rozpoczął pracę dnia poprzedniego, czyli 11 XI 1918. Także sam szef Sztabu Wojskowego ppor. Ulrych w drugim meldunku do Warszawy napisanym w nocy z 13 na 14 XI podał, że sztab powstał 11 XI. Datę tę podał także w meldunku do Warszawy z 15 XI 1918. Poza tym z ówczesnych doniesień prasowych wynika, że sztab utworzono „przed wieczorem” 11 XI („Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39).

¹⁹ Por. H. Wrotkowski, *Spółeczeństwo...*, dz. cyt., s. 198; W. Kościelniak, K. Walczak, *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 1989, s. 161; G. Waliś, dz. cyt., s. 195.

²⁰ „Kurier Warszawski” 18 XI 1918, nr 319, wydanie wieczorne.

na informacjach kaliskiego „Kuriera Powszechnego”, którego numer otrzymano, chronologię wydarzeń potraktowano niefrasobliwie.

Niniejsza praca napisana została na szerokiej bazie źródłowej. Wyzyskano przede wszystkim ówczesne pisma kaliskie – „Gazetę Kaliską” i „Kurier Powszechny”. Oprócz opublikowanych dokumentów uwzględniono inne, dotąd nie publikowane, znajdujące się przede wszystkim w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie. Wykorzystano w szczególności Akta Personalne i Odznaczeniowe. Kolekcja ta zawiera nie tylko dane biograficzne, ale często opisy zdarzeń, w których dana osoba uczestniczyła. Uwzględniono także akta zachowane w archiwach państwowych w Kaliszu i Łodzi.

Mankamentem wspomnień, także wniosków odznaczeniowych, jest częste wyolbrzymianie własnych zasług i mitologizacja wydarzeń. W przypadku historii wyzwolenia Kalisza najdobitniejszym tego przykładem są zapiski Henryka Bigosza – ppor. i adiutanta dowódcy Okręgu Kaliskiego WP w 1918 r., sporządzone ok. 1960 r., pełne niewiarygodnych faktów. Bigoszt w swoich zapiskach kreuje się na głównego organizatora okręgu wojskowego w Kaliszu i wyzwoliciela miasta spod niemieckiej okupacji, który zmusza gen. Sontagą do kapitulacji, zezwala por. Ulrychowi zorganizować Sztab Wojskowy, przekazuje dowództwo wojska płk. Lewszeckiemu, przygotowuje powstanie w Wielkopolsce, wszystko z rozkazu Sztabu Generalnego WP a nawet samego Piłsudskiego, któremu bezpośrednio podlega (!)²¹.

W niniejszej pracy wykorzystano zapiski Henryka Chrzanowskiego, ziemianina i działacza kaliskiego, świadka i uczestnika akcji wyzwolenczej w Kaliszu w 1918 r. Dwa grube tomy zapisek, przechowane w Dziale Rękopisów Ossolineum we Wrocławiu, obejmują okres od 21 marca 1918 r. do 3 października 1919 r., są tylko częścią notat, które autor prowadził przynajmniej przez kilka lat. Stanowią

²¹ H. Bigoszt, *Moje wspomnienia, notatki. Kronika ważniejszych wydarzeń w dobie powstania [wielkopolskiego] – dziennik*, Kraków ok. 1968, rkp; mikrofilm w Archiwum Państwowym w Poznaniu, w zbiorach po Ludwiku Gomolcu (zbiór nie opracowany); kopia mikrofilmu w posiadaniu Jerzego Pietrzaka w Ostrowie Wielkopolskim (po Zenonie Dykciku). W aktach urzędowych Bigoszt o swoich „zasługach” pisze powściągliwie lub na ich temat milczy. Wojskowe Biuro Historyczne. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (cyt. dalej CAW), Akta Personalne i Odznaczeniowe (cyt. dalej APiO), Akta personalne Henryka Bigosza.

Bigoszt Henryk, * 4 V 1895 w Kalwarii Zebrzydowskiej, † 20 III 1971 w Krakowie; studiował na Politechnice w Wiedniu; wstąpił do Legionów Polskich w 1914, służył w 3 i 6 Pułku Piechoty, potem w inspektoratach werbunkowych w Mławie i Ciechanowie; po krzysie przysięgowym służył w Polskiej Sile Zbrojnej w urzędach zaciągu w Olkuszu i Łodzi, ppor. 1918; następnie w WP, skierowany do Kalisza na stanowisko pierwszego adiutanta okręgu 30 X 1918; szef sztabu grupy operacyjnej płk. Lewszeckiego 1919; referent w Instytucie Techniki Wojskowej MSW 1919-1921; brał udział w wojnie z bolszewikami, adiutant 206 ochotniczego pułku piechoty, awansował na kpt. w 1920; przeniesiony do rezerwy w 1921; producent i reżyser kilku filmów fabularnych i historycznych do 1928, następnie pracował w fabryce wytworów aluminiowych w Warszawie jako kierownik administracji; podczas II wojny światowej przebywał w Rumunii; potem mieszkał w Krakowie, zajmował się m.in. zielarstwem.

cenne i ciekawe źródło historyczne, chociaż ich autor w znacznej części streszczał lub kopiował ówczesne doniesienia prasy, głównie warszawskiej, kaliskiej i poznańskiej²². Niestety nie zachowała się część *Kroniki kościelnej Kalisza* ks. Jana Sobczyńskiego dotycząca okresu wyzwolenia się Kalisza spod okupacji niemieckiej w 1918 r.²³. Zaginęła także relacja Leona Dobrowolskiego, pt. *Szkic ruchu niepodległościowego w Kaliszu*, napisana przed 1939 r., która znajdowała się w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego (Kolekcja Rękopisów, sygn. I.400/ 2021/13).

Temat wyzwolenia Kalisza w 1918 r. w niniejszym opracowaniu potraktowany został stosunkowo szeroko i szczegółowo, chronologicznie od aktu 5 listopada 1916 r. do złożenia przysięgi przez garnizon kaliski Wojska Polskiego 13 grudnia 1918 r. Chodziło o przedstawienie nie tylko przebiegu wyzwolenia miasta, ale także pokazanie wzmagania się dążeń wyzwoleniczych oraz organizacji polskich władz wojskowych i cywilnych w mieście, będącej zwieńczeniem wyzwolenia. Książka zawiera wiele not biograficznych i fotografii dopełniających wykład.

Bibliografia zamieszczona w opracowaniu obejmuje nie tylko pozycje dotyczące historii wyzwolenia Kalisza w 1918 r., ale także traktujące o poszczególnych bohaterach opisywanych wydarzeń i będące w sporej mierze podstawą not biograficznych zamieszczonych w przypisach.

Dziękuję wszystkim, którzy okazali mi pomoc w napisaniu tej książki, w szczególności dr Grażynie Schlender – dyrektor Archiwum Państwowego w Kaliszu za inspirację badawczą, prof. dr. hab. Krzysztofowi Walczakowi – dyrektorowi Instytutu Interdyscyplinarnych Badań Historycznych Uniwersytetu Kaliskiego im. Stanisława Wojciechowskiego za konsultacje naukowe. Dziękuję archiwistom i bibliotekarzom, z których życzliwości i wiedzy korzystałem, zwłaszcza kaliskim: Edycie Pietrzak i Grzegorzowi Walisiowi z Archiwum Państwowego w Kaliszu, dr Dominice Płócienniczak z Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej i Grzegorzowi Tomżyńskiemu z Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Adama Asnyka w Kaliszu.

Dziękuję wydawcom i sponsorom książki – Kaliskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk, Archiwum Państwowemu w Kaliszu oraz Prezydentowi Miasta Kalisza mgr. inż. arch. Krystianowi Kinastowskiemu.

Mam nadzieję, że książka nie tylko wejdzie do obiegu naukowego, ale spotka się z żywym zainteresowaniem miłośników historii, zwłaszcza Kalisza i Ziemi Kaliskiej.

²² Oss. rkps 14058 II: H. Chrzanowski, *Pro memoria. Wspomnienia dotyczące Kalisza z lat 1918-1919*, t. I-II.

Chrzanowski Henryk, * 6 VII 1853 w Stanisławowie k. Wrześni, † 21 XI 1924 w Poznaniu; maturę uzyskał w Śremie, studiował prawo w Berlinie, agronomię w Halle, doktorat filozofii w Lipsku; nabył majątek Jastrzębniki k. Kalisza w 1877, gdzie osiadł; wzorowy rolnik, działacz gospodarczy i społeczny w Kaliszu: prezes Tow. Kredytowego Ziemskiego 1903, Kaliskiego Tow. Wzajemnego Kredytu, Syndykatu Rolniczego, Banku Ziemiańskiego oraz Rady Opiekuńczej w pow. kaliskim, członek Sejmiku Powiatowego w Kaliszu, aktywny w kilku komisjach.

²³ A. Walczak-Niewiadomska, *Jan Sobczyński*, Kalisz 2012, s. 68.

ROZDZIAŁ I

Alegoria umarłej Polski – Akt 5 listopada 1916 r. – Wznowienie „Gazety Kaliskiej” – Wybory do Rady Miejskiej – Legioniści

W kościele św. Mikołaja w Kaliszu, obecnie katedralnym, jest kaplica Matki Boskiej Pocieszenia zwana *Polską* lub *Pod Orlami* z racji patriotycznej polichromii, jaką kaplica została ozdobiona w 1909 r., a więc przed I wojną światową. Autor polichromii Włodzimierz Przerwa-Tetmajer na jednej ze ścian namalował *Alegorię Umarłej Polski*. Przedstawia ona martwą niewiastę symbolizującą Polskę. Okryta królewskim płaszczem, spoczywa na marach przed obliczem Matki Boskiej siedzącej na królewskim tronie w asyście aniołów w zbrojach, trzymających kopie z polskimi chorągiewkami. Zmarłą otaczają królowie związani z Kaliszem i przedstawiciele wszystkich stanów tego miasta. Wszyscy modlą się do Matki Bożej o wskrzeszenie umarłej Polski. Modlitwie przewodniczy kapłan z wyciągniętymi rękami w błagalnym geście. Artysta w ten sposób przedstawił ówczesnego proboszcza kościoła św. Mikołaja – ks. Jana Sobczyńskiego, na życzenie którego nadał polichromii patriotyczny charakter. Ks. Sobczyński był wybitnym patriotą i społecznikiem. Zapewne nie sądził, że jego modlitwa o wskrzeszenie Polski za kilka lat się spełni¹.

Kalisz w czasach zaborów był pod panowaniem Rosji. Należał do tzw. Kongresówki, czyli Królestwa Polskiego utworzonego na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. Był stolicą guberni, która obejmowała 8 powiatów: Kalisz, Koło, Konin, Łęczyca, Sieradz, Sępca, Turek, Wieluń. Był również miastem pogranicznym. Granica z Prusami przebiegała między Szczypiornem i Nowymi Skalmierzycami.

Kongresówka podczas I wojny światowej znalazła się pod okupacją niemiecką i austro-węgierską, w tym gubernia kaliska pod okupacją niemiecką. W guberni

¹ A. Walczak-Niewiadomska, dz. cyt., s. 31-32.

Sobczyński Jan, * 13 V 1861 w Jelitowie k. Ostrowa Wielkopolskiego, † 30 III 1942 w Kaliszu; ks., proboszcz parafii św. Mikołaja w Kaliszu, prałat kapituły kolegiackiej kaliskiej, radny miasta Kalisza 1917-1924, zwolennik narodowej demokracji, społecznik, autor *Kroniki kościelnej Kalisza* (1901-1938).

Tetmajer Włodzimierz Przerwa, * 31 XII 1861 w Harkłowej k. Nowego Targu, † 26 XII 1923 w Krakowie; artysta malarz okresu Młodej Polski; autor polichromii w katedrze wawelskiej (kaplica królowej Zofii), kościele Mariackim (kaplica św. Jana Nepomucena), w bazylice w Kalwarii Zebrzydowskiej, współtwórca Panoramy Raclawickiej; literat, działacz ludowy i niepodległościowy, brat przyrodni poety Kazimierza Przerwy-Tetmajera.

władzę okupacyjną wojskową i cywilną sprawował gubernator wojenny, a w powiatach zarząd cywilny wykonywał naczelnik powiatu. Kompetencji naczelnika w Kaliszu podlegały dwa powiaty: kaliski i turecki. Podobnie, jak to było za czasów rosyjskich, gubernator wojenny i naczelnik powiatu rezydowali w pałacu gubernialnym².

Dnia 5 listopada 1916 r. generalni gubernatorzy obu okupacyjnych części proklamowali w imieniu swych władców utworzenie samodzielnego Królestwa Polskiego, ale będącego *w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami*. Okupanci liczyli, że w ten sposób pozyskają Polaków i z ich pomocą pokonają Rosję. Niemniej akt 5 listopada miał istotne znaczenie dla sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. Zmusił państwa Ententy, w szczególności Francję i Wielką Brytanię, do poparcia utworzenia po wojnie niepodległego państwa polskiego, czego dotąd unikały ze względu na sprzymierzoną Rosję.

W Kaliszu 5 listopada 1916 r. na dziedzińcu gmachu gubernialnego (obecnie siedziba starostwa), pod portykiem, odbyła się uroczystość odczytania aktu o utworzeniu Królestwa Polskiego³. W uroczystości uczestniczyli przedstawiciele władz, duchowieństwa i obywatelstwa. Akt odczytali: po niemiecku – gubernator wojenny Kalisza gen. Rudolf von Wegerer, po polsku – komisaryczny burmistrz miasta por. Teodor Prądyński⁴. Potem wzniesiono okrzyki: gen. Wegerer za rozwój i pomyślność nowego państwa polskiego, zgromadzeni: *Niech żyje Królestwo Polskie! – Niech żyje armia polska!*. Na balkonie wywieszono wielki sztandar amarantowy z Orłem Białym, a orkiestra wojskowa (niemiecka!) odegrała hymn *Boże, coś Polskę* (pieśń ta uważana była za polski hymn narodowy). Z kolei rejent Stanisław Bzowski wzniósł okrzyk na cześć cesarza niemieckiego i austriackiego, który powtórzono kilka razy. Po odegraniu hymnów, niemieckiego i austriackiego, gen. Wegerer składał zgroma-

² S. Przygodzki, *Powiat kaliski w latach 1815-1918*, [w:] *Starostwo i powiat kaliski na przestrzeni wieków*, Poznań 2024, s.125-126. Gabinet gubernatora wojennego znajdował się w części frontowej na I piętrze za portykiem, lokalizację gabinetu komisarza powiatowego nie sposób ustalić.

³ „Gazeta Kaliska” 7 XI 1916, nr 2.

⁴ Wegerer Rudolf von, * 19 V 1852 w Luxemburgu, † 5 VIII 1929 w Berlinie; gen. piechoty, gubernator wojenny Kalisza 1914-1918; wcześniej m.in. dowodził brygadami piechoty, a na początku I wojny światowej 4 dywizją Landwehry.

Prądyński Teodor * 7 IV 1877 w Siemianowie k. Gniezna, † 30 I 1937 w Poznaniu; adwokat w Inowrocławiu; zmobilizowany do armii niemieckiej jako por. rez. w 1914, walczył na froncie wschodnim; przeniesiony do niemieckiej administracji okupacyjnej Królestwa, komisaryczny burmistrz Kalisza 1 V(?)1915–12 XI 1918; ochotnik w powstaniu wielkopolskim 13 I 1919, służył w intendenturze w Poznaniu, potem w randze kpt. dowodził batalionem w 9 Pułku Strzelców Wielkopolskich, walczył na froncie północnym; zwolniony z czynnej służby 31 X 1919, przeniesiony do rezerwy w randze mjr. w 1921, wicestarosta krajowy poznański 1919, prokurator Sądu Apelacyjnego w Katowicach 1922, naczelny dyrektor Tow. Ubezpieczeniowego „Vesta” w Poznaniu od 1924.

dzonym przedstawicielom wszystkich polskich stanów życzenia z racji „wiekopomnego” aktu. Na koniec odezwały się dzwony we wszystkich kaliskich kościołach i na gmachach rządowych wywieszono sztandary amarantowe z Orłem Białym⁵.

Świadkiem uroczystości był Stefan Rydzewski, który po latach tak ją opisał:

(...) idąc do kościoła Farnego na mszę zauważyłem wielu gapiów. Przy ogrodzeniu przed gubernią stało dużo wojska niemieckiego, a przy bramie żelaznej, gdzie stała warta, spacerował prezydent miasta Prądyński. Zobaczywszy mnie, zaprosił do środka przed gmach guberni. Na placu zastałem już oczekujących kilkudziesięciu kaliszan – znanych starszych obywateli miasta, z sądownictwa, palestry, nauczycielstwa, kupiectwa i innych. Przy bramie żelaznej budka i warta, dalej kompania wojska ustawiona w dwuszeregu z bronią u nogi, a obok orkiestra wojskowa. Po chwili zjawił się dowodzący garnizonem generał Wegerer z prezydentem Prądyńskim oraz całą świtą władz okupacyjnych. Nastąpiło odczytanie manifestu przez kraj-szefa [niem. Kreischef – naczelnik powiatu] Hahna po niemiecku i Prądyńskiego po polsku, który [to manifest] głosił niepodległość Polski pod protektorem Niemiec i Austrii. Po czym nastąpiła komenda Hoch – kompania wojska sprezentowała broń, orkiestra zagrała hymn niemiecki, austro-węgierski i polski, jednocześnie na balkonie [pałacu gubernialnego] panie Smodlibowska i inne rozwinęły flagę polską z orłem polskim⁶. Pamiętam tę chwilę jak dzisiaj, kiedy rozległy się tony „Mazurka Dąbrowskiego”, w każdym z nas – Polaku – wstrząsnął dreszcz, a w niejednym oku zabłyśły łzy. Kiedy rzuciłem okiem na stojących obok zauważyłem, iż odczuwają takie samo wzruszenie i stoją ze schyłonymi głowami. Bo przecież musimy sobie uprzytomnić, że przeszło po stuletniej niewoli hymn ten pierwszy raz zabrzmiał publicznie. Nie tak dawno, za naszej jeszcze pamięci, za śpiew ten groziło więzienie lub zsyłka na Sybir. Toteż każdy z nas czuł, że nadeszła dziejowa chwila, iż ci sami barbarzyńcy, którzy niedawno bestialsko zniszczyli bezbronne miasto i jego mieszkańców, dzisiaj prężą się przy polskim hymnie. A kiedy już zaczęto rozchodzić się, przy bramie żelaznej, obok kościoła farnego, gdzie stały tłumy publiczności, jeden z wychodzących, młody profesor gimnazjum, wznosił okrzyk: „Wolna Zjednoczona Niepodległa Polska, niech żyje”. Okrzyk ten podchwycony gorąco przez zgromadzoną publiczność trzykrotnie

⁵ Bzowski Stanisław Gerwazy, * 19 VI 1862 w Stojnowie k. Stopnicy, † 2 VIII 1937 w Krakowie; notariusz w Kaliszu, czł. sejmiku powiatowego kaliskiego 1916, radny miasta Kalisza 1916-1917, w Polsce niepodległej długoletni radny i przewodn. Rady Miejskiej; czł. wielu towarzystw, m.in. dyrektor Tow. Kredytowego, prezes Tow. Muzycznego i Tow. Wioślarskiego; przeniósł się do Krakowa 1933.

⁶ Smodlibowska Aniela, * 7 III 1884 w Inowrocławiu, † 24 V 1981 w Warszawie; ukończyła szkołę średnią w Ostrowie; pracowała m.in. w landraturze w Krotoszynie, gdzie poznała landrata K. Hahna; w Kaliszu była jego sekretarką, uczyła go języka polskiego oraz kierowała wydziałem ds. kościelnych w urzędzie powiatowym; jej rodzice mieszkali w Krotoszynie; została żoną K. Hahna.

zagrzmiał entuzjastycznie. Niemcy odwrócili się nie wiedząc co to znaczy – a może się domyślili, bo ich Hoch społeczeństwo przyjęło z chłodną rezerwą⁷.

Większość mieszkańców Kalisza i okolicy żywiła jeżeli nie wprost wrogość, to nieufność wobec polityki niemieckiej albo pogrążona była w politycznej apatii. W szczególności pamiętano o zburzeniu miasta i gwałtach dokonanych w sierpniu 1914 r. przez wojsko niemieckie. Od 1916 r. niemieckie władze okupacyjne w Królestwie starały się zjednać Polaków, aby pozyskać ich do walki z Rosją. Zezwolono na uroczysty obchód 125-lecia Konstytucji 3 Maja. W Kaliszu, podobnie jak w innych miejscowościach, obchód przerodził się w wielkie polskie święto narodowe. W ramach gestów propolskich zgodzono się na wznowienie „Gazety Kaliskiej”, której wydawanie zawieszono w 1914 r. Wydawca i redaktor naczelny „Gazety” mec. Józef Radwan przebywał w Rosji. O wznowienie wydawania „Gazety Kaliskiej” zabiegali nie tylko synowie Radwana – Józef i Antoni oraz grono obywateli kaliskich, ale lokalne władze okupacyjne, burmistrz Kalisza T. Prądyński i naczelnik powiatu kaliskiego K. Hahn⁸. Pierwszy numer „Gazety” ukazał się 5 listopada 1916 r. z artykułem wstępnym pt. *Teraz -albo- nigdy*. Autor artykułu Jan Garlikowski – redaktor naczelny „Nowego Kuriera Łódzkiego”⁹ – dowodził, że Rosja jest odwiecznym wrogiem Polski, jej obietnice składane Polakom były i są faryzeuszowskie, nie zasługują na zaufanie; zmuszona do opuszczenia kraju pozostawiła za sobą zgłiszcza i popioły. Wre już praca we wszystkich dziedzinach, nad odbudową kraju. Powstała szansa spełnienia marzeń narodu o wolności, o Polsce, która *jeszcze nie zginęła i zginąć nie może*. Powstają polskie instytucje oświatowe i samorządowe,

⁷ S. Rydzewski, dz. cyt. Autora zawiadła pamięć, według doniesień prasowych, wyżej wymieniony manifest odczytał po niemiecku osobiście gen. Wegerer.

Hahn Konrad, * 28 XI 1863 w Obornikach, † 19 XII 1936 w Poznaniu; prawnik; landrat w Krotoszynie 1898; naczelnik powiatu kaliskiego i tureckiego 1914, tajny radca rejencyjny; po opuszczeniu Kalisza wrócił na urząd landrata w Krotoszynie 1918, był nim do 2 I 1919; pozostał w Polsce (znał język polski, matka była Polką, ożenił się z Polką), był radcą w Starostwie Krajowym w Poznaniu od 1920, przeszedł na emeryturę ok. 1930. Syn Stefan (1921-2020) należał do AK, brał udział w powstaniu warszawskim, był prof. radiokomunikacji na Politechnice w Warszawie, czł. rzecz. PAN.

⁸ Radwan Józef, junior, * 1892, † ? I 1945; studiował malarstwo w Krakowie i Monachium; po zgonie ojca przejął z bratem drukarnię; podczas okupacji niemieckiej chcąc utrzymać drukarnię podpisał listę VD; zginął w nieznanych okolicznościach uciekając z Kalisza przed zbliżającym się frontem.

Radwan Antoni, * 15 vel 17 V 1894 w Kaliszu, † 11 II 1958 w Kaliszu; czł. Sokoła w Bytomiu i Drużyn Strzeleckich; służył w II Brygadzie Legionów Polskich 1914-1915; czł. POW w Kaliszu; dziennikarz, wydawca.

⁹ H. Wrotkowski, *Spółeczeństwo...*, dz. cyt., s. 176-177.

Garlikowski Jan, * 1874, † 25 IV 1919 w Łodzi, dziennikarz, literat; redaktor naczelny „Nowego Kuriera Łódzkiego” 1911-1919; pisywał w „Gazecie Kaliskiej” i „Dzienniku Kujawskim”; wiceprezes Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich w Łodzi; członek Stronnictwa Demokracji Polskiej (orientacji aktywistycznej).

ponad wszystkim góruje „wielki czyn” – Legion Polski. Wzywał więc do włączenia się do tej pracy, do wykorzystania niepowtarzalnej szansy. Redaktorem i wydawcą wznowionej „Gazety Kaliskiej”, opatrzonej podtytułem „Kaliszanin. Organ Ziemi Kaliskiej”, był Antoni Radwan.

Kolejnym gestem propolskim niemieckich władz okupacyjnych było przeprowadzenie wyborów samorządowych w styczniu 1917 r. Radnych z nominacji władz zastąpili radni wybrani w kuriach elektorских.

W rezultacie tych koncesji część Polaków zdecydowała się podjąć współpracę z Niemcami i Austrią w nadziei zbudowania zrębów polskiej państwowości. Kaliscy tzw. aktywiści wywodzili się głównie z ziemiaństwa i inteligencji. W Radzie Miejskiej, wybranej w 1917 r., przynajmniej na początku mieli przewagę pasywiści zapatrujący się sceptycznie na odbudowę Polski przez Niemcy i Austro-Węgry¹⁰. Okazało się to w głosowaniu w sprawie wystosowania przez Radę Miasta adresu poparcia do Tymczasowej Rady Stanu. Za wysłaniem adresu głosowało tylko 8 radnych, przeciw – 14, wstrzymało się od głosu – 2 radnych¹¹. Najbardziej znani i wpływowi radni należeli jednak do tzw. aktywistów, jak Karol Wyganowski, Leon Dziewulski, Ludwik Mamroth, ks. Adolf Gozdek, pastor Edward Wende¹². Do znanych aktywistów kaliskich należeli także Wincenty Młynarski, Stanisław Bzowski i Stani-

¹⁰ Władze niemieckie zaprowadziły w okupowanym Królestwie samorząd terytorialny na wzór niemiecki. Pierwsza Rada Miejska powołana w 1915 pochodziła z nominacji władz okupacyjnych (skład podał NN w raporcie z 3 XI 1915, G. Waliś, dz. cyt., s. 213-214), druga Rada Miejska została wybrana w styczniu 1917. Pierwsze posiedzenie wybranej Rady odbyło się 25 I 1917, „Gazeta Kaliska” 21 I 1917, nr 6, 25 I 1917, nr 8; M. Błachowicz, M. Zdrowicka-Wawrzyniak, dz. cyt., s. 45-55.

¹¹ „Gazeta Kaliska” 27 I 1917, nr 9.

¹² Wyganowski Karol, * 2 XI 1877 w Sierniczach k. Słupi, † 14 V 1952 w Kaliszu; zca przewodn. Rady Miejskiej Kalisza 1915-1916, przewodn. Rady Miejskiej 1916-1919; notariusz w Kaliszu.

Dziewulski Leon, * 27 III 1871 w Warszawie, † 7 IX 1932 w Warszawie; zca przewodn. Rady Miejskiej Kalisza 1917-1919, dyr. Warszawskiego Banku Handlowego w Kaliszu, skarbnik Komitetu Opieki nad Jeńcami w Kaliszu 1917; dyr. banku w Poznaniu od 1919, potem w Lublinie.

Mamroth Ludwik, * 1867, † 16 VIII 1923 w Kaliszu; adwokat, wyznania mojżeszowego; radny miasta Kalisza 1917-1923.

Gozdek Adolf Roman, * 4 V 1876 w Gozdowie k. Konina, † 26 VII 1942 w Hartheim koło Linzu; ks., dr; prefekt szkolny, rektor kościoła pofranciszkańskiego w Kaliszu 1913-1919, patron Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich, radny miasta Kalisza 1917-1919; potem proboszcz w diecezji kujawsko-kaliskiej, od 1925 w diecezji częstochowskiej; aresztowany przez Gestapo 1941, więziony w obozie w Dachau, zamordowany w komórce gazowej w zakładzie eutanazji.

Wende Edward Henryk, * 17 XII 1874 w Warszawie, † 16 VI 1949 w Warszawie; pastor, wikariusz parafii ewangelicko-augsburskiej (luterńskiej) w Kaliszu 1902-1906, superintendent ewangelicko-augsburskiej diecezji kaliskiej 1915-1934; radny miasta Kalisza 1915-1924, prezes Rady Miejskiej 1915-1916, 1919-1924.

ślaw Bulewski¹³. Poza tym z Kaliszem związanych było kilka osób należących do elity obozu aktywistycznego w Królestwie, jak Wacław Niemojowski – marszałek koronny Tymczasowej Rady Stanu (namiastki naczelnych władz polskich)¹⁴, ks. Wacław Bliziński – dyrektor Departamentu Opieki Społecznej Tymczasowej Rady Stanu¹⁵, Alfons Parczewski, Ludomir Pułaski, ks. Włodzimierz Jasiński – członkowie Rady Stanu Królestwa Polskiego (namiastki Sejmu) wybrani z okręgu kaliskiego¹⁶.

¹³ Młynarski Wincenty, * 10 III 1870 w Kaliszu, † 14 VI 1932 w Lublinie; notariusz w Kaliszu 1909-1914, 1916, prezes Sądu Okręgowego w Kaliszu 1917-1926, potem prezes sądu apelacyjnego i notariusz w Lublinie; radny miasta Kalisza 1914, czł. Komitetu Obywatelskiego w Kaliszu 1914, czł. wielu towarzystw, m.in. wiceprezes Kaliskiego Tow. Muzycznego, wiceprzewodn. koła Polskiej Macierzy Szkolnej, prezes Tow. Wzajemnego Kredytu, wiceprezes Rady Nadzorczej Banku Tow. Spółdzielczych w Warszawie; wybrany delegatem na zjazd Rady Narodowej – reprezentacji stronnictw politycznych zwołany do oceny polityki Tymczasowej Rady Stanu.

Bulewski Stanisław; * 1862, † 16 II 1918 w Kaliszu; sekretarz gubernialny 1893; prezes Kaliskiego Tow. Wzajemnego Kredytu 1904-?; czł. Komitetu Obywatelskiego w Kaliszu 1914; radny miasta Kalisza 1915-1917.

Na zjazd Rady Narodowej wybrano z Kalisza także: Leona Dziewulskiego jako drugiego delegata oraz Karola Wyganowskiego i pastora Wende jako zastępców delegatów. Zjazd obradował w Warszawie dniach 2-4 V 1917, opowiedział się za powołaniem regenta, który z kolei utworzy rząd i zwoła Sejm.

¹⁴ Niemojowski Wacław, * 21 VIII 1864 we Wrocławiu, † 14 XII 1939 w Marchwacu k. Kalisza; wnuk Bonawentury Niemojowskiego, prezesa ostatniego Rządu Narodowego podczas powstania listopadowego; właściciel majątku Marchwacz, prezes Tow. Rolniczego w Kaliszu; marszałek koronny – przewodniczący Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego 1916-1917; prezes Organizacji Monarchistycznej w Polsce 1926.

¹⁵ Bliziński Wacław, * 28 VII 1870 w Warszawie, † 21 X 1944 w Częstochowie ks., prob. w Liskowie, kanonik kolegiacki kaliski; dyr. Departamentu Opieki Społecznej w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej 1918-1924; poseł na Sejm Ustawodawczy 1919-1921, senator 1938-1939; działacz ludowy: prezes Rady Naczelnej Zjednoczenia Ludowego i Polskiego Zjednoczenia Ludowego, prezes Narodowego Zjednoczenia Ludowego, społecznik.

¹⁶ Rada Stanu Królestwa Polskiego funkcjonowała krótko: wybrana 9 IV 1918, otwarta 21 VI 1918, rozwiązana została przez Radę Regencyjną 7 X 1918.

Pułaski Ludomir, * 3 I 1871 Pstrokonie k. Zduńskiej Woli, † 24 V 1953 we Wrocławiu; właściciel majątku Grzymiszew; prezes Tow. Rolniczego w guberni kaliskiej, współzałożyciel Związku Ziemian w Warszawie i prezes Rady Nadzorczej Związku 1916, czł. Rady Stanu Królestwa Polskiego 1918, potem senator 1922-1928; wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa przez Niemców w 1939, po wojnie więziony przez UB.

Parczewski Alfons, * 15 XI 1849 w Wodzieradach koło Łasku, † 21 IV 1933 w Wilnie; uczęszczał do gimnazjum w Kaliszu; po studiach i aplikacji w Warszawie wrócił do Kalisza w 1872, gdzie był najpierw patronem w Trybunale Cywilnym, potem adwokatem do 1914; poseł do rosyjskiej Dumy 1906-1912 wybrany z guberni kaliskiej; czł. Rady Stanu Królestwa Polskiego 1918, działał w licznych towarzystwach, orędownik Łużyczan, Ślązaków i Kaszubów; przeniósł się do Warszawy 1914, organizator i dziekan Wydziału Prawa na Uniwersytecie Warszawskim, potem dziekan Wydziału Prawa i rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie.

Jasiński Włodzimierz, * 12 VI 1873 we Włocławku, † 17 IV 1965 w Tuchowie; ks., prefekt w Szkole Handlowej w Kaliszu 1906-1915, społecznik, przyczynił się do wybudowania gmachu

Natomiast do pasywistów w Kaliszu należeli: ks. Sobczyński, Telesfor Kożuchowski i Kazimierz Scholtz¹⁷.

W Kaliszu werbunek do Legionów zapoczątkował ppor. Juliusz Ulrych związany z Kaliszem¹⁸. Po latach wspominał:

Z terenem kaliskim, niezależnie od wspomnień z ławy szkolnej, w szczególności wspomnień z okresu walki o szkołę polską, łączą mnie wspomnienia mojej służby wojskowej. Jako podporucznik I Brygady Legionów Polskich zostałem wraz z całym oddziałem w pierwszej połowie października 1914 r., z Jakubowic Bagnistych – Ziemi Sandomierskiej, odkomenderowany rozkazem Komendanta Głównego [Józefa Piłsudskiego] na pracę organizacyjną i mianowany komendantem Kaliskiego Okręgu Wojskowego¹⁹. Byłem więc pierwszym oficerem, któremu dane było organizować początek polskiej siły zbrojnej na swoim rodzinnym terenie. Zaciągi ochotnicze, na skutek ówczesnego położenia wojskowego, zostały szybko przerwane; 1 listopada 1914 r. opuszczałem na czele świeżo sformowanego plutonu, tzw. później plutonu kaliskiego, terytorium Kalisza udając się do Częstochowy, gdzie formowały się oddziały zapasowe I Brygady. W 10 dni później kaliszanie walczyli już w krwawej i ciężkiej bitwie pod Krzywopłotami²⁰.

Legioniści przybyli do Kalisza z Piotrkowa 21 października 1914 r. Komendę placu ulokowano w gmachu Towarzystwa Muzycznego przy ul. Parkowej 3 (obecnie pl. Jana Pawła II 9). Działalność rozpoczęto od złożenia wizyt władzom i notabłom miasta oraz zwołania wiecu obywatelskiego w sali wspomnianego Towarzystwa. Mimo dużej nieufności, z jaką potraktowano legionistów, na wiec przybyło tłumnie.

Szkoły Handlowej; kanonik kolegiacki kaliski i prob. w Koninie od 1915; czł. Rady Stanu Królestwa Polskiego 1918; potem m.in. rektor seminarium duchownego w Łodzi, biskup sandomierski, biskup łódzki 1934-1945, arcybiskup tytularny.

¹⁷ Scholtz vel Szoltz vel Szolc Kazimierz, * 13 IX 1874 w Kaliszu, † 29 IV 1936 w Kaliszu; urzędnik bankowy; radny i sekretarz Rady Miejskiej w Kaliszu 1915-1917, sekretarz Rady Opiekuńczej w powiecie kaliskim, prezes Tow. Wzajemnego Kredytu 1918-1922, dyrektor Banku Przemysłu i Handlu 1923; brat podróżnika Stefana Szolca Rogozińskiego.

Kożuchowski Telesfor, * 1861 w Smolinie k. Brudzewa, † 27 X 1928 w Smolinie; adwokat w Kaliszu, jeden z założycieli kaliskiego koła narodowej demokracji; czł. Komitetu Obywatelskiego w Kaliszu w 1914, społecznik, m.in. współzałożyciel Szkoły Handlowej, prezes koła Polskiej Macierzy Szkolnej, radny miasta Kalisza 1915-1917.

Według raportu M. Smorawińskiego z października 1915 (G. Waliś, dz. cyt., s. 205) ks. J. Sobczyński miał być zdecydowanym rusofilem i szkodzić sprawie Legionów w Kaliszu.

¹⁸ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10.

¹⁹ Piłsudski Józef, * 5 XII 1867 w Żuławie k. Wilna, † 12 V 1935 w Warszawie; dca I Brygady Legionów Polskich, brygadier; naczelnik państwa 1918-1922, premier 1926-1928, 1930; generalny inspektor Sił Zbrojnych 1926-1935, marszałek Polski 1920.

²⁰ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10.

Krzywopłoty wieś koło Olkusza. W bitwie z Rosjanami walczyły dwa bataliony 1 Pułku Piechoty Legionów. Powstrzymały one ofensywę rosyjską na Kraków. Poległo 46 legionistów, 131 zostało rannych. Piłsudski nazwał bitwę *Krzywopłockimi legionowymi Termopilami*.

Ulrych wygłosił referat pt. *Sprawa polska w dobie obecnej*, po którym rozgorzała zacięta dyskusja na temat politycznego aktywizmu. Ulrychowi udało się jednak przekonać większość słuchaczy, bo zaraz zgłosiło się kilku ochotników do Legionów. Była nadzieja dalszych zgłoszeń. Do ekipy Ulrycha, która przybyła w składzie 2 oficerów i 3 podoficerów, dołączyło 2 oficerów. Jeden miał zaktywizować powiat, drugi tworzyć oddział kawalerii. W wyniku dwutygodniowej agitacji zwerbowano do Legionów 32 ochotników. Ulrych uważał to za *niezły wynik* wobec prorosyjskich sympatii ogółu ludności Kalisza i okolicy²¹.

Ulrych przyjechał ponownie do Kalisza jako emisariusz werbunkowy w maju 1915 r. Stwierdził, że nadal społeczeństwo kaliskie, zwłaszcza chłopi, toną w *bezbrzeżnym moskalofilstwie*. Głównym powodem była – jego zdaniem – buta pruskich władz okupacyjnych. Niemniej zaobserwował, że *żywsza część* społeczeństwa wykazuje pewne tendencje do zmiany usposobienia. Wiadomości o Legionach budzą zainteresowanie. Udało mu się utworzyć towarzystwo dla popierania Legionów liczące kilkunastu członków. W raporcie zwracał uwagę, że niektóre powiaty sąsiadujące z Kaliszem nie zostały dotąd objęte propagandą werbunkową, nie widziały jeszcze polskiego legionisty, apelował o skierowanie tam legionowych emisariuszy²². Jesienią 1915 r. podobną opinię o nastrojach społeczeństwa kaliskiego wyraził pochodzący także z Kalisza inny emisariusz Legionów por. Mieczysław Smorawiński²³.

W listopadzie 1916 r. Austro-Węgry przekazały Legiony Polskie pod dowództwo niemieckie i zgodziły się, aby Niemcy zajęły się tworzeniem wojska proklamowanego Królestwa Polskiego. Pułki legionowe wycofano z frontu wołyńskiego i skierowano w różne rejony Królestwa, gdzie miały przejść niemieckie przeszkolenie wojskowe jako kadra przyszłej armii polskiej. Część legionistów oddelegowano do pracy werbunkowej, zakrojonej na szerszą skalę niż zaciąg do Legionów²⁴. W sobotę 25 listopada 1916 r. przybył do Kalisza oddział legionistów liczący 216 żołnierzy. Nie wiadomo z jakiego pułku czy pułków, wydzielono oddział skierowany do Kalisza, W każdym razie dowódca oddziału kpt. Karol Jan Dziekanowski na froncie wołyńskim dowodził batalionem w 2 Pułku Piechoty II Brygady Legionów. Przyjechał kolejną. Witano ich przed dworcem kolejowym tłumnie, wznosząc okrzyki na cześć Legionów. Przemówienie powitalne wygłosił rejent Wincenty Młynarski. Następnie

²¹ J. Ulrych, *Pluton kaliski*, „Wiadomości Polskie”, 20 V 1915, nr 30.

²² Raport J. Ulrycha za okres 25 IV-14 V 1915, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 200.

²³ Raport M. Smorawińskiego ok. X 1915, [w:] tamże, s. 204-205.

Smorawiński Mieczysław, * 25 XII 1893 w Kaliszu, † 9 IV 1940 w Katyniu; studiował chemię na Politechnice we Lwowie; w II Brygadzie Legionów Polskich od 1914; później w Polskiej Sile Zbrojnej; wstąpił do WP w randze mjr. 1 XI 1918, uczestnik walk z Ukraińcami i wojny z bolszewikami; oficer zawodowy, m.in. dca 6 Dywizji Piechoty, potem dca Okręgu Korpusu w Lublinie; gen. brygady; dostał się do niewoli sowieckiej 1939, rozstrzelany; pośmiertnie awansowany na gen. dywizji.

²⁴ J. Snopko, *Final epopei Legionów Polskich 1916-1918*, Białystok 2008, s. 106.

legioniści przemaszewali ul. Wrocławską, w szpalerze ludności, śpiewając legionowe pieśni, na wyznaczone kwatery. Wieczorem w Hotelu Europejskim odbył się bankiet wydany przez obywateli miasta na cześć oficerów legionowych. Przemawiali wnosząc toasty: pastor Wende, prezes Bulewski, rejent Młynarski. Odpowiedział w imieniu oficerów – kpt. Karol Jan Dziekanowski. Po bankiecie oficerów legionowych gościło w swojej siedzibie Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie²⁵.

Werbunek prowadzić miała dalej Centrala Werbunkowa Legionów, a przybyły oddział miał obsadzić kaliski inspektorat okręgowy werbunku, jeden z 17 inspektoratów w Królestwie, podległych wspomnianej Centrali. Szefem inspektoratu kaliskiego został kpt. Dziekanowski. W skład inspektoratu wchodziły 4 komisariaty obwodowe i 96 biur werbunkowych. W styczniu 1917 r. personel inspektoratu liczył 8 oficerów, 7 podoficerów i 208 żołnierzy. Największy komisariat obwodowy, mianowicie kaliski posiadał 21 biur (posterunków) i w sumie liczył 46 żołnierzy, komisarzem był chor. Józef Lasoń²⁶. W Kaliszu placówka werbunkowa ulokowana była w budynku przy al. Józefiny 8 (obecnie al. Wolności). W marcu 1917 r. Centralę Werbunkową Legionów przekształcono na Krajowy Inspektorat Zaciągu, któremu podlegać miały Główne Urzędy Zaciągu, utworzone na bazie dotychczasowych okręgowych inspektoratów werbunkowych. Stosownie do tej zmiany inspektorat werbunkowy w Kaliszu został przekształcony w Główny Urząd Zaciągu do WP, a komisariaty obwodowe w powiatowe biura werbunkowe²⁷.

Nastroje ludności były zróżnicowane. W mieście Kaliszu odnoszono się do Legionów przeważnie z sympatią, ale Niemcom nie ufano, oczekiwano rychłego

²⁵ „Gazeta Kaliska” 28 XI 1916, nr 11.

Dziekanowski Karol Jan, * 24 VI 1884 w Sokołowicach k. Proszowic, † 4 II 1941 we Lwowie; junkier (podchorąży) w armii rosyjskiej, brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej; osiadł w Krakowie w 1907; służył w II Brygadzie Legionów, awansował na kpt. Legionów; kmdt inspektoratu zaciągu w Kaliszu; po kryzysie przysięgowym w Polskiej Sile Zbrojnej; ppłk. WP, był dcą 59 Pułku Piechoty, kier. inspektoratu okręgowego Straży Granicznej w Przemysłu oraz komendy uzupełnień w Krakowie; st. spocz. 1929; kmdt Obszaru nr 3 – Lwów Związku Walki Zbrojnej 1939, aresztowany przez NKWD 4 VI 1940, skazany na karę śmierci i rozstrzelany.

²⁶ J. Snopko, dz. cyt., s. 107

Lasoń Józef * 30 VII 1889 na Podgórzu k. Krakowa, † 8 I 1967 w Warszawie; służył w II Brygadzie Legionów od 1914 walczył w Karpatach i na Wołyniu; oficer werbunkowy w Kaliszu od 16 IX 1916, chor. Legionów; w Polskiej Sile Zbrojnej ppor.; w WP od 1 XI 1918, oficer zawodowy, awansował na kpt., był m.in. naczelnikiem Komendy Uzupełnień w Krakowie, potem dcą batalionu w pułkach piechoty; st. spocz. 1926; prac. Ministerstwa Komunikacji i Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Warszawie; podczas okupacji niemieckiej działał w konspiracjach wojskowych, m.in. był ppłk. i szefem sztabu 3 Dywizji Wojskowego Korpusu Służby Bezpieczeństwa 1944; wstąpił ochotniczo do „ludowego” WP, dcą batalionu kobiecego, tzw. Platerówek 1944-1946; osiadł w Warszawie, udzielał się w organizacjach kombatanckich i obronnych; autor wielu powieści i opowiadań głównie o Legionach.

²⁷ J. Snopko, dz. cyt., s. 109.

spełnienia obietnic dotyczących utworzenia państwa polskiego, zwłaszcza polskich władz i armii. Prowincja była nastawiona wrogo do Niemców, pamiętała zniszczenie Kalisza, bierna, często wyczekiwała powrotu Rosjan. Przybyli legioniści starali się nawiązać kontakt ze społeczeństwem, prowadzili pracę oświatową i propagandową. Szczególnie czynny był na tym polu chor. Lasoń²⁸. Gubernator wojenny w Kaliszu Wegerer odnosił się do legionistów formalnie poprawnie, ale ograniczał ich samodzielność działania, stosownie do polityki władz okupacyjnych niemieckich w Królestwie, które nie kwapiły się do przekazywania władzy w polskie ręce. Na początku czerwca 1917 r. niemiecki generał-gubernator von Beseler, który od kwietnia był oficjalnie naczelnym dowódcą Polskiej Siły Zbrojnej, zdecydował o redukcji struktur werbunkowych i zarządził powrót oddziałów do pułków i garnizonów²⁹. Decyzja ta wywołała w społeczeństwie polskim Kalisza wielką konsternację i oburzenie, uznano ją za *zamach władz niemieckich nie tylko na organizację armii polskiej, ale państwo polskie*. Niespodziewanym jej efektem było to, że legioniści stali się powszechnie popularni, nawet wśród tych, którzy byli usposobieni wrogo lub obojętnie³⁰.

W Kaliszu ostatni raz legioniści w szyku zwartym wystąpili podczas procesji Bożego Ciała 7 czerwca 1917 r.³¹. Kilka dni później, w niedzielę wieczorem 17 czerwca 1917 r. na przystani Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego zorganizowano pożegnanie legionistów. Przed frontem oddziału chor. Lasoń odczytał okolicznościowe rozkazy wydane przez kpt. Dziekanowskiego, szefa Głównego Urzędu Zaciągu w Kaliszu oraz płk. Władysława Sikorskiego – szefa Krajowego Inspektoratu Zaciągu³². Po czym orkiestra odegrała hymn *Boże, coś Polskę*. Następnie wiceprezes Towarzystwa Wioślarskiego Jan Motylewski zaprosił wszystkich zgromadzonych do stołu na podwieczorek³³. Serię wystąpień i toastów zapoczątkowali

²⁸ „Gazeta Kaliska” 22 III 1917, nr 24.

²⁹ J. Snopko, dz. cyt., s. 126-127.

Beseler Hans Hartwig, * 27 IV 1850 w Greifswaldzie, † 20 XII 1921 w Neu Babelsbergu k. Poczdamu; gen. płk; generał gubernator warszawski 1915-1918; naczelnicy dca Polskiej Siły Zbrojnej 10 IV 1917-24 X 1918.

³⁰ Raport Powiatowego Urzędu Zaciągu do WP [J. Lasonia], przed 11 VI 1917, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 228.

³¹ „Gazeta Kaliska” 10 VI 1917, nr 47.

³² Tamże, 21 VI 1917, nr 50.

Sikorski Władysław, * 20 V 1881 w Tuszowie Narodowym k. Mielca, † 4 VII 1943 w Gibraltarze; współorganizator Związku Walki Czynnej 1908 i Legionów Polskich 1914, szef Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego, płk; po kryzysie przysięgowym w Polskim Korpusie Posiłkowym, internowany 1918; potem w WP, gen. dywizji; premier 1922-1923, 1939-1943; Naczelnny Wódz 1939-1943, gen. broni 1940; zginął w katastrofie lotniczej.

³³ Motylewski Jan, * 31 I 1881 w Kamionce k. Wielunia, † 14 I 1941 w Tworkach k. Warszawy; ukończył gimnazjum w Kaliszu, studia matematyczno-fizyczne w Warszawie, handlowe w Wiedniu; przeniósł się z Warszawy do Kalisza w 1909, kasjer w Banku Handlowym, po

legioniści, którzy odśpiewali *Rotę* i fetowali swego dowódcę kpt. Dziekanowskiego. Przemawiano na przemian; obywatele kaliscy i oficerowie legionowi, wzniesiono toasty m.in. za Wojsko Polskie i Piłsudskiego. We wspomnianym rozkazie Dziekanowskiego pojawiła się jednak wyraźnie nuta zawodu.

Sześć miesięcy upływa od chwili, gdy po bitwach przestraszliwych nad Stochodem przybyliśmy tutaj do gub. kaliskiej, aby utrwalić słowa manifestu 5 listopada, tworzyć armię polską. Szliście z wiarą, że z chwilą przybycia do chat wiejskich i miejskich szeregi Legionów wzrosną, stworzymy w krótkim czasie armię polską która stanie się przedmurzem piersi przed nieprzyjaciółmi, która służyć będzie Rządowi narodowemu i władzy jego słuchać. (...) Nie z naszej winy stało się inaczej! Historia to wyświecili i usprawiedliwi!

W rzeczywistości tylko częściowo udało się złagodzić niechęć ludności w Królestwie do wstępowania do tworzącego się wojska polskiego. Efekty działalności werbunkowej w inspektoracie kaliskim nie były imponujące – zgłosiło się do wojska 232 ochotników, w maju stawilo się na przegląd 103, a przyjętych do armii zostało zaledwie 25 ochotników³⁴. Kpt. Dziekanowski w swoim rozkazie krzepił jednak legionistów:

Pozostawiacie za sobą pracę, ziarno zasiane! Oto chłop i robotnik, mieszczanin i szlachcic, przez 6 miesięczną działalność Waszą przekonali się, że nie płaszcze i mundury nosimy polskie, ale serca i dusze, ukochanie idei miłości ojczyzny, dla której każdej chwili gotowi jesteście oddać krew i życie. Wracacie w szeregi ufni w przyszłość, że naród polski zrozumiał swoje posłannictwo i zadanie i razem z Wami myśleć i czynić zamierza!

Podczas podwieczorku przemawiał ppor. Ulrych i to *nadzwyczaj pięknie i treściwie*. Wspominał swoją działalność werbunkową w Kaliszu w 1914 r. oraz pocieszał *błogą nadzieją, że dobre ziarno miłości Ojczyzny, rzucone dotąd do serc narodu, nie zmarniało, lecz wschodzi i, da Bóg, wyda plon obfity*³⁵. Nie wiadomo kiedy dokładnie legioniści opuścili Kalisz i dokąd ich wysłano. Co do kpt. Dziekanowskiego i chor. Lasonia to 20 czerwca 1917 r. skierowano ich do obozu szkoleniowego w Zambrowie³⁶.

Dnia 9 lipca 1917 r. doszło do kryzysu przysięgowego. Na wezwanie Józefa Piłsudskiego, który zwątpił w utworzenie samodzielnej armii polskiej i zwycięstwo

wojnie m.in. współwłaściciel Domu Rolniczo-Handlowego w Kaliszu; długoletni wiceprezes i prezes Tow. Wioślarskiego, czł. Komitetu Obywatelskiego w Kaliszu 1914; przewodniczący tymczasowego prezydium Rady Robotniczej przy Sztabie Wojskowym Ziemi Kaliskiej 1918, II burmistrz Kalisza 7 XII 1918-21 X 1919, potem radny miasta Kalisza; czł. Komitetu budowy pomnika legionistów w Szczypiornie 1927; jeden z przywódców kaliskiej endecji.

³⁴ J. Snopko, dz. cyt., s.123.

³⁵ „Gazeta Kaliska” 21 VI 1917, nr 50.

³⁶ CAW, APiO, Akta personalne Karola Dziekanowskiego i Józefa Lasonia.

wojenne Niemiec i Austrii, część legionistów odmówiła złożenia przysięgi ustalonej dla żołnierzy Polskiej Siły Zbrojnej z racji zawartego w niej zobowiązania do zachowania braterstwa broni wojskom Niemiec i Austro-Węgier. Tym samym odmówiła służby w armii polskiej pod niemieckim dowództwem. W odpowiedzi Niemcy internowali opornych legionistów w obozach w Beniaminowie k. Warszawy (oficerów) i Szczypiornie k. Kalisza (podoficerów i szeregowców). Piłsudski i Kazimierz Sosnkowski zostali aresztowani 22 lipca i wywiezieni do Gdańska (przez Kalisz, Ostrów) a stamtąd do Niemiec i internowani w fortecy w Magdeburgu³⁷.

Już w lipcu 1917 r. zaczęto organizować w Kaliszu akcję pomocową dla internowanych legionistów w Szczypiornie. Zapoczątkowała działanie i prowadziła je poniekąd nielegalnie Liga Kobiet związana z Polską Organizacją Wojskową. W sierpniu 1917 r. powstał w Kaliszu oddział Polskiego Komitetu Opieki nad Jeńcami (przewodniczącym oddziału został Stanisław Bulewski). Oddział rozwinął owocną działalność³⁸.

W Kaliszu z uwagą śledzono rozwój wydarzeń. Pogląd miejscowych aktywistów niewątpliwie odzwierciedlały publikacje „Gazety Kaliskiej” – najpierw odezwy Tymczasowej Rady Stanu wzywającej żołnierzy do złożenia przysięgi (bo tworzona armia polska ma zagwarantowany narodowy charakter i przysięgać mają *Ojczyźnie, polskiemu Królestwu i przyszłemu królowi*), potem zapewnień, że legionisci, którzy odmówili złożenia przysięgi będą tylko zwolnieni z wojska, a nie represjonowani, oraz obietnic zorganizowania pomocy dla legionistów internowanych w Szczypiornie koło Kalisza.

„Gazeta Kaliska” informację o aresztowaniu Piłsudskiego przez Niemców opatrzyła przedrukiem komentarza:

Ubolewać należy, że człowiek, który chciał i mógł być stać się symbolem przyszłej Polski, nie zdołał ostatecznie znaleźć drogi, prowadzącej z przeszłości w przyszłość,

³⁷ O kryzysie przysięgowym obszernie J. Snopko, dz. cyt., s.164-193.

Sosnkowski Kazimierz, * 19 XI 1885 w Warszawie, † 11 X 1969 w Arundel k. Montrealu; studiował architekturę na Politechnice we Lwowie; założyciel Związku Walki Czynnej 1908, szef sztabu I Brygady Legionów Polskich 1914, zca kierownika Referatu Wojskowego Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego J. Piłsudskiego 1917; w WP od 1918, gen. broni; minister spraw wojskowych; kmndt główny Związku Walki Zbrojnej 1940, wódz naczelny 1943-1944.

Piłsudski i Sosnkowski do Ostrowa przywiezieni zostali pociągiem z Warszawy o godz. 11.29. Eskortowani byli przez niemieckich żandarmów (porucznika i dwóch sierżantów). Spędzili w poczekalni dworcowej 2 godziny, oczekując nadejścia pociągu jadącego do Poznania. Piłsudski poprosił jednego z kolejarzy o podanie wody do napicia i zwrócił się do żandarmów, aby również napili się wody. Ci jednak odmówili. Odjazd pociągu do Poznania nastąpił o godz. 13.15. Zob. M. Kowalczyk, *Marszałek Józef Piłsudski w Ostrowie*, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://www.youtube.com/watch?v=ghFcJVUTSGE> (stan na 16.12.2024).

³⁸ A. Maruszewska, Z. Janiszewska, *Opieka kaliskiej Ligi Kobiet nad Szczypiornem*, [w] *Służba Ojczyźnie Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915-1918*, red. Maria Rychterówna, Warszawa 1929, s. 61-65; „Gazeta Kaliska” 2 VIII 1917, nr 62; 9 IX 1917, nr 73.

*z podziemnej konspiracji, tak drogiej fantazji młodzieńczej, na otwartą widownię męskiego państwowo-twórczego działania*³⁹.

Z kolei 27 września 1917 r. „Gazeta Kaliska” opublikowała list Wacława Niemojowskiego, który ustąpił z urzędów przewodniczącego i członka Tymczasowej Rady Stanu i wrócił do Marchwacza. W liście dziękował członkom Rady za współpracę, ale nie krył uczucia goryczy:

*Razem weszliśmy do Rady Stanu i prawie równocześnie z niej ustąpiliśmy. Przez te sześć miesięcy wspólnej pracy i zachodu żyliśmy się prawdziwie. Nic więcej bowiem ludzi nie zbliża, jak wspólne przebyte ciężkie chwile. Tych mieliśmy do syta. Czyż nie były całe te 200 dni jednym pasmem rozczarowania, niesprawiedliwych krytyk, a nawet często oszczerstw pod naszym adresem?*⁴⁰.

Niemojowski protestował przeciwko internowaniu legionistów, domagał się od niemieckich władz okupacyjnych przyspieszenia procesu tworzenia polskich władz, m.in. powołania Rady Regencyjnej i utworzenia rządu. Wycofał się z życia politycznego, ponieważ jego kandydatura na jednego z regentów spotkała się ze sprzeciwem władz niemieckich i niektórych niechętnych mu polskich polityków. Pozostali członkowie Tymczasowej Rady Stanu złożyli mandaty 25 września na znak protestu, że Niemcy i Austro-Węgry bez zgody Rady skierowały Legiony na front⁴¹.

Po opuszczeniu Kalisza przez legionistów zredukowano zadania i obsadę tutejszego Głównego Urzędu Zaciągu do WP. Większość zadań miał wykonywać Urząd Zaciągu w Łodzi, placówka w Kaliszu zajmowała się tylko odsyłaniem zwerbowanych ochotników do punktu zbornego w Łodzi (ostatni kontyngent 30 ochotników odjechał koleją do Łodzi 3 listopada)⁴².

Grupa obywateli Kalisza latem 1917 r. podjęła próbę spowodowania powrotu do miasta kpt. Dziekanowskiego na stanowisko szefa Głównego Urzędu Zaciągu. Stosowną prośbę wystosowano do płk. Władysława Sikorskiego. W piśmie napisano: *w czasie pobytu swego wśród nas zyskał sobie swym zachowaniem oraz owocną pracą dla przyszłości kraju, jak największą sympatię naszą*⁴³. Prośby jednak nie uwzględniono. Dziekanowski i Lasoń nie byli internowani, bo złożyli przysięgę.

Przysięgę złożył także ppor. Tadeusz Jeziorański, następca kpt. Dziekanowskiego w Kaliszu. Pozostał na stanowisku do 22 grudnia 1917 r.⁴⁴, gdy odszedł do

³⁹ „Gazeta Kaliska” 12 VII 1917, nr 56; 22 VII 1917, nr 59; 26 VII 1917, nr 60.

⁴⁰ Tamże, 27 IX 1917 r., nr 78.

⁴¹ B. Hutten-Czapski, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, Warszawa 1936, t. I, s. 466.

⁴² „Kurier Powszechny” 15 X 1918, nr 13; 3 XI 1918, nr 30.

⁴³ Mieszkańcy Kalisza do W. Sikorskiego 16 VII 1917, CAW, APiO, Akta personalne Karola Dziekanowskiego.

⁴⁴ Tamże, Akta personalne Tadeusza Jeziorańskiego; AP Łódź, Główny Urząd Zaciągu do Wojska Polskiego w Piotrkowie, sygn. 25 (Komunikaty Głównego Urzędu Zaciągu do Wojska Polskiego 1917).

Warszawy na instruktora batalionu rekruckiego. Placówka prawdopodobnie wako-
wała przez przeszło pół roku, bo por. Antoni Edward Nurczyński, wyznaczony został
do Kalisza 1 lipca 1918 r, ale już 9 października go opuścił z powodu przeniesienia
do Częstochowy. W Kaliszu pozostał tylko jeden podoficer. Panowało przekonanie,
że Urząd Zaciągu w Kaliszu zostanie zlikwidowany⁴⁵.

⁴⁵ J. Snopko, dz. cyt., s. 273; „Kurier Powszechny” 10 X 1918, nr 9; CAW, APiO, Akta perso-
nalne Antoniego Nurczyńskiego.

Jeziorański Tadeusz, * 4 IX 1892 w Gostyninie k. Płocka, † 29 XI 1929 w Warszawie; czł.
skautingu, studiował budownictwo na Politechnice we Lwowie; wstąpił do Legionów Polskich
w 1914, służył w I Brygadzie, walczył na Wołyniu, potem skierowany do służby zaciągowej
w Grodzisku i Kaliszu; po kryzysie przysięgowym w Polskiej Sile Zbrojnej; w WP oficer szta-
bowy, walczył z Ukraińcami i w wojnie z bolszewikami, dowodził batalionem białostockim,
przejściowo internowany na Litwie, po wojnie m.in. zca dowódcy 79 Pułku Piechoty, ppłk.

Nurczyński Antoni Edward, *15 XI 1885 w Końskich, † 1940 w Katyniu; studiował filolo-
gię w Fryburgu i matematykę Genewie, nauczyciel w progimnazjum w Jędrzejowie; wstąpił do
legionów w 1914, służył w I, potem II Brygadzie jako sierżant; następnie w Krajowym Inspek-
toracie Zaciągu w Grodzisku Mazowieckim, Kaliszu i Częstochowie; w WP od 1 IX 1918; w 27
Pułku Piechoty w Częstochowie, por.; przeszedł do rezerwy w 1922, mieszkał w Jędrzejowie,
zajmował się najpierw handlem, od 1928 pracował w administracji samorządowej powiatu.

ROZDZIAŁ II

Polska Organizacja Wojskowa – Straż Obywatelska – Dowborczycy – Orędzie Rady Regencyjnej – Komenda Placu Wojska Polskiego – „Kurier Powszechny”

W Kaliszu już 1 sierpnia 1914 r. powstał tajny Kaliski Związek Wojskowy vel Niepodległościowy. Założyli go Włodzimierz Czyżewski, Leon Dobrowolski, Józef Soleciński – byli studenci lwowscy i członkowie Związku Strzeleckiego. Dołączył do nich Mieczysław Michalski – absolwent Uniwersytetu w Krakowie, który w związku prowadził sprawy cywilne. Według innej wersji Związek założył Emil Sztark, student Politechniki we Lwowie. Wszyscy wymienieni byli poprzednio uczniami kaliskich szkół. Związek liczył ponad 20 osób. Wszedł w skład Polskiej Organizacji Wojskowej 2 maja 1915 r. Kontakt z Komendą Główną tej organizacji nawiązano przez Juliusza Ulrycha¹.

POW utworzona została na rozkaz Józefa Piłsudskiego w Warszawie w październiku w 1914 r. jako tajna organizacja walcząca z zaborcą rosyjskim. Na organizatora

¹ CAW, APiO, Akta personalne Leona Dobrowolskiego; Raport Ulrycha 21 V 1915, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 201-202.

Czyżewski Włodzimierz, pseud. Wir; brak danych. Dobrowolski Leon, pseud. Nencki, *17 I 1894 w Kaliszu, † ?; studiował chemię na Politechnice we Lwowie i Fryburgu; wstąpił ochotniczo do WP do artylerii 1918, walczył z Ukraińcami i w wojnie bolszewickiej; po wojnie ukończył Politechnikę w Warszawie, dypl. inż. chemik 1926, był asystentem na Politechnice we Lwowie, potem kierownikiem laboratoriów w Strachowickich Zakładach Górniczych, Wojskowej Wytwórni Balonowej w Jabłonnej (Legionowie) i Instytucie Przeciwigazowym do 1934.

Soleciński Józef, pseud. Bolek, * 18 IV 1891 w Kaliszu, † ?; inż., mieszkał w Warszawie, prac. Dyrekcji Okręgowej Kolei lub Ministerstwo Komunikacji.

Michalski Mieczysław, * 1 V 1887 w Kaliszu, † 14 III 1935; uczestnik strajku szkolnego w Kaliszu 1905, maturę zdał i odbył studia w Krakowie; do Kalisza wrócił w 1914, nauczyciel języka polskiego i historii w Szkole Handlowej, późniejszym Gimnazjum T. Kościuszki; czł. Komitetu Obywatelskiego Straży Obywatelskiej w Kaliszu 1918; socjalista, radny miasta Kalisza; wiceprezes Rady Miejskiej 1919-1924, przewodniczący Rady 1924-1927.

Sztark Emil, * 17 III 1895 w Stawiszynie, † 1 V 1972 w Kaliszu; pochodził z rodziny ewangelickiej, studiował na Politechnice we Lwowie i Warszawie, inż. chemik; służył w WP w kawalerii 1919-1921, brał udział w wojnie z bolszewikami, ppor. 1920. Potem prowadził rodzinną fabrykę mydła w Kaliszu. Zmobilizowany w 1939 jako por. rez. walczył w bitwie nad Bzurą i obronie Warszawy; wstąpił do Służby Zwycięstwu Polski, kmdt Inspektoratu Rejonowego ZWZ w Kaliszu 1940, aresztowany przez Gestapo w 1941, więziony w obozach koncentracyjnych Auschwitz i Gross-Rosen. Po wojnie wrócił do Kalisza, zajmował się produkcją mydła i świec.

i komendanta III okręgu POW w Kaliszu został wyznaczony por. Jan Opieński². Piłsudski oddelegował go z Legionów i ten 10 października objął funkcję komendanta. Okręg kaliski POW składał się z 3 obwodów (odpowiedniki powiatów): kaliskiego, tureckiego i sieradzkiego³. Opieński był przeciwny prowadzeniu w Kaliszu werbunku do Legionów. Za to zamierzał rozbudować miejscową konspirację. Wyrażał w ten sposób pogląd Piłsudskiego, że POW ma stanowić alternatywną, wobec Legionów, kadrę przyszłej armii polskiej. W styczniu 1916 r. Opieński odwołany został do Warszawy⁴.

Nowy komendant okręgu kaliskiego Lucjan Janiszewski objął funkcję dopiero 13 lipca 1916 r., podobnie jak poprzednik został odkomenderowany z Legionów. W okresie wakatu, po odejściu Opieńskiego obowiązki komendanta okręgu kaliskiego sprawował Dobrowolski, który wcześniej zajmował się rekrutacją do POW we wsiach podkaliskich oraz szkoleniem członków. Dobrowolski z kolei za Janiszewskiego najpierw był komendantem obwodu kaliskiego, potem adiutantem i zastępcą komendanta okręgu, ale 15 kwietnia 1917 r. otrzymał urlop semestralny na studia politechniczne w Warszawie. Kto go zastąpił – nie wiadomo, może Mieczysław Susicki, który wcześniej przejął po nim komendę obwodu kaliskiego⁵. W kaliskim

² Relacja J. Łepkowskiego 27 I 1932, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 246; I. Bożyk, „Wzór żołnierza i obywatela” – Jan Opieński, „Wojszar”, „Zdanowicz”, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. XVIII, 2017, nr 3, s. 134-135.

Opieński Jan, * 2 X 1892 w Warszawie, † 4 XI 1918 w Lublinie; syn Tadeusza prezydenta miasta Kalisza; relegowany z gimnazjum w Kaliszu za udział w strajku 1905; maturę zdał w Warszawie; studiował na Politechnice we Lwowie; służył w I Brygadzie Legionów od 1914, awansował na por.; oddelegowany przez J. Piłsudskiego do POW 1915; kolejno kmtd Okręgu w Kaliszu, potem Okręgu nr 1 (warszawskiego), Komendy Naczelnej nr 1 w Warszawie 1917, Komendy Naczelnej nr 4 w Lublinie 1918.

³ Po zorganizowaniu okręgu kaliskiego utworzono okręg obejmujący północną część guberni kaliskiej z siedzibą w Kole, oznaczony jako Okręg POW III a.

⁴ Raport NN 3 XI 1915, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 208; I. Bożyk, dz. cyt., s. 135.

⁵ Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 246-248; CAW, APiO, Akta personalne Leona Dobrowolskiego; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984, s. 38-77.

Janiszewski Lucjan Lech, * 6 VI 1891 w Dąbrownicy na Wołyniu, † IV 1940 w Charkowie; studiował na Politechnice w Liège; służył w pierwszej kompanii kadrowej, potem Legionach od 1914 (z przerwą gdy był kmtd. okręgu POW w Kaliszu), chor., potem ppor.; internowany w Beniaminowie 1917; oficer zawodowy WP, awansował na płk; w kampanii wrześniowej 1939 r. dowodził dywizją piechoty, dostał się do niewoli sowieckiej; więziony w Starobielsku, zamordowany przez NKWD w Charkowie; pośmiertnie mianowany gen. brygady 2007.

Susicki Mieczysław, * 11 XII 1897 w Warszawie, † 15 VII 1961 w Londynie; studiował na Politechnice w Warszawie, czł. POW od 1916, ukończył podchorążówkę; w maju 1917 kmtd obwodu kaliskiego POW; więziony przez Niemców w Havelbergu i Modlinie; wstąpił do WP w listopadzie 1918, służył w 1 Pułku Szwoleżerów, walczył z Ukraińcami; przeszedł do służby wywiadu w 1919, pracował w ekspozyturach w Bydgoszczy, Poznaniu i Białymstoku; podczas kampanii wrześniowej w 1939 internowany na Łotwie, 1940-1941 więziony przez Sowietów w Kozielsku, Moskwie i Saratowie; od 1941 w Armii Polskiej gen. Andersa, m.in. szef Wydziału Oddziału II Sztabu, przeniesiony do Wielkiej Brytanii w 1943 do dyspozycji Sztabu Naczelnego

POW za komendy Janiszewskiego podjęto szkolenie wojskowe. Janiszewski zlikwidował napięcia, które zaistniały między członkami POW a Inspektorem Zaciągu w Kaliszu. Zdaniem oficerów Inspektoratu kaliskie POW było *dość silnie rozwinięte i dobrze zorganizowane, nadzwyczaj ruchliwe, mające stały kontakt z Warszawą, prowadziło dużą działalność* i członkowie POW zamierzali wstąpić do tworzonej armii polskiej⁶. Janiszewski był komendantem kaliskiego okręgu POW do maja 1917 r.

O kolejnych komendantach niewiele wiadomo. Miało być ich dwóch, może trzech. Znani są raczej z pseudonimów a nie nazwisk: Chamiec vel Mirski (do lipca 1917 r.), Głazewski, Kłos. Nie wiadomo pod którym z wymienionych pseudonimem, a może jeszcze innym, występował por. Kazimierz Sawicki, będący komendantem okręgu kaliskiego w 1917 r., poprzednio komendant okręgu w Łodzi, odkomenderowany z Legionów⁷. Niemcy po kryzysie przysięgowym zastosowali represje nie tylko wobec opornych legionistów, ale i członków POW. Aresztowali m.in. komendanta okręgu kaliskiego, prawie wszystkich komendantów obwodów, w tym komendanta obwodu kaliskiego Mieczysława Susickiego. W lipcu 1917 r. nowym komendantem obwodu kaliskiego został Jan Nowaczyński, dotychczasowy kolporter okręgu. Był nim do wiosny 1918 r., gdy przeszedł na własną prośbę do rezerwy wskutek kłopotów rodzinnych⁸.

Wodza, skierowany na Bliski Wschód w 1945, przejściowo służył w 2 Korpusie Polskim we Włoszech; od 1948 mieszkał w Wielkiej Brytanii.

⁶ Raport Z. Nowakowskiego 5 I 1917, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 219; Raporty J. Lasonia ok. IV 1917, 1 V 1917, [w:] tamże, s. 224-225.

⁷ CAW, APiO, Akta personalne Jana Nowaczyńskiego; G. Mazur, *Sawicki Kazimierz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV, red. Henryk Markiewicz, Warszawa-Kraków 1994, s. 327.

Chamca, Głazowskiego, Kłosa nie udało się zidentyfikować.

Sawicki Kazimierz, * 2 VI 1888 w Grajewie k. Szczuczyna, † 2 III 1971 w Londynie; odbył studia lekarskie w Krakowie; w Legionach Polskich od 1914 wstąpił do Legionów w 1914, służył w 1 i 5 pułku piechoty; odkomenderowany do pracy w POW 1915; przeniesiony z Kalisza na kmdt. okręgu w Płocku, potem zca kmdt. naczelnego POW nr 1 w Warszawie; WP od 1918; oficer służby stałej, brał udział w walkach z Ukraińcami i wojnie z bolszewikami, dowodził m.in. 36 Pułkiem Piechoty Legii Akademickiej i 16 Pomorską Dywizją Piechoty, gen. brygady; dyrektor Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego 1938-1939; w kampanii wrześniowej dca Grupy „Włodzimierz” na Wołyniu; kmdt Obszaru Lwowskiego AK 1941-1943; po wojnie na emigracji w Anglii, minister w rządzie na uchodźstwie 1955, gen. dywizji 1966.

⁸ Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 251; CAW, APiO, Akta personalne Jana Nowaczyńskiego.

Nowaczyński Jan, * 28 V 1895 w Cielcach k. Turku, † ? ; ukończył Szkołę Handlową w Kaliszu 1913; w POW w Kaliszu od 1916; w WP od 1918, brał udział w wojnie z bolszewikami, służył w 3 Pułku Piechoty Legionów, dowodził kompanią, następnie na stanowiskach sztabowych w Ministerstwie Spraw Wojskowych i Dowództwie Okręgu Korpusu nr IX w Brześciu nad Bugiem i szefostwie Komunikacji Wojskowej Sztabu Głównego; kpt. dypl.

W styczniu 1918 r. Komenda Naczelna POW nr 1 w Warszawie (podlegały jej okręgi w okupowanym Królestwie) mianowała nowego komendanta okręgu kaliskiego POW. Został nim Jan Łepkowski. Był on od października 1917 r. komendantem sąsiedniego okręgu POW nr III a (Koło, Konin, Słupca), podobnie *zrujnowanego* jak okręg kaliski. Łepkowski przejął komendę okręgu kaliskiego z rąk *obyw[ate]la*. *Kłosa*. Miał ją sprawować równocześnie będąc komendantem okręgu kolskiego. Niebawem powzięto inną decyzję. Komenda Naczelna POW nr 1 w ramach reorganizacji podległych jej okręgów złączyła w końcu października 1918 r. okręgi kaliski i kolski w jeden okręg, oznaczony jako nr VIII, z siedzibą w Kaliszu pod komendą Łepkowskiego. Nowy okręg POW obejmował obwody Kalisz, Sieradz, Turek, Koło, Konin, Słupca⁹. Łepkowski dokonał zmian personalnych na stanowiskach komendantów obwodów. Nowym komendantem obwodu Kalisz został w kwietniu 1918 r. Tadeusz Politański, pseud. Czarski, zastępcą komendanta obwodu i komendantem POW w Kaliszu Teodor Antonowicz, instruktorem obwodu – Józef Galewski. Łepkowski zorganizował na nowo pracę sztabu okręgu: referatem organizacyjnym kierował osobiście, referatem politycznym – Stanisław Pstrokoński, skarbnikiem był Marian Walczak, łącznością kierował Antoni Nowacki¹⁰. Łepkowski starał się

⁹ Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 246; T. Nałęcz, dz. cyt., s. 198-199.

Łepkowski Jan, * 22 X 1883 w Warszawie, † 13 V 1942 w Marsylii; ukończył Szkołę Techniczną Wawelberga i Rotwanda; czł. POW od 1915, pchor. POW, kmtd okręgu kolejno w Mławie 1917, Kole 1917 Kaliszu 1918; w WP od 1918, ppor. w 29 Pułku Piechoty; uczestnik walk z Ukraińcami i wojny z bolszewikami; szef wydziału personalnego w Dowództwie Wojsk Litwy Środkowej, kpt.; ponownie w WP od 1922, w 3 Pułku Saperów w Wilnie i Szkole Podchorążych Inżynierii w Warszawie, jako dca kompanii i batalionów, mjr; przeniesiony do rez. 1932; prac. administracji państwowej w Toruniu i Warszawie, wicewojewoda poznański 1937-1939; podczas II wojny światowej we Francji, był dyrektorem szpitala wojskowego PCK w Marsylii.

¹⁰ Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 247-248.

Politański Tadeusz, pseud. Czarski, * 24 IX 1891 w Łodzi, zm. ?; w Legionach Polskich, w 1 Pułku Ułanów od 1914; oddelegowany do POW 1915, kmtd obwodu w Łodzi, internowany w Szczypiornie, skąd uciekł; kmtd obwodu w Kaliszu 1918, podoficer POW; w WP od 1918, uczestnik wojny z bolszewikami, m.in. w 1 Pułku Szwoleżerów, po wojnie oficer zawodowy, rtm; służył m.in. w 26 Pułku Ułanów, Szkole Jazdy Sztabu Generalnego i Ministerstwie Spraw Wojskowych w Departamencie Kawalerii.

Antonowicz Teodor Orest, * 9 XI 1895 w Kaliszu, † 1940 prawdopodobnie w Kijowie; pomocnik buchaltera w Tow. Kredytowym Miejskim w Kaliszu, czł. POW od 1916, czł. patroli lotnych, ostatni komendant obwodu kaliskiego; WP od 15 XII 1918, służył w 2 Pułku Ułanów, od 1919 jako pchor. w 29 Pułku Strzelców Kaniowskich; walczył z Ukraińcami i w wojnie bolszewickiej; wychowawca w Korpusie Kadetów we Lwowie od 1923, dca kompanii w 26 Pułku Piechoty we Lwowie od 1927, kmtd powiatowy PW i WF w Bobrku k. Lwowa 1928; dca kompanii batalionu Obrony Narodowej „Lwów II” w marcu 1939; w kampanii wrześniowej 1939 dca batalionu piechoty „Wilno” w Grupie Operacyjnej Dubno; dostał się do niewoli sowieckiej, rozstrzelany.

Galewski Józef, 1899 vel 1900, †?; w POW od 1914; w WP sierżant; zdemobilizowany 1922.

ożywić, usprawnić i poszerzyć działalność organizacji, stworzyć ze straży pożarnych przytulisko POW, zyskać szersze społeczne poparcie, m.in. przez tworzenie kół Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego tzw. ligewek¹¹. W kwietniu 1918 r. odbył inspekcję okręgu komendant naczelny POW nr 1 por. Opieliński. Spotkał się on w Kaliszu w drugie święto Wielkanocy (1 kwietnia) z przedstawicielami obywateli wiejskich i miejskich, na którym to spotkaniu omawiano m.in. zagrożenie bolszewickie. Opieliński dowodził i przekonał zebranych, że tylko POW może uchronić kraj przed rewolucją bolszewicką¹².

Łepkowski, stosownie do rozkazu Komendy Naczelnej nr 1 zorganizował lotne patrole złożone z członków POW o przeszkoleniu wojskowym, które dokonywały akcji dywersyjnych¹³. Operowały one na „obcym” terenie, aby zmniejszyć ryzyko odwetu na miejscowej ludności. Podjęto m.in. akcję zdejmowania dzwonów z wież kościelnych i ich ukrycia, aby zapobiec ich konfiskacie przez władze niemieckie i przetopieniu na cele wojenne. Wiosną 1918 r. z powodu *zaginięcia* dzwonów aresztowano na rozkaz nowego gubernatora wojennego Kalisza gen. Leo Sontaga proboszczów i grupę parafian w Iwanowicach i Chełmcach koło Kalisza¹⁴. We wrześniu i połowie października 1918 r. lotne patrole ścięły słupy w różnych miejscowościach w rejonie Kalisza powodując częściowe przerwanie łączności telefonicznej i telegraficznej. W odpowiedzi gubernator wojenny Kalisza zapowiedział zastosowanie surowych represji w stosunku do gmin, wsi i majątków jako odpowiedzialnych za

Pstrokoński Stanisław Feliks, * 2 IX 1895 w Dębnie k. Wielunia, † 1940 w Katyniu; ukończył Akademię Handlową w Hamburgu; służył w 5 Pułku Piechoty Legionów, kpr., internowany w Szczypiornie, potem w POW: kierownik szkoły podoficerskiej w okręgu kaliskim, adiutant kmdt. obwodu w Sieradzu; WP od 1918, uczestnik wojny z bolszewikami jako dca kompanii 29 Pułku Strzelców Kaniowskich; po wojnie oficer zawodowy, służył w 70 Pułku Piechoty i 7 Pułku Piechoty Legionów, mjr.; w st. spocz. 1935; podczas kampanii wrześniowej 1939 dostał się do niewoli sowieckiej, osadzony w Kozielsku, rozstrzelany.

Walczak Marian, * † ?; pracownik Urzędu Apropowizacyjnego w Kaliszu, czł. Komisji do podziału majątku przejętego od Niemców przy Wydziale Cywilnym Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej 16 XI 1918.

Nowacki Antoni, * 13 VI 1898 w Kaliszu, † 13 V 1960 w Kaliszu; nauczyciel szkoły powszechnej w Kaliszu, w POW od 1915, czł. patroli lotnych; brał udział w wojnie bolszewickiej, awansował do stopnia sierżanta; dyrektor Szkoły Podstawowej im. E. Orzeszkowej (dla uczniów wyznania mojżeszowego) 1931-1939, podczas okupacji niemieckiej wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa w 1940; wrócił do Kalisza w lutym 1945 i uruchomił ponownie szkołę E. Orzeszkowej, która stała się placówka wielowyznaniową.

¹¹ Liga Kobiet Pogotowia Wojennego powstała w Warszawie w 1913. Celem organizacji było wsparcie moralne i materialne walki o niepodległość Polski przeciw Rosji. Współpracowała z Legionami Polskimi i POW. Koło kaliskie Ligi powstało w 1915, po dwóch latach liczyło 50 członkiń i przekształcone zostało w okręg kaliski. A. Maruszewska, Z. Janiszewska, dz. cyt., s. 61.

¹² Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 20-251; T. Nałęcz, dz. cyt., s. 176.

¹³ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 180-181; Płomyk, pseud., *Wspomnienia z kaliskiej P.O.W.*, „Peowiak”, 1932, nr 2.

¹⁴ „Gazeta Kaliska” 9 IV 1918, nr 29; Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 252-253.

ochronę linii komunikacyjnych na swoim terenie, a sprawcom zniszczeń groził karą śmierci. Wkrótce potem nałożył kary grzywny na miasta Kalisz i Stawiszyn oraz gminy: Kalisz, Tyniec, Żydów i Zbiersk, ponieważ doszło tam do zerwania drutów linii telefonicznej i telegraficznej. Kary były stosunkowo niskie (300 marek), bo gubernator był przekonany, że sprawcami były osoby spoza wspomnianych miejscowości. Niemniej groził, że w przypadku powtórzenia się podobnych przestępstw kary będą surowe¹⁵. Gen. Leo Sontag objął urząd gubernatora wojennego 25 lutego 1918 r.; jego poprzednik – gen. Wegerer – przeszedł w stan spoczynku¹⁶.

Liczbę członków POW okręgu kaliskiego jesienią 1918 r. podawano różnie. Ulrych twierdził, że organizacja liczyła około 2 000 członków *zdolnych do wyjścia w pole*, Łepkowski twierdził, że było ich ogółem około 4 000. Jak liczna była POW w samym w obwodzie kaliskim – nie wiadomo¹⁷. Niewielu członków POW posiadało wykształcenie wojskowe. Szerszą i intensywniejszą działalność POW skutecznie utrudniały represje niemieckich władz okupacyjnych. Latem 1918 r. doszło do kolejnych aresztowań, m.in. w Liskowie aresztowano dyrektora i nauczyciela szkoły rolniczej i wikarego, podobno za przynależność do POW¹⁸. Późniejsze oceny kondycji okręgu kaliskiego POW są raczej optymistyczne. Komenda Naczelna w Warszawie twierdziła, że okręg liczy ok. 5000 ludzi, z których 4000 stanowi *dobry materiał wojskowy*¹⁹. Także sam Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej stwierdził: *P.O.W. zaprawiona w twardej szkole życia podziemnego, oczekiwała od połowy 1915 roku chwili stosownej do wystąpienia. Listopad br. zastał ją dobrze zorganizowaną i przygotowaną*²⁰. Kontrastuje z tymi opiniami zdanie płk. Lewszeckiego na temat sformowanych dwóch kompanii POW w grudniu 1918 r., że żołnierze tych kompanii *strzelać wcale nie umieją*²¹.

„Gazeta Kaliska” w lutym 1918 r. przedrukowała z dziennika „Godzina Polska”, wydawanego w Łodzi, artykuł pt. *O straż bezpieczeństwa pióra J. Chrzanowskiego*²².

¹⁵ „Kurier Powszechny” 17 X 1918, nr 15; „Gazeta Kaliska” 5 XI 1918, nr 139.

¹⁶ „Gazeta Kaliska” 28 II 1918, nr 17.

Sontag Leo Ludwig, * 8 VI 1857 w Minden, † 13 VII 1929 w Hamburgu; gubernator wojenny Kalisza 1918; gen. por.; podczas I wojny światowej dca dywizji i Korpusu Alpejskiego, był zcą kmtd. IV Korpusu Armii w Magdeburgu i kmtd. twierdzy w Strasburgu; po wojnie mianowany gen. piechoty.

¹⁷ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 12. Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 248.

¹⁸ H. Wrotkowski, *Spółeczeństwo...*, dz. cyt., s. 194; Oss., rkps 14058: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 67.

¹⁹ Raport Wydziału I Komendy Naczelnej POW w Warszawie 19 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 345.

²⁰ „Gazeta Kaliska” 13 XII 1918 r., nr 175.

²¹ Meldunek płk. Lewszeckiego 2 XII 1918, [w:] Z. Wieliczka, *Od Prosnego po Rawicę, Wspomnienia z powstania wielkopolskiego 1918-1919*, Poznań 1931, s. 373.

²² „Godzina Polska” z 30 I 1918, nr 30, przedruk: „Gazeta Kaliska” 17 II 1918, nr 14.

Autor zwracał uwagę na potrzebę zorganizowania obywatelskich straży bezpieczeństwa, jako siły zdolnej zapobiec niepokojom i utrzymać bezpieczeństwo w kraju, gdy opuszczają go wojska okupacyjne, a państwo polskie nie posiada jeszcze własnej policji. Istnieje bowiem obawa, że sytuację tę będą chciały wykorzystać elementy przestępcze, zdemoralizowani żołnierze i bolszewiczcy agitatorzy. Odwoływał się do przykładu działalności straży i milicji obywatelskich po opuszczeniu kraju przez wojska rosyjskie w 1915 r. Kiedy zaczęto tworzyć Straż Obywatelską w Kaliszu – termin podawano różnie. Jakoby zaczęto myśleć o Straży już *kilka tygodni przed 11 listopada*²³. Z pomysłem utworzenia Straży miał wystąpić w sierpniu 1918 r. Stanisław Mystkowski²⁴. Według innej relacji we wrześniu 1918 r. przyjechał do Kalisza kolejny raz komendant naczelny POW w Warszawie Jan Opieliński i potajemnie spotkał się z grupą tutejszych *znanych obywateli*. Poinformował o sytuacji wojennej, spodziewanej rychłej klęsce państw centralnych oraz wezwał do przygotowania się do uwolnienia kraju spod okupacji. Kaliszanie wywody te mieli potraktować sceptycznie, jako *dziecięce utopie*²⁵. Natomiast według innego przekazu, wiadomości te uznano za *bardzo pocieszające* oraz nakazem chwili jest poparcie działań POW i powołanie Straży Obywatelskiej²⁶. Kolejnym impulsem do utworzenia straży miało być spotkanie w październiku komendanta okręgu kaliskiego POW Jana Łepkowskiego z grupą kilku obywateli Kalisza. Łepkowski oświadczył, że wprowadzie władze okupacyjne zapowiedziały zniesienie okupacji 1 grudnia 1918 r., ale Komenda Główna POW uważa, że trzeba Niemców przepędzić i rozbroić wcześniej, aby nie mogli wywieźć broni, sprzętu, taboru i zapasów żywności. Zażądał poparcia tej akcji przez obywatelstwo Kalisza. Podobno podał także, że Komenda POW ustaliła termin rozbrojenia na 11 listopada. Po latach Łepkowski jednak stwierdził, że nie pamięta, aby ktoś mu przekazał taki rozkaz²⁷.

Głównym orędownikiem utworzenia Straży Obywatelskiej w Kaliszu był Stanisław Mystkowski. W kantorze przy jego sklepie na ul. Kanonickiej odbywały się pierwsze zebrania grupy założycielskiej. Brali w nich udział, obok gospodarza, Antoni Kurowski, Mieczysław Kraucki, Józef Piwek, Stanisław Kulczyński, Stefan Rydzewski, Stanisław Rappak, Tadeusz Radajewski. Kolejne narady odbywano w mieszkaniu Adama Drozdowskiego (ul. Józefiny 9) i do wspomnianej grupy dołą-

²³ M. Kraucki, dz. cyt., s.13.

²⁴ S. Koźmiński, dz. cyt., s. 3.

²⁵ J. Radwan, *Jak odebrano Kalisz Niemcom*, „Gazeta Kaliska” 10 XI 1928, nr 312.

²⁶ S. Rydzewski, dz. cyt.

²⁷ J. Radwan, *Jak odebrano Kalisz Niemcom*, „Gazeta Kaliska” 10 XI 1928, nr 312; W spotkaniu uczestniczył m.in. Józef Radwan, który potem napisał, że wspomniane zebranie odbyło się październiku 1918 r. Data jest sprzeczna z innym przekazem, że Straż Obywatelską w Kaliszu utworzono na zebraniu odbytym już 4 IX 1918 r., S. Koźmiński, dz. cyt., s. 4;

Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 253.

czyli, oprócz gospodarza, Juliusz Ulrych, Mieczysław Michalski, Józef Kubasiak, Janusz Dzierżawski²⁸. Zebranie założycielskie Straży Obywatelskiej, zwanej potem także Strażą Bezpieczeństwa, odbyło się w mieszkaniu dr. Drozdowskiego. Na zebraniu wybrano komitet obywatelski patronujący Straży. Składał się 5 osób: dr Adam Drozdowski, (prezes), Stanisław Mystkowski, Janusz Dzierżawski, Mieczysław Michalski i Stanisław Kulczyński. Naczelnikiem Straży został Janusz Dzierżawski, były porucznik II Korpusu Polskiego w Rosji²⁹. Zebranie założycielskie Straży Obywatelskiej, zdaniem Koźmińskiego, odbyło się 4 września 1918 r. Nie wiadomo, czy data ta jest wiarygodna, skoro Dzierżawski wrócił do Kalisza 28 sierpnia 1918 r. i przez miesiąc chorował na hiszpankę i dopiero 2 października zaczął tworzyć Straż Obywatelską³⁰.

Naczelnik razem z naczelnikami okręgów (setnikami) tworzył Komendę Straży. Miasto podzielono na okręgi przydzielone poszczególnym setnikom. Ustalono strukturę Straży: było 10 setników, setnikowi podlegało 10 dziesiętników, dziesięt-

²⁸ S. Koźmiński, dz. cyt., s. 3.

Mystkowski Stanisław, * 1865, † 21 VII 1926 w Kaliszu; właściciel sklepu kolonialnego; społecznik, m.in. prezes Stowarzyszenia Kupców Polskich i „Sokoła”, podczaszy Bractwa Strzelców Kurkowych.

Kurowski Antoni, aptekarz – brak danych.

Piwek Józef, kupiec – brak danych.

Kulczyński Stanisław, * 4 III 1882 w Kaliszu, † 2 III 1940 w Kaliszu; artysta rzeźbiarz; czł. PPS od 1904, więziony za agitację socjalistyczną 1908-1909; służył ochotniczo w 29 Pułku Piechoty w Kaliszu w 1920.

Rappak Stanisław, * 8 IV 1874 w Turku, † 10 VI 1944 w Gross-Rosen; księgarz, właściciel drukarni; podczas I wojny światowej przebywał w Winnicy na Podolu; społecznik, m.in. sekretarz, wiceprezes i prezes Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijańskich w Kaliszu; przeniósł się do Kościerzyny 1927, tamże redaktor „Głosu Kaszubskiego”, wydawał też tygodnik satyryczny „Bicz Pomorski” w Toruniu, zwolennik sanacji; zmarł w obozie koncentracyjnym.

Radajewski Tadeusz, * 18 VIII 1884 w Wolicy k. Kalisza, † po 1950?; kupiec, prowadził handel zbożem i nasionami

Drozdowski Adam, * 23 XII 1845 w Koninie, † 20 V 1920 w Kaliszu, lekarz, chirurg, naczelný lekarz szpitala św. Trójcy, prezydent Tow. Lekarzy Guberni Kaliskiej, społecznik, podczas I wojny światowej przebywał w Kopenhadze.

Kubasiak Józef, * 16 III 1883 w Żelazkowie k. Kalisza, † 4 V 1963 w Kaliszu; kupiec, właściciel sklepu artykułów spożywczych; służył w armii rosyjskiej jako kancelista 1914-1917; w Straży Obywatelskiej w Kaliszu 1918; podczas wojny bolszewickiej ochotniczo wstąpił do 29 Pułku Strzelców Kaniowskich w Kaliszu; wiceprezydent Kalisza 1927-1930; mieszkał w Chełmcach k. Kalisza od 1938.

²⁹ Dzierżawski Janusz, * 25 I 1885 w Piaskowicach k. Łodzi, † 8 VII 1944 w Warszawie; budowniczy, współwłaściciel firmy architektoniczno-budowlanej w Kaliszu; zmobilizowany do armii rosyjskiej w 1914, por. artylerii; prezes związku wojskowych Polaków na froncie rumuńskim, współorganizator II Korpusu Polskiego w Suczawie 1917, adiutant dcy IV brygady artylerii, po bitwie pod Kaniowem w niewoli niemieckiej, z której uciekł i powrócił do Kalisza 28 VIII 1918; zgłosił się ochotniczo do WP w lipcu 1920, był adiutantem dcy baterii; przeniósł się do Warszawy 1925, gdzie zasłynął jako projektant osiedla „Zdobycz Robotnicza” na Mokotowie.

³⁰ S. Koźmiński, dz. cyt., s. 4; CAW, APiO, Akta personalne Janusza Dzierżawskiego.

nik miał 10 podkomendnych. Ogółem w Straży Obywatelskiej zrzeszono ok. 1000 ludzi³¹. Rydzewski po latach tak napisał o zadaniach Straży Obywatelskiej:

Po długich i gorących debatach, mając na uwadze wypadki z roku 1914 i nie chcąc za żadną cenę dopuścić do ponownego zniszczenia miasta, postanowiono jednogłośnie powołać do życia silną tajną organizację. Miała za zadanie, gdy nadejdzie chwila działania, w porozumieniu z P.O.W. rozbroić garnizon niemiecki, zająć wszelkie urzędy, magazyny wojskowe, gmachy i obiekty niemieckie i objąć władzę w mieście. Celem było zapewnienie bezpieczeństwa mieszkańcom do czasu, kiedy zdolają się ukształtować władze państwowe i miejskie³².

Odezwy ogłoszone 12 listopada 1918 r., w tym odezwy Komitetu Obywatelskiego i Prezydium Rady Miejskiej, zadania Straży Obywatelskiej określają tylko jako czuwanie nad życiem i mieniem mieszkańców miasta³³.

Kalisz należał do miast, gdzie najliczniej osiedli żołnierze I Korpusu Polskiego w Rosji. Korpus dowodzony przez gen. Józefa Dowbora Muśnickiego, skoncentrowany w Bobrujsku (na Białorusi), został pod presją Niemców rozwiązany w maju 1918 r., a żołnierzy zdemobilizowano i ewakuowano, głównie oficerów do Kongresówki. Tu w lipcu 1918 r. utworzyli związek dowborczyków (Związek Wojskowych byłych formacji polskich na Wschodzie) z myślą o kolejnym wystąpieniu przeciw okupantom. Do Kalisza przybyli pierwsi oficerowie dowborczycy w lipcu. W mieście najwyższym rangą i powagą wśród dowborczyków był płk dr med. Stanisław Orgelbrand³⁴.

Na początku sierpnia 1918 r. przybył do Kalisza ppor. Juliusz Ulrych, zwolniony z obozu w Beniaminowie, formalnie celem odbycia aplikacji w miejscowym sądzie, gdzie został podprokuratorem³⁵. Zaraz zameldował się w Komendzie Okręgu

³¹ M. Kraucki, dz. cyt., s. 14.

Setnikami zostali: Mieczysław Kraucki, Józef Kubasiak, Antoni Kurowski, Konstanty Łuczak, Józef Piwek, Tadeusz Radajewski, Stanisław Rappak, Stanisław Rydzewski, Józef Szytler, Juliusz Ulrych.

Łuczak Konstanty, * 14 IV 1873 na Zawodziu k. Kalisza, † ?; mistrz ciesielski, przedsiębiorca budowlany; czł. Organizacji Narodowej w Kaliszu 1904, założyciel Stow. Rzemieślników Chrześcijańskich w Kaliszu 1907.

³² Szytler Józef, * 2 II 1878 w Kaliszu, † ?; majster murarski, właśc. firmy budowlanej w Kaliszu; przeprowadził się do Gdyni 1934; przewodn. Rady Miejskiej w Kaliszu 1945.

S. Rydzewski, dz. cyt.

³³ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918 nr 89 (odezwy Prezydium Rady Miejskiej i Komitetu Obywatelskiego).

³⁴ Orgelbrand Stanisław, * 6 I 1879 w Warszawie, † 14 I 1922 w Warszawie; dr med.; lekarz naczelny Zakładu Leczniczego Hydropatii w Kaliszu, założyciel Tow. do Walki z Gruźlicą (1913); powołany do armii rosyjskiej 1914, w I Korpusie Polskim w Rosji od 1917, lekarz naczelny szpitala 2 Dywizji Strzelców, potem lekarz naczelny szpitala Korpusu, płk; czł. Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego (Naczelny); wrócił do Kalisza 1918; wstąpił ochotniczo do WP 1920, był szefem Czerwonego Krzyża.

³⁵ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10; J. Radwan, *Rok temu...*, dz. cyt.

POW. Nie wiadomo, jak ułożyły się jego stosunki z komendantem okręgowym ppor. Łepkowskim, który był młodszy stopniem i miał mniejsze doświadczenie wojskowe. Nie wiadomo także jakie Ulrychowi powierzono zadania. Sam Ulrych podał, że na przełomie września i października nawiązała z nim kontakt grupa dowborczyków³⁶. Zaangażował się w tworzenie Straży Obywatelskiej w Kaliszu, brał udział w zebraniu założycielskim i został wybrany na jednego z setników Straży³⁷. Gdy Ulrych został szefem Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej na stanowisku setnika zastąpił go inż. Wincenty Rawa-Grabowiecki³⁸.

Jesienią 1918 r. Niemcy w wyniku ponoszonych klęsk w I wojnie światowej zwróciły się do państw Ententy, podobnie jak ich sojusznicy, o zawieszenie broni oraz przyjęły jako warunek rozpoczęcia negocjacji 14 punktów porządku powojennego świata sformułowanych przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Wilsona w styczniowym orędziu do Kongresu. Punkt 13-ty mówił o utworzeniu niepodległego, zjednoczonego państwa polskiego. Moment ten wyzyskała Rada Regencyjna, która w poniedziałek 7 października 1918 r. wydała orędzie do narodu. W orędziu proklamowała niepodległą i zjednoczoną Polskę, ogłosiła się jej władzą zwierzchnią oraz zapowiedziała utworzenie rządu narodowego i zwołanie Sejmu, któremu przekaze władzę (orędzie ogłoszone zostało w „Monitorze Polskim” wieczorem)³⁹. Prezes powiatowej Rady Opiekuńczej dr Henryk Chrzanowski wspominał, że burmistrz Kalisza Prądyński powiedział mu, że we wtorek 8 października 1918 r. wczesnym ranem przyszedł do niego gubernator wojenny gen. Sontag, prawdopodobnie powiadomiony telefonicznie z Warszawy o orędziu Rady Regencyjnej. Pytał, czy Prądyński ma już tekst orędzia. W trakcie rozmowy przyniesiono „Kurier Warszawski” z wydrukowanym orędziem. Prądyński przetłumaczył orędzie Sontagowi, ten potem z *zupełnym spokojem* zapytał: *czy Poznańskie będzie zaraz oddane Polsce?* Chrzanowski sądził, że spokój i obojętność, z jaką Sontag przyjął perspektywę włączenia zaboru pruskiego do państwa polskiego, wynikała z faktu, że generał pochodził z południowych Niemiec i był gorliwym katolikiem, w których interesie jest osłabienie i upadek protestanckich

³⁶ J. Ulrych, *Niemcy dobrowolnie...*, dz. cyt.

³⁷ S. Rydzewski, dz. cyt.

³⁸ S. Koźmiński, dz. cyt., s. 7.

Rawa-Grabowiecki Wincenty, * 1886 w Przystani k. Ostrołęki, † 7 V 1943 w Warszawie; ukończył Szkołę Mechaniczno-Techniczną Wawelberga i Rotwanda w Warszawie 1909; członek konspiracyjnego Zetu; osiadł w Kaliszu 1910, pisywał w „Kurierze Kaliskim”; członek Rady Robotniczej i Rady Miejskiej w Kaliszu 1918-1919; naczelnik Departamentu Aproprowiacji Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach do 1921; prac. Ministerstwa Aproprowiacji 1921; naczelny inspektor w Dyrekcji Funduszu Bezrobocia w Warszawie; dyr. Biura Funduszu Pracy w Warszawie 1933; literat; czł. Prezydium Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej w Warszawie 1939-1941; aresztowany przez Gestapo na Żoliborzu, więziony na Pawiaku, rozstrzelany.

³⁹ „Kurier Polski” 8 X 1918, nr 245; „Kurier Powszechny” 9 X 1918, nr 8.

Prus⁴⁰. Na polecenie abp. Kakowskiego jako metropolity warszawskiego orędzie odczytano we wszystkich kościołach metropolii warszawskiej (Kongresówki) i odśpiewano *Te Deum*⁴¹. W Kaliszu zrobiono to w niedzielę 27 października 1918 r., w kościele św. Mikołaja z licznym udziałem władz i społeczeństwa. Mszę św. celebrował ks. prałat Jan Sobczyński. Okolicznościowe kazanie wygłosił ks. Stanisław Masłowski, po czym odczytał odezwę Rady Regencyjnej. Kazanie miało być „płomienne”. Ks. Masłowski był wówczas bardzo czynnym wikariuszem ks. Sobczyńskiego⁴². Na zakończenie uroczystości odśpiewano nie tylko *Te Deum*, ale i *Boże, coś Polskę*.

Rada Regencyjna po przejęciu władzy nad wojskiem 12 października 1918 r. i ogłoszeniu tymczasowej ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 27 października 1918 r. przystąpiła do tworzenia polskich władz, struktur i jednostek wojskowych⁴³. Główny Urząd Zaciągu do WP w Kaliszu został zamieniony w Komendę Placu i Komendę Uzupełnień w Kaliszu 3 listopada 1918 r. W pierwszym rozkazie Komendy wezwano wszystkich żołnierzy polskich (b. legionistów i zwolnionych żołnierzy WP przebywających w Kaliszu do zgłoszenia się w Komendzie (ul. Józefiny 8, piętro III). Rozkaz podpisał w zastępstwie Komendanta Placu wachmistrz Gustaw Zaleski⁴⁴.

W pierwszych dniach listopada nadeszły do Kalisza wiadomości, że miasto Kalisz wyznaczono na siedzibę Okręgu Wojskowego nr IX, że okręg będzie formował pułk piechoty i na dowódcę pułku wyznaczono płk. Józefa Lewszeckiego, który przybędzie do Kalisza w najbliższych dniach⁴⁵. Komendant placu przybył do Kali-

⁴⁰ Oss. rkps II 14058; H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 139-140. Gen. Sontag miał co dwa tygodnie chodzić do spowiedzi do ks. Sobczyńskiego.

⁴¹ Kakowski Aleksander, * 5 II 1862 w Dębinach k. Przasnysza, † 30 XII 1938 w Warszawie; arcybiskup metropolita warszawski 1913-1938, kardynał 1919; członek Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 1917-1918.

⁴² Masłowski Stanisław, * 1887, † 4 I 1946 w Zduńskiej Woli; ks., wikary w Kaliszu, proboszcz w Czajkowie 1919-1922, potem proboszcz w Unikowie i od 1927 Zduńskiej Woli, podczas okupacji niemieckiej administrator parafii w Lipsku k. Zamościa; kanonik honorowy kolegiacki kaliski; zwolennik narodowej demokracji.

⁴³ „Kurier Powszechny” 1 XI 1918, nr 28.

⁴⁴ Tamże, 3 XI 1918, nr 30 i 4 XI 1918, nr 31 (rozkaz Komendy Placu).

Zaleski Gustaw Tadeusz * 25 I 1889 w Nawojowej Górcie k. Chrzanova, † ?; początkowo nauczyciel, członek „Sokoła” w Krakowie; w Legionach Polskich od 1914, służył w 2 Pułku Ułanów, potem 4 Pułku Piechoty; po kryzysie przysięgowym w Polskim Korpusie Posiłkowym, z którego uciekł w lutym do Warszawy i służył w placówce Polskiej Siły Zbrojnej w Kaliszu; wachmistrz; skierowany do wojsk samochodowych w 1919; brał udział w wojnie z bolszewikami; służył 5 dywizjonie w Krakowie; mjr.

⁴⁵ „Gazeta Kaliska” 4 XI 1918, nr 138; „Kurier Codzienny” 6 XI 1918, nr 33.

Lewszecki Józef Ksawery, * 21 V 1869 w Nowogrodku, † 12 VIII 1939 w Toruniu; wstąpił ochotniczo do armii rosyjskiej 1890, brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej i I wojnie światowej, awansował na ppłk.; w I Korpusie Polskim w Rosji 1917, był zcą dcy 7 Pułku Strzel-

sza wcześniej, wieczorem 10 listopada. Był nim ppor. Lasoń. „Kurier Powszechny” podając te informacje opatrzył ją następującym komentarzem:

*Nominację tę należy uważać za bardzo trafną i szczęśliwą, co też z zadowoleniem przyjmą te sfery Kalisza, które od początku wojny interesowały się sprawą wojska polskiego. Komendant Placu znany jest bowiem jeszcze z czasów werbunku 1916 i 1917 roku, kiedy to z pierwszymi oddziałami legionowymi zawitał w te strony, aby przeprowadzić akcje narodowej, niepodległościowej propagandy. Pracował dla sprawy z poświęceniem i stojąc na stanowisku kierownika pow. [iatowego] komisariatu kaliskiego zdołał taktem swym zdobyć sobie ogólne uznanie a stanowczymi wystąpieniami w interesie i obronie biednej ludności wyjednać sobie ogólny szacunek. Kalisz wita w osobie nowego Komendanta szczerze polską władzę, której w danej chwili podda się w zupełności i bez zastrzeżeń*⁴⁶.

Dzień wcześniej, tj. 9 listopada przyjechało do Kalisza i zatrzymało się w hotelu „Europa” dwóch oficerów sztabu okręgu kaliskiego WP, mianowicie ppor. Henryk Bigoszt – adiutant komendanta okręgu i ppor. Ludwik Kamiński – oficer rachunkowy wraz z personelem kancelaryjnym⁴⁷.

Prawie równocześnie, bo 1 października 1918 r. pojawiła się w Kaliszu druga gazeta – „Kurier Powszechny”. Pismo określono jako organ bezpartyjny, narodowy, informacyjny. W stopce redakcyjnej podano jako wydawcę Piotra Rysiewicza (od nr 50 z 23 listopada 1918 r. wymieniano go także jako redaktora) oraz jako redaktora odpowiedzialnego Juliusza Jeyde. Obaj pochodzili z Krakowa. Rysiewicz służył w Legionach, ostatnio w randze kaprała w Głównym Urzędzie Zaciągu do WP w Kaliszu. Od 1911 r. pisywał do krakowskiego „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, był poetą, autorem wierszy i tekstów do pieśni legionowych⁴⁸. Z kolei Jeyde był

ców w randze płk.; przyjęty do WP i mianowany 4 XI 1918 organizatorem i dcą kaliskiego okręgu wojskowego oraz okręgowego pułku piechoty; w czerwcu 1919 wobec spodziewanego ataku niemieckiego został organizatorem i dowódcą grupy operacyjnej na froncie południowo-zachodnim; następnie był m.in. okręgowym oficerem inspekcyjnym piechoty w Łodzi; będąc zcą kmdt. miasta Łódź w 1922 otrzymał stopień gen. tytularnego 1922; brał udział w wojnie z bolszewikami jako dowódca odcinka frontu Dolna Wisła, dowodził obroną Włocławka; w st. spocz. 1924.

⁴⁶ „Kurier Powszechny” 10 XI 1918, nr 37; 11 XI 1918, nr 38.

⁴⁷ Tamże, 10 XI 1918, nr 37.

⁴⁸ CAW, APiO, Akta personalne Piotra Rysiewicza.

Rysiewicz Piotr, * 18 VI 1890 w Łagiewnikach, † 18 VI 1990; będąc uczniem gimnazjum na Podgórzu założył tajny związek uczniowski o celach powstańczych; wstąpił do Legionów Polskich w 1914, służył w 2 Pułku Piechoty na froncie karpackim, po kilku miesiącach zwolniony z powodu stanu zdrowia; w marcu 1917 wrócił do Legionów i skierowany do placówki werbunkowej w Kaliszu; równolegle zajmował się niepodległościową publicystyką i twórczością literacką; wstąpił do WP w 1919, brał udział w akcji plebiscytowej i III powstaniu śląskim w 1921; potem służył jako ppor. zawodowy w 20 Pułku Piechoty w Krakowie; przeszedł do rezerwy w 1934, zdał maturę, ukończył studia historyczne i uzyskał doktorat na Uniwersytecie Jagiellońskim; pracował jako nauczyciel, pisywał do gazet; udzielał się w organizacjach legio-

dziennikarzem, redagował „Dziennik Kujawski” we Włocławku od 1910 r. W czasie I wojny światowej przebywał w Rosji. Wrócił do kraju w 1918 r. i osiadł w Kaliszu (od 18 listopada 1918 r. był kierownikiem redakcji „Gazety Kaliskiej”)⁴⁹. Na łamach „Kurier Powszechnego” publikował swoje opowiadania ppor. Józef Lasoń. Co do genezy pisma to wiadomo, że pojawiło się ono i było wydawane za zgodą Głównego Urzędu Zaciągu do Wojska Polskiego w Warszawie⁵⁰. W stosunku do „Gazety Kaliskiej” był pismem pod względem politycznym radykalniejszym.

nowych, wydawał sensacyjny dziennik „Kurier Krakowski” 1932 i redagował miesięcznik Związku Legionistów Polskich w Krakowie „Oleandry”.

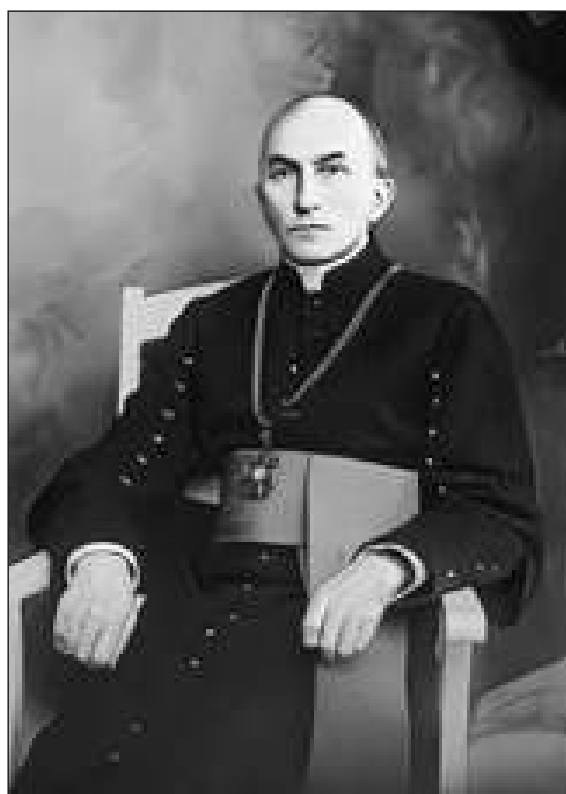
⁴⁹ „Gazeta Kaliska” 15 XI 1918, nr 149; 17 XI 1918, nr 151; 27 XI 1918, nr 161.

Jeyde vel Jejde Juliusz Irydiusz, * 1 IX 1884 w Krakowie, † 6 I 1944 w Warszawie; w Kaliszu był czł. Sekcji Prasowej przy Wydziale Cywilnym Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej 1918; opuścił Kalisz w 1920 i pracował potem jako korespondent i redaktor w czasopiśmie i wydawnictwach w Poznaniu, Lwowie i Warszawie.

⁵⁰ CAW, APiO, Akta personalne Piotra Rysiewicza.

1. *Alegoria, umarłej Polski*; mal. Włodzimierz Przerwa-Tetmajer; kościół św. Mikołaja w Kaliszu, kaplica Matki Boskiej Pocieszenia.

2. Ks. Jan Sobczyński, ok. 1930.

3. Portyk pałacu gubernialnego, fot. ok. 1920.

4. Proklamacja aktu 5 listopada w Kaliszu pod portykiem, 1916.

5. Gen. Rudolf von Wegerer, ok. 1915.

6. „Gazeta Kaliska” 5 XI 1916, dodatek nadzwyczajny, strona tytułowa.

7. Teodor Prądyński, 1915.

8. Konrad Hahn, ok. 1910.

9. Aniela Smodlibowska, ok. 1910.

10. Antoni Radwan, ok. 1932.

11. Stanisław Bzowski, ok. 1925.

12. Pastor Edward Wende, ok. 1905.

13. Wincenty Młynarski, ok. 1913.

14. Stanisław Bulewski, ok. 1913.

15. Alfons Parczewski, 1913.

16. Wacław Niemojowski, 1917.

17. Ludomir Pułaski, ok. 1930.

18. Ks. Wacław Bliziński, ok. 1925.

19. Ppor. Juliusz Ulrych, 1916.

20. Gmach Towarzystwa Muzycznego – siedziba werbunku do Legionów w 1914, stan obecny.

LEGIONY NA POLU BITWY

Pluton Kaliski.

W drugiej połowie poprzedniego roku odbyła się jedna z najważniejszych imprez — wyjazd do Paryża i do Belgii. W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

W czasie podróży odbył się także wyjazd do Belgii, który był dla niego bardzo cenny. W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

W tym czasie Pluton Kaliski, który w tym czasie był w Belgii, otrzymał od Komendy Głównej Legionów, przesyłać do niego wszystkie informacje i wiadomości, które mogłyby być dla niego cenne.

21. Artykuł J. Ulrycha, *Pluton kaliski*, „Wiadomości Polskie”, 20 V 1915, nr 30.

22. Kpt. Karol Dziekanowski, 1918.

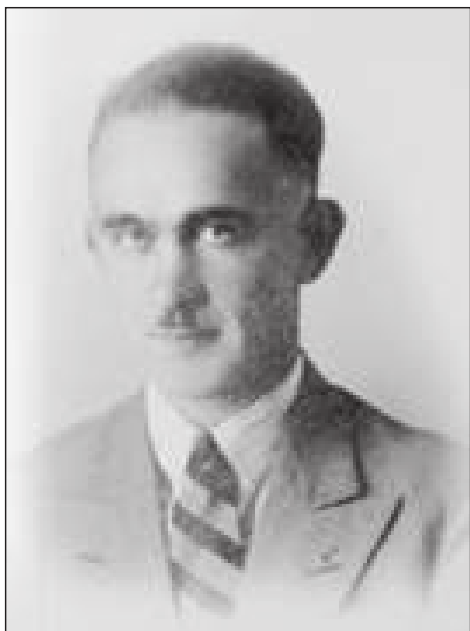
23. Ppor. Tadeusz Jeziorański, 1915.

24. Ppor. Antoni Nurczyński, 1919.

25. Kamienica przy al. Józefiny 8 (obecnie al. Wolności) – siedziba Głównego Urzędu Zaciągu do WP, fot. ok. 1916.

26. Leon Dobrowolski, ok. 1934.

27. Mieczysław Michalski, 1920.

28. Jan Opieliński, ok. 1917.

29. Lucjan Janiszewski, ok. 1930.

30. Kazimierz Sawicki, ok. 1935.

31. Jan Łepkowski, 1919.

32. Tadeusz Politański – Czarski, 1934.

ROZDZIAŁ III

Rozkazy Komendy Naczelnej POW nr 1 – Wydarzenia w Kaliszu – Powstanie Rady Żołnierskiej – Utworzenie Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej – Odezwy do ludności – Rozmowa z gubernatorem wojennym

Plan POW przewidywał, że na terenie okupacji niemieckiej organizacja prowadzi będzie działania dywersyjne i partyzanckie wiążące siły niemieckie, osłaniające utworzenie na terenie okupacji austriackiej armii polskiej. Zabrakło czasu na dopracowanie planu, zwłaszcza, iż Komenda Naczelna nr 1 w Warszawie była w reorganizacji¹. Niemniej szef Sztabu Komendy kpt. Wacław Stachiewicz pseud. Konarski wydał 6 listopada 1918 r. instrukcję działań dla Okręgu POW nr VIII – Kalisz na moment wystąpienia przeciwko okupantom niemieckim². Zawierała ona następujące wytyczne:

- *Opanować węzły drogowe, kolejowe i przeprawy rzeczne w Kaliszu, Koninie, Sieradzu, Kole, Grabowie nad Prosną, Słupcy, Stawiszynie i Turku.*

- *Jeżeli okręg będzie posiadał materiały wybuchowe, to winien zniszczyć stację kolejową w Kaliszu i most w Sieradzu. W przypadku braku materiałów należy uszkodzić wszystkie linie kolejowe na terenie okręgu w różnych punktach i wybierając te punkty w pobliżu rzek i stawów, aby można było w nich zatopić wyrwane szyny.*

- *Opanować i zniszczyć przez specjalnie wydzielone oddziały linię kolejową Poznań – Katowice, aby nie dopuścić do przerzutu nieprzyjacielskich, wojskowych oddziałów i transportów. Nie dopuścić oddziałów i transportów nieprzyjacielskich z Poznańskiego w głąb kraju [Królestwa].*

- *Nawiązać najściślejszy kontakt z POR [?]. Otrzymają w tej mierze szczegółowe instrukcje*

¹ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 195-220.

² Instrukcja szefa sztabu POW Konarskiego 6 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 229.

Stachiewicz Wacław, * 19 XI 1894 we Lwowie, † 12 XI 1973 w Montrealu; student geologii we Lwowie, służył w I Brygadzie Legionów Polskich od 1914; w Komendzie Naczelnej POW w Warszawie 1918; potem w WP, uczestnik wojny z bolszewikami; następnie na stanowiskach sztabowych i dowódczych, m.in. dca dywizji piechoty, szef Sztabu Generalnego 1935-1939; gen. bryg. 1935; podczas II wojny światowej w Algierze i Londynie, bez przydziału, przeniesiony w stan nieczynny; po wojnie pozostał na emigracji, osiadł w Kanadzie; mianowany gen. dywizji 1964.

Z wykonaniem instrukcji czekać miano na rozkaz komendanta głównego POW płk. Edwarda Rydza Śmigłego przebywającego w Lublinie.

Czy instrukcja dotarła do Kalisza? Nie wiadomo. Natomiast powstało zamieszanie po powstaniu rządu lubelskiego. W takiej sytuacji Komenda Naczelna nr 1 zwołała na 10 listopada do Warszawy odprawę komendantów okręgów, na której miano ustalić termin rozpoczęcia działań przeciwko okupantom i szczegółowe zadania dla poszczególnych okręgów³. W związku z odprawą udał się z Kalisza do Warszawy komendant okręgu kaliskiego POW Łepkowski. Dopiero w godzinach porannych 12 listopada Komenda Naczelna nr 1 wydała rozkaz przejmowania władzy z rąk niemieckich w terenie, ale w sposób pokojowy. W porozumieniu z radami żołnierskimi, bez atakowania garnizonów, z zapewnieniem spokojnego opuszczenia kraju, ale po przekazaniu broni i magazynów. Z członków POW należy tworzyć milicję porządkową, podjąć przygotowania do mobilizacji członków POW, ale na razie nie należy jej ogłaszać, lecz czekać na rozkaz mobilizacji. Prawdopodobnie, gdy rozkaz Komendy Naczelnej z 12 listopada dotarł do okręgów był już nieaktualny⁴. Tak zapewne było w Kaliszu.

W Kaliszu o rozwoju sytuacji w kraju i zagranicą dowiadywano się przede wszystkim z gazet warszawskich, które przywożono kolejną oraz od osób przybywających z Warszawy. Informacje te podawała prasa kaliska. „Gazeta Kaliska” w sobotę 9 listopada donosiła o wrzeniu rewolucyjnym w Niemczech i deklaracji kanclerza Niemiec o zakończeniu okupacji Królestwa 1 grudnia 1918 r. W niedzielę 10 listopada „Gazeta” i „Kurier” ogłosiły na pierwszych stronach, dużymi literami, wiadomość, że cesarz Niemiec Wilhelm II abdykował („Gazeta” podała, że wiadomość pochodzi od osób przybyłych z Warszawy; „Kurier Powszechny” natomiast zaznaczył, że wiadomość nie jest potwierdzona). W poniedziałek 11 listopada obie gazety donosiły o powrocie Piłsudskiego do Warszawy w niedzielę rano („Kurier” dodał, że nie ma potwierdzenia tej wiadomości), natomiast nie podały jeszcze informacji o rozbrajaniu Niemców w Warszawie. Oczywiście napływające wiadomości znajdowały oddźwięk w nastrojach ludności i wydarzeniach w Kaliszu. Wieczorem w niedzielę 10 listopada 1918 r. odbyło się w Gimnazjum im. Tadeusza Kościuszki (byłej Szkole Handlowej) zebranie uczniów klas wyższych. Wszyscy zebrani uczniowie Polacy uchwalili wstąpić ochotniczo do Wojska Polskiego. Odczytano deklarację uczniów miejscowego seminarium nauczycielskiego o gotowości podję-

³ T. Nałęcz, dz.cyt., s. 220-221.

Rydz Śmigły Edward, * 11 III 1886 w Brzeżanach, † 2 XII 1941 w Warszawie; w Legionach od 1914, dowodził 1 Pułkiem Piechoty, ppłk; po uwieszeniu Piłsudskiego kmdt główny POW 1917; minister wojny w Tymczasowym Rządzie Ludowym w Lublinie 6/7 XI 1918; późniejszy generalny inspektor Sił Zbrojnych 1935, marszałek Polski 1936, naczelny wódz w kampanii wrześniowej 1939.

⁴ Tamże, s. 223.

cia pomocniczej służby wojskowej w mieście. Kilku uczniów narodowości żydowskiej wcześniej opuściło zebranie⁵. W poniedziałek 11 listopada czuło się atmosferę podniecenia⁶. „Kurier Powszechny” napisał: *Dzień wczorajszy w Kaliszu (...) Od wczesnego rana panowało na ulicach wielkie ożywienie. Ludność gromadziła się grupami, zwłaszcza w pobliżu niemieckiej komendy miejscowej oraz gmachu gubernialnego. Spokoju jednak nigdzie nie zakłócono*⁷.

Kurier POW z Warszawy, który przyjechał pociągiem do Kalisza o godz. 10.00 wieczorem z czterogodzinnym opóźnieniem potem raportował: *Na ulicach spotkałem patrole niemieckie, składające się z dwóch ludzi. Na ogół w mieście był spokój*⁸. Mieczysław Kraucki, pod wrażeniem powrotu Piłsudskiego do Warszawy, napisał 11 listopada 1918 r., panegiryczny wiersz *Marsz, marsz, Piłsudski*, który nazajutrz opublikował „Kurier Powszechny”. Jedna ze strof wiersza brzmiała:

*Wszystkie dziś serca niesiem Tobie w darze
Sławetny Mężu, bohaterze Czynu.
W Twe Imię niechaj zdobne są ołtarze
Sprawy Ojczyzny – prawy Polski Synu*⁹.

Wieczorem 11 listopada przerwana została łączność telefoniczna i telegraficzna z Warszawą. W Kaliszu więc nie wiadano o rozbrajaniu Niemców w Warszawie, które zaczęło się w nocy z 10 na 11 listopada. Także 12 listopada połączenia kolejowe i telefoniczne były nadal przerwane. Gazety z Warszawy nie nadeszły¹⁰.

Niemiecki garnizon wojskowy w Kaliszu liczył „z górą” 1000 żołnierzy, w tym 200 było narodowości polskiej. Trzonem garnizonu był 9 Batalion Piechoty Landsturm Posen oraz pół rezerwowego szwadronu 8 Pułku Dragonów króla Fryderyka III. Komendantem miasta i batalionu był mjr von Bothmer. W pobliżu Kalisza stacjonował drugi silny garnizon niemiecki w Szczypiornie, gdzie znajdowały się duży obóz jeniecki i magazyny wojskowe oraz Skalmierzycach, będących ważną graniczną stacją kolejową. Był to Batalion Piechoty Landsturm Skalmierzyce¹¹. W poniedziałek 11 listopada 1918 r., w południe, przyjechała samochodem do Kali-

⁵ „Kurier Powszechny” 10 XI 1918 nr 37; 11 XI 1918 nr 38; Oss. rkps II 14058: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 235.

⁶ „Gazeta Kaliska” 13 XI 1918, nr 147.

⁷ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

⁸ J. Radwan, *Jak odebrano...*, dz. cyt.; Raport kuriera Strykowskiego 15 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 312.

⁹ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

¹⁰ J. Radwan, *Jak odebrano...*, dz. cyt.

¹¹ Oss. rkps. II 14058: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 236; Archiwum Główne Akt Dawnych, Cesarsko-Niemieckie Generał-Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 10 (Przegląd urzędów i oddziałów wojskowych znajdujących się na terenie Generał-Gubernatorstwa Warszawskiego wg stanu na dzień 8 października 1918 r.).

sza ze Skalmierzyc grupa niemieckich żołnierzy. Byli delegatami Rady Żołnierskiej (Soldatenratu) utworzonej w Szczypiornie. Przewodniczącym Rady został feldwebel Schramm¹². Żołnierze mieli na lewych rękach czerwone opaski. Zajechali przed gmach gubernialny, do którego przylegały koszary (pokadeckie) przy ul. Kolegialnej 4, zajmowane przez batalion piechoty. Delegaci odbyli rozmowę z przedstawicielami żołnierzy miejscowego garnizonu w sprawie utworzenia Rady Żołnierskiej w Kaliszu. Rozmawiali także z gubernatorem wojennym żądając wywieszenia na budynku czerwonej flagi i zdjęcia przez oficerów oznak oficerskich. W rezultacie garnizon kaliski objęła rewolucja. Wywieszono czerwone sztandary na obiektach wojskowych, jedni z pierwszych uczynili to dragoni w swoich koszarach na Nowym Świecie¹³. Przyjazd zrewolucjonizowanych żołnierzy wywołał wśród ludności poruszenie, m.in. pojawiła się wiadomość, którą *podawano sobie z ust do ust*, że żołnierze przybyli ze Szczypiorna rozbroili gen. Sontaga. Chrzanowski zapytał o wiarygodność tej informacji landrata Hahna. Ten oświadczył, że wiadomość jest plotką. To gen. Sontag miał wezwać do siebie, na naradę 4 członków Rady Żołnierskiej ze Skalmierzyc. O czym miano radzić, tego Hahn nie podał. Według Chrzanowskiego powodem były wydarzenia w Słupi i Koninie, gdzie rozbrojono załogi niemieckie. Sontag prawdopodobnie chciał zapobiec rozbrojeniu w Kaliszu i to z pomocą przybyłych członków Rady Żołnierskiej¹⁴.

Wieczorem 11 listopada odbył się wiec żołnierzy z całego garnizonu, zwołany z inicjatywy delegatów Rady Żołnierskiej ze Skalmierzyc. Urządzono go w cerkwi na pl. św. Józefa (obecnie Jana Pawła II) mogącej wszystkich pomieścić. Na wiecu utworzono Radę Żołnierską. Oficerów postanowiono nie usuwać, jeżeli uznają Soldatenrat. Prawie wszyscy oficerowie niemieccy nazajutrz wyjechali z Kalisza¹⁵.

Tego dnia, 11 listopada, utworzony został Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej. O tym, jak do tego doszło niewiele wiadomo. Niewątpliwie komenda okręgu kali-

Batalion piechoty niemieckiej na etacie wojennym liczył ok. 1080 ludzi; składał się z 4 kompanii (kompania piechoty na stopie wojennej liczyła ok. 270 żołnierzy). Nie wiadomo dokładnie, jak liczna była załoga niemiecka w Kaliszu. W opisie opuszczania miasta 13 XI 1918 r. wzmiankowane są dwie kompanie.

¹² Rada Żołnierska w Szczypiornie powstała dzień wcześniej, w niedzielę 10 XI 1918, o godz. 13.00. Utworzyła ją załoga obozu jeńców. Wieczorem o godz. 20.30 zbuntowani żołnierze zajęli dworzec, centralę telefonów i komisariat w Skalmierzycach, „Kurier Poznański” 13 XI 1918, nr 261; „Gazeta Kaliska” 14 XI 1918, nr 148.

Schramm jakoby wcześniej stał na czele komunistycznej komórki „Spartakusa” w garnizonie kaliskim. H. Bigoszt, *Moje wspomnienia i notatki* (nota z 3 XI 1918).

¹³ „Gazeta Kaliska” 12 XI 1918, nr 146.

¹⁴ Oss. rkps. II 14058: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 237.

¹⁵ Tamże, s. 239; „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

Cerkiew zbudowano w latach 1875-1877, pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła; podczas okupacji niemieckiej odprawiano w niej nabożeństwa katolickie dla żołnierzy niemieckich; rozebrana została w 1928 r.

skiego POW pod wrażeniem błyskawicznego rozwoju wydarzeń z niecierpliwością oczekiwała rozkazów z Warszawy i to pod nieobecność komendanta okręgu Łepkowskiego, który pojechał do Warszawy na zwołane na 10 listopada zebranie komendantów okręgu. Postanowiono więc wysłać dodatkowo kurierów do Komendy Naczelnej POW w Warszawie, którzy wyjechali 11 listopada. Byli to Feliks Pstrokoński i Antoni Radwan (wrócili dopiero 15 listopada)¹⁶. Inicjatywę w kaliskim POW przejęli Juliusz Ulrych i Feliks Szymański pseud. Szczęśny – zastępca Łepkowskiego. Ulrych opisał ten moment dość lakonicznie i to po latach:

Wypadki szybko postępowały po sobie i pamiętam bardzo dobrze, jak w dniu 10 tym (!) listopada wieczorem zgromadziliśmy się na tajnej konferencji wojskowych, na której zapadła decyzja sformowania Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej jako organizacji łączącej wszystkie związki wojskowych wraz ze Strażą Obywatelską, który to sztab był jednocześnie sztabem VIII Okręgu P.O.W. Jako najstarszemu rangą przypadła mi zaszczytna funkcja szefa sztabu¹⁷.

Oczywiście podana przez Ulrycha data 10 listopada 1918 r. nie jest datą utworzenia Sztabu Wojskowego, który faktycznie powstał 11 listopada w *godzinach przedwieczornych*¹⁸. Zebranie założycielskie Sztabu poprzedziły zebrania poszczególnych polskich organizacji wojskowych w sprawie utworzenia wspólnego sztabu. Dowórcy zebrał się o godz. 16.00. Równocześnie spotkali się dowódcy kaliskiej POW¹⁹.

¹⁶ J. Radwan, *Jak odebrano...*, dz. cyt.

¹⁷ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10; Ulrych w cytowanym wspomnieniu podał, że zebranie się odbyło 10 listopada 1918. Z kolei w trzeciej wersji swoich wspomnień przesunął datę utworzenia sztabu na pierwsze dni listopada, zob. J. Ulrych, *Niemcy dobrowolnie...*, dz. cyt. Poza tym Ulrych, będąc wówczas ppor. Legionów Polskich 1915, nie był w gronie założycieli Sztabu Wojskowego najstarszy rangą: dr Orgelbrand posiadał stopień płk., Dzierżawski – por. Lasoń i Bieniecki – ppor. Ulrych był tylko najstarszym stopniem wśród członków Sztabu Wojskowego należących do POW. Swoje „starszeństwo” w Sztabie Wojskowym wywodził raczej ze służby w I Brygadzie Legionów i osobistego zaufania jakim darzył go J. Piłsudski. Ulrych jako szef Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej zaczął samowolnie podpisywać się jako porucznik pod rozkazami i obwieszczeniami, por. „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40; „Gazeta Kaliska” 15 XI 1918 nr 149; CAW, sygn. I. 124.1.70, k. 216-227 (Listy awansowe oficerskie VIII Okręg POW z grudnia 1918. Zawierają one wnioski o awansowanie J. Ulrycha na stopień porucznika).

¹⁸ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39. Także w sprawozdawczym komunikacie Sztabu Wojskowego pt. *Dzieje Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej. Ostatni sprawozdawczy komunikat Sztabu Wojskowego*, cz. I ogłoszonym w „Gazecie Kaliskiej” 13 XII 1918, nr 175 podano, że Sztab utworzono wieczorem 11 XI 1918.

¹⁹ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

J. Radwan (*Jak odebrano...*, dz. cyt.) podał nazwiska uczestników wspomnianego zebrania POW: Ulrych, Szymański, Szczęśny, Zadora, Czarski. Wymienił też Łepkowskiego, ale błędnie, bo ten wyjechał do Warszawy.

Ulrych, jako szef Sztabu Wojskowego, w meldunku do Komendy Naczelnej POW w Warszawie napisanym w nocy z 13 na 14 listopada 1918 r. podał nie tylko skład Sztabu, ale tytuł, z jakiego się w nim znaleźli poszczególni członkowie:

Juliusz Ulrych jako *stary oficer Komendanta Głównego Józefa Piłsudskiego*;
Feliks Szymański pseud. *Szczęśny – w/z Komendanta Okręgu III*;
Mieczysław Skabowski pseud. *Zadora z ramienia Komendy II Okręgu*²⁰;
Józef Lasoń *ppor. WP, b. Wehrmacht, komendant Placu b. Wehrmachtu w Kaliszu (z Wehrmachtu)*;

Janusz Dzierżawski *por. korpusu Michaelisa, naczelnik Straży Obywatelskiej*;
Stanisław Orgelbrand *szef służby zdrowia, były lekarz korpusu Dowbora*;
Stefan Bieniecki *delegat Związku Dowborczyków, dywizji korpusu Dowbora*²¹.

Początkowo ogłoszono tylko, jakie organizacje utworzyły Sztab Wojskowy, skład personalny Sztabu podano dopiero w odezwie sztabu do ludności wydanej 13 listopada. Podobno początkowo zamierzano zarezerwować w sztabie miejsce dla przedstawiciela żołnierzy – Poznańczyków²². Jednak do tego nie doszło.

W meldunkach do Komendy Naczelnej POW w Warszawie i odezwach do ludności Kalisza podkreślono, że Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej jest jednocześnie Sztabem VIII Okręgu POW i Sztab jest przy Komendzie Okręgu VIII, *podporządkowany w zupełności*. Prawdopodobnie te deklaracje wynikały stąd, że do utworzenia

²⁰ W meldunku użyto dawnej numeracji Okręgu Kaliskiego POW t.j. nr III, nie nowej nr VIII. Przy nazwisku M. Skabowskiego podano, że reprezentuje Komendę Okręgu nr II. Prawdopodobnie pomyłka w numeracji Komendy Okręgu.

²¹ Raport Ulrycha do Komendy Naczelnej POW w Warszawie 13/14 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 295, także G. Waliś, dz. cyt., s. 232- 233. J. Ulrych (*Garść...*, dz. cyt., s. 10) podał błędnie, że z ramienia POW do Sztabu Wojskowego wszedł także Jan Łepkowski.

Szymański Feliks pseud. *Szczęśny*, * 15 V 1895 w Miłosnej k. Warszawy, † 2 IV 1932 w Gdyni; w POW od 1914: kmtd obwodu Sieradz 1918, instruktor okręgowy w Łodzi, po utworzeniu okręgu nr VIII w Kaliszu zca kmtda okręgu od 1 XI 1918, podoficer POW; w WP od 1918, awansował na por., oficer II oddziału w dowództwie frontu litewsko-białoruskiego, potem w Ministerstwie Spraw Wojskowych; przeszedł do rez. 1922; pracował w Kasie Chorych w Szadku, potem był właścicielem sklepu artykułów kolonialnych w Gdyni.

Skabowski Mieczysław pseud. *Zadora*, * 20 X 1889 w Turku, † 15 V 1921 w Warszawie; artysta malarz; służył w 1 Pułku Ułanów Legionów Polskich 1915; w POW od marca 1916 kmtd obwodu w okręgu III a (Koło) do 2 III 1918, więziony przez okupantów niemieckich do 11 VII 1918; podoficer POW; w WP od 2 XII 1918, ppor., dca kompanii 29 Pułku Piechoty, oficer wywiadu od 1919, m.in. w ekspozyturze w Kowlu i referent w Departamencie II Ministerstwa Spraw Wojskowych.

Bieniecki Stefan Jerzy, * 29 VIII 1895 w Kaliszu, † ?; uczęszczał do gimnazjum w Kaliszu, wstąpił do szkoły junkrów w Kijowie 1915, służył w armii rosyjskiej w pułkach piechoty, brał udział w I wojnie światowej; w I Korpusie Polskim w 1917, dca kompanii w 4 Pułku Strzelców, przeniesiony do Legii Rycerskiej 1918; wrócił do Kalisza 1918; w WP od 12 XII 1918, w 29 Pułku Piechoty adiutant batalionu, potem dowódca kompanii, przeniesiony do 8 Pułku Piechoty; zwolniony ze służby wojskowej 1921; por. rez.

²² „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39, 13 XI 1918, nr 40.

Sztabu Wojskowego w Kaliszu doszło nagle i pod nieobecność komendanta okręgu kaliskiego POW Łepkowskiego oraz chciano uniknąć zarzutu działania samowolnego, niezależnego od POW²³. Powód decyzji o utworzenia Sztabu Wojskowego podano w meldunku do Komendy Naczelnej POW w Warszawie, który wystosowano z Kalisza do Warszawy 12 listopada 1918 r. Meldunek podpisał w/z *Komendant Okręgu*. Zapewne zrobił to „Szczęsny” – zastępca komendanta okręgu POW:

Ponieważ przedstawiciele Wehrmachtu chcieli w osobie Lasonia i kilku ludzi przydzielonych do niego na własną rękę wszcząć akcje przeciwko Niemcom w formie odbierania broni, koszar, magazynów itp. przez pertraktacje i kompromisy, zmuszeni byliśmy złączyć wszystkie czynniki wojskowe tu się znajdujące pod naszą komendę, wytworzyć sztab przy Komendzie Okręgu VIII.

Szczegóły działań ppor. Lasonia nie są znane. Chrzanowski w swoim dzienniku pod datą poniedziałek 11 października 1918 r. zanotował tylko:

Nasza organizacja wojskowa na czele z komendantem Lasoniem, młodym jeszcze bardzo człowiekiem, nosi się z myślą rozbrojenia całego garnizonu, liczy że żołnierze Polacy do tego jej dopomogą. Miało to już dzisiaj nastąpić o godzinie 3-iej po południu, ale odłożono to na jutro, aby jeszcze należących do POW ze wsi okolicznych sprowadzić, obawiają się oporu ze strony żołnierzy niemieckich. (...) Jesteśmy zatem pod wielkim strachem o dzień jutrzejszy²⁴.

Kaliska placówka WP, którą dowodził Lason liczyła zaledwie kilku żołnierzy. Byli to: wachmistrz Gustaw Zaleski, sierżanci Polaczek i Hass, kapral Piotr Rysiewicz, szeregowiec Stefan Zakrzewski²⁵. Wprawdzie zapowiadano przybycie już 3 listopada do Kalisza kompanii Wojska Polskiego (ok. 200 żołnierzy), ale kompania nie przybyła²⁶. Lason cieszył się jednak w Kaliszu popularnością i mógł pozyskać poparcie innych polskich formacji paramilitarnych, zwłaszcza Straży Obywatelskiej oraz żołnierzy Polaków służących w niemieckim garnizonie. Z meldunku „Szczęsnego” wynika, że nie chciano dopuścić, aby ppor. Lason ubiegł POW w działaniu i kierownictwo akcji wyzwolenczej przejęła placówka Wojska Polskiego, niezależna od POW i obsadzona przez ludzi, którzy służyli w Polskiej Sile Zbrojnej, określanej pogardliwie jako *Polnische Wehrmacht*. Nie wiadomo w jaki sposób Ulrych skłonił Lasonia do wejścia w skład Sztabu Wojskowego. Wydaje się, że jego aspiracje zaspokoiła nominacja na komendanta miasta²⁷. Sztab Wojskowy w odezwie do

²³ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 295.

²⁴ Oss. rkps. II 14058: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 236.

²⁵ Meldunek w/z Komendanta Okręgu [F. Szymański „Szczęsny”] 12 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 277; „Kurier Powszechny” 10 XI 1918, nr 37.

²⁶ „Gazeta Kaliska” 3 XI 1918, nr 137.

²⁷ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40.

ludności zaznaczył, że współdziała w *ścisłym porozumieniu* z Komendą Placu WP czyli ppor. Lasoniem²⁸.

Ulrych w meldunku do Naczelnej Komendy POW w Warszawie z 13/14 listopada sprawę rywalizacji z Lasoniem przemilczał i stwierdził, że powstanie sztabu jest wynikiem *stosunków kaliskich, tendencji uzgodnienia poszczególnych działań*²⁹. Z kolei w ostatnim komunikacie sprawozdawczym Sztabu Wojskowego genezę i znaczenie sztabu przedstawiono następująco:

*W dniu 11 listopada wieczorem, w obliczu zbliżającej się chwili rozbrajania załóg niemieckich oraz ich wymarszu z terytorium Królestwa Polskiego, samorzutnie zeszli się na wspólne posiedzenie przedstawiciele wszystkich formacji wojskowych w Kaliszu. Na posiedzeniu tym, celem poprowadzenia jednolitej skoordynowanej akcji, postanowiono powołać jako władzę tymczasową Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej przy K.[omendzie] O.[kręgu] P.[olskiej] O.[ganizacji] W.[ojskowej]. Sztab powstał przy P.O.W. gdyż za wyjątkiem jedyne go miasta Kalisza, w którym obok P.O.W. było już przedstawicielstwo Wojsk Polskich w osobie podpor. Lasonia oraz istniał zawiązany niedawno Związek Wojskowy polskich korpusów wschodnich, na całym terytorium Ziemi Kaliskiej wyłącznie P.O.W. posiadała swoje komendy i oddziały. (...) Geneza sztabu Kaliskiego oraz jego miesięczne dzieje są wypadkiem w Polsce dość odosobnionym. Sztab Kaliski jest wyjątkowym prawie przykładem federacji różnych formacji wojskowych, które w chwili stanowczego przełomu bez względu na dawniejsze antagonizmy i dzielące je różnice, podały sobie dłoń do wspólnej lojalnej współpracy*³⁰.

Nie wiadomo, gdzie odbywały się rozmowy i utworzono Sztab Wojskowy. Prawdopodobnie było to w budynku przy pl. Kilińskiego 4, zwanym Pałacem Puchalskich, gdzie od wiosny 1918 r. znajdowała się konspiracyjna kwatera kaliskiego POW (pałac niegdyś należał do napoleończyka, lekarza wojskowego, płk. Józefa Grzegorza Puchalskiego, w domu tym mieszkała Maria Konopnicka w okresie swego dzieciństwa i młodości)³¹. Po utworzeniu Sztabu Wojskowego Ulrych zarządził przerwę w obradach konferencji, aby móc opracować plan akcji wyzwolenczej w Kaliszu. Obrady wznowiono późną porą nocną. Przyjęto plan akcji przedstawiony przez Ulrycha i tekst odezwy do ludności. Naznaczono rozpoczęcie akcji na dzień następny od wczesnego rana³². Znamienne, że w Kaliszu przebywał od 11

²⁸ Odezwa Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej 12 XII 1918, „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

²⁹ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 295.

³⁰ *Dzieje Sztabu...*, cz. I, dz. cyt.

³¹ *Kalisz. Poznaj i odkryj na nowo – Szlakiem niepodległości*. [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://www.kalisz.pl/dla-turysty/kalisz-trasy-turystyczne/kalisz-poznaj-i-odkryj-na-nowo---szlakiem-niepodleglosci>, 1090 (stan na 17.12.2024).

³² J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10.

listopada kurier Komendy Naczelnej w POW Strykowski, ale nie był on wtajemniczony w organizowanie sztabu³³.

We wtorek 12 listopada o świcie w Kaliszu pojawiła się odezwa wydana przez Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej przy Komendzie Okręgowej Ziemi Kaliskiej do Mieszkańców Ziemi Kaliskiej, opatrzona tą samą datą. „Kurier Powszechny” ogłosił ją na pierwszej stronie na czołowym miejscu³⁴.

Brzmiała następująco:

Do Mieszkańców Ziemi Kaliskiej.

Niemieckie wojska okupacyjne na rozkaz swego Rządu Ludowego opuszczają ziemie polskie i wracają do swej Ojczyzny.

Naród Polski w tej chwili historycznej przeżywa okres wielkiego przełomu; powstaje do wolnego, niepodległego życia Polska – ludu pracującego.

Państwo polskie nie będzie państwem carów ani państwem przemocy.

Będzie Rzeczpospolitą Ludową.

Zorganizowany lud wybuduje na ziemi polskiej świątynię sprawiedliwości społecznej i równości politycznej.

Obrońcą ludu musi być armia. Armia narodowa nie będzie urągać prawom ludu, ale będzie jego strzegłą, będzie jego zbrojnym ramieniem.

Jako zawiązek i kadry tej armii zabieramy dzisiaj głos, aby przemówić do Was Obywatele.

Na gruncie Polskiej Organizacji Wojskowej stojącej pod rozkazami Józefa Piłsudskiego zrzeszyły się wszystkie formacje wojskowe.

Polska musi mieć jedno wojsko, podległe jednej naczelnej władzy centralnej.

W Kaliszu przy Komendzie Okręgowej Polskiej Organizacji Wojskowej powstał Sztab, rozciągający swą władzę na całą Ziemię Kaliską.

W skład Sztabu weszli przedstawiciele wszystkich istniejących w Kaliszu formacji wojskowych polskich.

Tutejsza Komenda Placu Wojsk Polskich działa ze sztabem Ziemi Kaliskiej w ścisłym porozumieniu.

Sztab przyjmie od wojsk niemieckich stojących załogą w Kaliszu wszystkie obiekty wojskowe, całą służbę i władzę wojskową. Przyjęcie to pragnąłby Sztab skutecznie w porozumieniu z Radą Żołnierzy Niemieckich bez rozlewu krwi.

Wierzymy głęboko, że żołnierz niemiecki podległy dzisiaj rozkazom niemieckiego Rządu ludowego odda nam swoją władzę i ustąpi z Ziemi Polskiej bez oporu.

Obywatele! W tej chwili stanowczego przełomu musicie zachować bezwzględny spokój i unikać wszelkiego rodzaju gwałtów. Napady i rabunki byłyby zbrodnią wobec Polski Ludowej.

³³ Raport kuriera Strykowskiego..., dz. cyt.

³⁴ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

Robotnik i chłop, który zapelnia szeregi Polskiej Organizacji Wojskowej, nie dopuści do żadnych gwałtów i zbrodniczych wykroczeń.

Wymagać będziemy dla naszych zarządzeń posłuchu od wszystkich, bo działamy z pobudek ideowych, wierni sztandarowi Józefa Piłsudskiego.

*Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej
przy Komendzie Okręgowej Polskiej Organizacji Wojskowej
Kalisz dnia 12 listopada 1918 r.*

Ton odezwy był wybitnie lewicowy, rewolucyjny, świadczący o ideowej łączności z Tymczasowym Rządem Republiki Polskiej powstałym w Lublinie 7 października 1918 r. Premierem tego rządu był Ignacy Daszyński, ministrem spraw wojskowych – Edward Rydz-Śmigły, komendant główny POW. „Gazeta Kaliska” doniosła o utworzeniu tego rządu 9 października, ale określiła go jako *rząd uzurpacyjny*³⁵. „Gazeta Kaliska” 12 listopada nie ogłosiła odezwy Sztabu Wojskowego do mieszkańców Kalisza, natomiast na pierwszej stronie wydrukowała wielkimi literami odezwę Prezydium Rady Miejskiej. Także w następnym numerze z 13 listopada „Gazeta Kaliska” poinformowała tylko lakonicznie o wydarzeniach w Kaliszu: *W dniu wczorajszym władze polskie, a właściwie sztab wojsk polskich i komitet obywatelski objęły prawie wszystkie urzędy niemieckie*. Informacje zatytułowano: *Przejęcie urzędów przez Władze Polskie*³⁶. Zatem „Gazeta Kaliska” dystansowała się od utworzonego Sztabu Wojskowego, w szczególności od POW.

Por. Ulrych odbył rozmowę z gen. Sontagiem – gubernatorem wojennym w Kaliszu³⁷. Opisał ją w swoich wspomnieniach, w poszczególnych ich wersjach, jednak różnie co do szczegółów. Ulrych twierdził, że udał się do pałacu gubernialnego 11 listopada (!) o godz. 10.00³⁸. W swoich wspomnieniach podawał różną liczbę osób, które miały mu towarzyszyć. Funkcję adiutanta miał pełnić ppor. Bieniecki. Innym razem twierdził, że poszedł do gen. Sontaga w towarzystwie dwóch adiutantów (nazwisk nie podał). To znów twierdził, że w składzie delegacji byli: Bieniecki,

³⁵ „Gazeta Kaliska” 9 XI 1918, nr 43.

Daszyński Ignacy, * 26 X 1866 w Zbarażu, † 31 X 1936 w Bystrej Śląskiej k. Bielska Białej; studiował na Politechnice we Lwowie i Zurychu; przywódca polskich socjalistów, poseł do austriackiej Rady Państwa 1897-1918; premier tzw. rządu lubelskiego 1918, wicepremier 1920; poseł na Sejm 1919-1930, wicemarszałek Sejmu 1922-17, marszałek Sejmu 1928-1930.

³⁶ Tamże, 12 XI 1918, nr 146; 13 XI 1918, nr 147.

³⁷ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10. Ulrych nazywa gen. Sontaga nie gubernatorem ale *komendantem garnizonu niemieckiego okręgu okupacyjnego* (!); godzinę wizyty podał we wspomnieniu pt. *Rozbrojenie Niemców na Ziemi Kaliskiej*, „Gazeta Kaliska” 9 XI 1928, nr 311.

³⁸ Datę dzienną podaną przez Ulrycha podważają fakty przytoczone przez samego Ulrycha, Otóż w trakcie rozmowy oficer przyniósł odezwę Sztabu Ziemi Kaliskiej do mieszkańców Kalisza zdartą z murów jednego z budynków, która to odezwa została ogłoszona 12 XI 1918. Następnie gen. Sontag stwierdził, że władzę przekazał Radzie Żołnierskiej. Nie mógł tego uczynić rano 11 XI, skoro Rada powstała dopiero wieczorem tego dnia. Zatem rozmowa Ulrycha z Sontagiem odbyła się nie 11 a 12 XI 1918.

Szczęsny-Szymański, Zadora-Skabowski i Dzierżawski³⁹. Do pałacu gubernialnego przybyli w ubraniach cywilnych, ale kazali się zameldować gubernatorowi jako przedstawiciele polskich władz wojskowych i bez większych trudności – przynajmniej o takowych Ulrych nie wspomina – zostali przyjęci przez generała. Ulrych oświadczył Sontagowi: *Panie Generale, wczoraj w nocy objąłem władzę, proszę o przekazanie mi swoich czynności, a w szczególności sieci telefonicznej, ponieważ chciałbym uniknąć z pańskimi oddziałami rozlewu krwi*. Trochę w innej wersji Ulrych podał to oświadczenie po wielu latach, mianowicie, że objął władzę i prosi władze niemieckie o opuszczenie miasta⁴⁰. Zdumiał tym generała, który odparł: *Ja Pana nie rozumiem, kto Pan jest?* Gdy Ulrych udzielał generałowi wyjaśnień, wszedł do pokoju oficer w stopniu kapitana, prawdopodobnie adiutant gubernatora, chociaż Ulrych określił go jako szefa sztabu gubernatora w randze kapitana sztabu generalnego⁴¹. Kapitan przyniósł odezwę Sztabu Wojskowego do mieszkańców Kalisza, kolportowaną w mieście. Pokazując ją generałowi oznajmił podniesionym głosem, że powstał polski sztab wojskowy, w mieście jest rewolucja, na ulicach rozbraja się żołnierzy niemieckich. Generał wówczas oznajmił Ulrychowi, że musi naradzić się z kapitanem. Ulrych zażądał, aby naradę odbył w innym pomieszczeniu, bo w tym on rozpoczyna urzędowanie i będzie tu oczekiwał odpowiedzi. Generał wyszedł bez słowa. W tym czasie tłum gromadzący się przed gmachem wznosił okrzyki *Niech żyje Polska!* Generał wrócił po krótkiej naradzie i oznajmił, że nie może przekazać władzy, bo powstał Soldatenrat, który ją przejmie⁴². Ulrych odparł, że w takim razie zaprosi na rozmowę przedstawicieli Soldatenratu i przejmie od nich władzę⁴³.

Rzecz ciekawa, że w meldunkach POW z Kalisza do centrali w Warszawie z listopada 1918 r., w tym samego Ulrycha, nie ma informacji o rozmowie z gen.

³⁹ Ulrych o dwóch adiutantach napisał w pierwszej wersji wspomnień, *Rozbrojenie Niemców na Ziemi Kaliskiej*, „Gazeta Kaliska” 19 XI 1921, nr 244. O Bienieckim wzmiankuje w *Garść...*, dz. cyt., s. 10. O czterech osobach wspomina w ostatniej wersji wspomnień, *Niemcy dobrowolnie...*, dz. cyt.

⁴⁰ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 10; tenże, *Niemcy dobrowolnie...*, dz. cyt.

⁴¹ Adiutantem gubernatora był od 4 IV 1918 kpt. Hans baron von Hornstein-Biethingen, poprzednio służył w Sztabie Generalnym Armii (stąd Ulrych określił go jako kapitana sztabu generalnego, tj. dyplomowanego).

⁴² Nie wiadomo kiedy i jak gen. Sontag przekazał władzę Radzie Żołnierskiej w Kaliszu.

Ulrych zmieniał lub dodawał pewne szczegóły do rozmowy z gen. Sontagiem. Według gazetowej wersji wspomnień, Sontag widząc tłum pod gmachem oraz panikę, która jakoby ogarnęła niemiecki garnizon, skapitulował i polecił Soldatenratowi przyjąć warunki kapitulacji (*Rozbrojenie Niemców na Ziemi Kaliskiej*, „Gazeta Kaliska” 9 XI 1928, nr 311). Natomiast według ostatniej wersji wspomnień, gen. Sontag miał powiedzieć, że władze już przekazał Soldatenratowi i sam opuszcza pałac gubernatorski (*Niemcy dobrowolnie...*, dz. cyt.).

⁴³ Według S. Rydzewskiego, dz. cyt., gen. Sontag miał początkowo się stawiać, groził delegacji aresztowaniem, jednak po przedstawieniu sytuacji przez dr. Orgelbranda i po namyśle oświadczył, że natychmiast opuści miasto.

Sontagiem. Także Józef Radwan w artykułach wspomnieniowych ogłoszonych w „Gazecie Kaliskiej” w 1919 i 1921 r. nie wspomina o rozmowie Ulrycha z Sontagiem. Prawdopodobnie uważano wówczas, że rozmowa nie miała istotnego znaczenia dla skłonienia Niemców do opuszczenia Kalisza.

ROZDZIAŁ IV

Opanowanie miasta – Rozbrojenie – Rozmowy z Soldatenratem – Warunki umowy – Wymarsz garnizonu – Incydent w Skalmierzycach – Zagrożenie Kalisza

W odezwie Sztabu Wojskowego do mieszkańców Kalisza z 12 listopada 1918 r. nie było wezwania do rozbrajania Niemców i siłowego przejęcia władz. W meldunku do Komendy Naczelnej POW w Warszawie wysłanym wieczorem tego dnia w zastępstwie komendanta Okręgu Kaliskiego POW informowano, że w Kaliszu *z powodu dezorganizacji władz wojskowych i administracyjnych niemieckich, przystąpiono natychmiast do zbrojenia ludzi, formowania oddziałów i odbierania wszystkich obiektów wojskowych*¹. Komendant okręgu kaliskiego POW Łepkowski napisał po latach, że nie przypomina sobie, aby otrzymał rozkaz rozbrajania okupantów i prawdopodobnie, pod jego nieobecność w Kaliszu, rozkaz taki wydał zastępca – Feliks Szymański „Szczęsny” i to na własną rękę². Nie sposób ustalić liczby uczestników akcji wyzwolenczej, ani jakie siły zmobilizowały poszczególne organizacje. Można tylko częściowo odtworzyć chronologię działań. Prawie wszystkie obiekty, w tym tak ważne, jak pocztę, telegraf, dworzec kolejowy, magazyny, zajęto bez walki. Podobno już z rana przejęto młyn i składy aprowizacyjne, rzeźnię (te obiekty opanowali dowborczycy) oraz zabezpieczono spore zapasy żywności, garaże, samochody. W południe oddział dowborczyków opanował pocztę i telegraf. Kierownictwo poczty objął Józef Ziółkowski, którego wkrótce zastąpił Adam Guzowski³. O godzinie 14.00 zajęto Kaliską Kasę Powiatową i Powiatową Kasę Komunalną⁴. Dworzec opanowano o godz. 17.00. Najpierw wysłano tam oddział liczący 40 uzbrojonych pod dowództwem por. Bigosza. Potem Sztab Wojskowy dodatkowo wysłał oddział

¹ Meldunek w/z Komendanta Okręgu [F. Szymański] 12 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 277.

² Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 253.

³ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40; o Guzowskim zob. „Gazeta Kaliska” 17 XI 1918, nr 151; J. Radwan, *Jak odbierano...*, dz. cyt.

⁴ Ziółkowski Józef Stanisław * 17 IV 1882 w Kaliszu, † ?; dowborczyk, mieszkał w Chmielniku k. Kalisza od 1918, w Kaliszu od 1933.

Guzowski Adam, * 2 III 1884 w Koninie, † 9 III 1946 w Kaliszu; pracownik poczty w Kaliszu przed 1914 r., potem naczelnik poczty.

„Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40.

liczący 30 osób⁵. Według innej wersji dworzec kolejowy zajął oddział dowodzony przez Jana Gabarskiego, b. legionistę⁶. Miał on zostać wezwany 11 listopada 1918 r. o godz. 4.00 rano (!) do Komendy Placu i wyznaczony na komendanta oddziału mającego zająć natychmiast dworzec kolejowy. Sformował oddział składający się z 32 ludzi, m.in. z uczniów, harcerzy i kolejarzy oraz rozbroił posterunki niemieckie na dworcu i przyległym terenie (nie podał godziny przeprowadzenia akcji). Potem udał się do niemieckiego komendanta dworca, którego zmusił do zdania akt, pieniędzy i kluczy będących w komendzie dworca. Obsługę stacji przejęli polscy kolejarze zwerbowani przez Karola Rosińskiego, który został zawiadowcą stacji.

Gabarski miał sprawować funkcję komendanta dworca przez kilka dni. Zastąpił go rtm. Aleksander Rowiński (komendantem dworca był już 16 listopada), którego z kolei zastąpił po kilku dniach, prawdopodobnie 3 grudnia, ppor. Henryk Kierekiesz⁷.

Grupa harcerzy pod dowództwem Bolesława Lewińskiego – drużynowego drużyny im. Romualda Traugutta, członka POW, otrzymała jakoby zadanie opanowania pałacu gubernialnego. Według relacji Lewińskiego grupa liczyła 12 harcerzy i zebrała się *o wschodzie słońca* na podwórzku pałacu Puchalskiego⁸. Była uzbro-

⁵ Tamże.

⁶ M. Sobczak-Waliś, *Jak dworzec w Kaliszu przejmowano...*, dz. cyt., s. 19-23. W relacji brak wzmianki o Bigoszcze i działaniach na dworcu jego oddziału.

Gabarski Jan, * 5 I 1900 w Siecieeniu k. Brudzenia, † ?; w II Brygadzie Legionów od 1916, odmówił złożenia przysięgi, uciekł podczas transportu do obozu w Szczypiornie. Ukrywał się koło Płocka; wrócił do Kalisza 10 XI 1918, zameldował się w polskiej Komendzie Placu; w WP od grudnia 1918, służył w 2 Pułku Ułanów (Szwadronie Jazdy Ziemi Kaliskiej), potem 3 Pułku Strzelców Konnych, wachmistrz, uczestnik walk z Ukraińcami i wojny bolszewickiej; do rez. 1927, osiadł w Kaliszu, prowadził sklep elektryczny, udzielał się w związkach kombatanckich.

⁷ „Gazeta Kaliska” 17 XI 1918, nr 151; CAW, APiO, Akta personalne H. Kierekiesza.

Rowiński Aleksander, 1892, † 15 III 1923 w Warszawie; ukończył junkierską szkołę jazdy, służył w armii rosyjskiej, od 1917 w I Korpusie Polskim w Rosji, w 2 Pułku Ułanów, rtm.; w WP od 1918, skierowany do Kalisza 1918 na organizatora i dcę 5 szwadronu odtwarzanego 2 Pułku Ułanów, uczestnik walk z Ukraińcami i wojny bolszewickiej; mjr, zca dcę 1 Pułku Szwoleżerów w Warszawie 1922.

Kierekiesz vel Kierekiesz Henryk, * 27 II 1899 w Kijowie, † ?; absolwent szkoły handlowej, wstąpił do armii rosyjskiej 1914, brał udział w I wojnie światowej, ukończył szkołę junkrów w Kijowie, przeszedł do I Korpusu Polskiego gen. Dowbora-Muśnickiego w 1917, służył w 7 Pułku Strzelców, chor., potem w Legii Rycerskiej jako konny wywiadowca; w WP od 3 XII 1918, w randze ppor., służył w 29 Pułku Piechoty, m.in. adiutant batalionu; w Dowództwie Okręgu Generalnego w Łodzi 1919, batalionach zapasowych i Dowództwie Miasta Łódź; zwolniony z WP jako niezdolny do służby w maju 1920; ponownie w służbie wojskowej jako ochotnik od 13 VII 1920, m.in. w szwadronie taborów i brygadzie jazdy; zwolniony w 1921, ostatecznie 1924.

⁸ *Zorza. Jednodniówka...*, dz. cyt.

Lewiński vel Brochwicz-Lewiński Bolesław Antoni, * 5 IX 1902 w Wojsławicach k. Sieradza, † 24 III 1970 w Londynie; będąc uczniem Szkoły Handlowej w Kaliszu wstąpił do skautingu w 1911; współpracował z POW; kmtd drużyny im. R. Traugutta i zca szefa służby łączności w Sztapie Wojskowym Ziemi Kaliskiej w 1918; organizował kompanię harcerską w lipcu

jona w stare rosyjskie karabiny. Stąd wymaszerowali do gmachu gubernialnego. Przed gmachem był posterunek, z którego wyszedł wartownik widząc zbliżający się oddział. Okazało się, że był członkiem rady żołnierskiej i Polakiem. Razem udali się na wartownię, gdzie „żołdactwo” bez oporu oddało im broń i ryszunek. Harcerze uzbrojeni w zdobyczne niemieckie karabiny wrócili na posterunek i tu Lewiński złożył raport o zajęciu gmachu porucznikowi polskiemu (?). Porucznik oznajmił, że gmach gubernialny zajmie sztab wojskowy i rozkazał harcerzom wywiesić sztandar na budynku. Relacja Lewińskiego wydaje się mało wiarygodna. Lewiński twierdził, że kompanię harcerską w Kaliszu organizował już 8 listopada 1918 r., a akcję na pałac gubernialny przeprowadził rano 11 listopada! Jeżeli harcerze zastali na posterunku przed pałacem żołnierza-członka Soldatenratu, to akcja miała miejsce 12 listopada, bo Rada Żołnierska powstała dnia poprzedniego wieczorem. Nie wiadomo kto wydał grupce harcerzy rozkaz opanowania siedziby gubernatora wojskowego! Nie wiadomo też, czy harcerze weszli do gmachu. Z relacji wynika, że poprzestali na zabranie z wartowni karabinów. Skąd polski oficer, wydający rozkazy, przed gmachem gubernialnym? Jak pogodzić relację Lewińskiego z relacją Ulrycha? W dodatku autorzy nie wspominają o akcji drugiego. Owszem na początku listopada do Kalisza przyjechał Kazimierz Malcolm Morris skierowany tu przez Naczelny Inspektorat Harcerski przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W porozumieniu z POW zmobilizował harcerzy i utworzył z nich oddział, który wykonywał zadania służby łączności i wywiadu. Morris z nominacji Sztabu Wojskowego był szefem tej służby⁹. Brak informacji, aby działania Morrisa miały związek z akcją zajęcia gmachu gubernialnego.

1920 (włączoną do 221 Pułku Piechoty), potem ochotniczo służył na froncie w 18 Pułku Artylerii Lekkiej; po wojnie zdał maturę i został oficerem służby stałej, kpt. dypl., m.in. szef sztabu 17 Dywizji Piechoty; w kampanii wrześniowej oficer operacyjny w grupie operacyjnej gen. Jana Kruszelewskiego; w niewoli sowieckiej 1939-1941; potem w Dowództwach Armii Polskiej w ZSRR i Armii na Wschodzie 1941-1942, m.in. szef Oddziału Operacyjnego; w 2 Korpusie Polskim, w randze ppłk dypl. szef sztabu 3 Dywizji Strzelców Karpackich 1944, pozostał na emigracji w Anglii; awansowany na płka 1955, gen. bryg. 1962; minister obrony w rządzie na emigracji 1957, generalny inspektor Sił Zbrojnych 1964.

⁹ J. Maciejewski, *dz. cyt.*, s. 35-36; „Gazeta Kaliska” 17 XI 1918, nr 151; Z. Żabicki, *III drużyna im. Henryka Sienkiewicza w Kaliszu*, [w:] *Straż nad Prosną*, Kalisz 1937, s. 72-73.

Morris vel Morris Malcolm vel Malcolm Morris Kazimierz, * 21 VII 1894 w Bliżynie k. Skarżyska Kamiennej, † 26 IV 1974 w Anglii; pochodził z rodziny o szkockim rodowodzie. Studiował w Wyższej Szkole Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, inżynier rolnik; czł. Naczelnej Komendy Skautowej w Królestwie 1911; wstąpił do Legionów 1914, służył w 1 pułku artylerii w stopniu chor.; skierowany do Kalisza 1918; szef wywiadu i łączności w Sztabie Wojskowym Ziemi Kaliskiej; w WP służył w 29 Pułku Piechoty jako dca służby wywiadu i dca kompanii szt. awansował na ppor.; potem był dcą baterii w pułkach artylerii; uczestnik wojny z bolszewikami; do rez. 1922, awansowany na kpt. Mieszkał w Warszawie, udzielał się organizacjach kombatanckich: sekretarz Zarządu Okręgu Stołecznego Związku Legionistów Polskich od 1936, czł. Zarządu Okręgu Stołecznego Związku Oficerów Rezerwy od 1935. Podczas II wojny światowej służył w Polskich Siłach na Zachodzie w randze majora; po wojnie pozostał na emigracji

Opanowanie miasta Kalisza połączone było z rozbrojeniem niemieckich okupantów. Jak rozbrojenie to przebiegało? Relacje i opinie na ten temat są różne. Kurier Komendy Naczelnej POW w Warszawie Strykowski po powrocie z Kalisza raportował: *Przejęcie władz od Niemców w Kaliszu odbyło się bez jakichkolwiek zajść*¹⁰. Inny świadek wydarzeń Radwan twierdził, że równolegle z zajmowaniem budynków rozbrajano Niemców przez cały dzień¹¹. Gabarski, który ze swoim oddziałem (w sile plutonu) szedł zdobywać dworzec twierdził, że „po drodze” natrafił i rozbroił niemiecką kompanię (!) wracającą ze Szczypiorna do Kalisza. Nie napisał jednak, jak tego dokonał. Do incydentu doszło także w śródmieściu koło mostu na Bernardynce. Maszerujący oddział żołnierzy niemieckich próbowała zatrzymać grupka uzbrojonych Polaków. Nastąpiła wymiany strzałów. W pewnym momencie za niemieckim oddziałem pojawił się chłopak z karabinkiem kawaleryjskim, z którego wystrzelił. Jeden z żołnierzy został ranny. Niemcy sądząc, że zostali otoczeni, poddali się. Po rozbrojeniu puszczono ich wolno i udali się do koszar pokadeckich, w których jeszcze stacjonowali. Na ul. Kościuszki grupa uczniów z pobliskiego gimnazjum rozbrajała żołnierzy niemieckich, którzy nie stawiali żadnego oporu¹². Ulrych w raporcie do Warszawy informował, że w Kaliszu rozbrajano żołnierzy niemieckich tylko w *poszczególnych przypadkach*, a kurierka POW z Warszawy podkreślała: rozbrojenie odbyło się *zupełnie spokojnie – żołnierze broń sami oddawali*¹³. Straż Obywatelska 12 listopada po godz. 13.00 zaczęła czuwać nad porządkiem i bezpieczeństwem w mieście¹⁴. Według niektórych przekazów posterunki w mieście objęła ona już rano i uczestniczyła w zajmowaniu obiektów i rozbrajaniu Niemców. Zarządzono zbiórkę na dziedzińcu Sądu Okręgowego o godz. 16.00 członków Straży Obywatelskiej i innych polskich organizacji wojskowych celem rozbrojenia Niemców. Czekano na rozkaz uderzenia na koszar niemieckie na Nowym Świecie i inne obiekty wojskowe, w zdenerwowaniu, bo ciągle rozkazu nie było. Wreszcie nadjechało auto z kilkoma delegatami Soldatenratu, którzy oznajmili, że zdecydowano o złożeniu

w Anglii, pracował m.in. w gimnazjum Księży Marianów w Fawley Court jako nauczyciel i opiekun gospodarstwa szkolnego; udzielał się w ZHP w Anglii; awansował na ppłk.

¹⁰ Raport kuriera Strykowskiego..., dz. cyt.

¹¹ J. Radwan, *Jak odebrano...*, dz. cyt., napisał, że rozbrajano Niemców całą środę 13 XI 1918. Autor się pomylił, bo zajmowano obiekty we wtorek [12 XI].

¹² S. Otwinowski, *Co się działo w Grodźcu? Wymiana strzałów... Było to przed 55 laty*, „Za Wolność i Lud” 12 I 1974, nr 2; MOZK, nr inw. MOZK/E/A/1368; M. Kwaśniewska, *Moje wspomnienia z roku 1918*.

¹³ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 295; raport kurierki F. Zekerówniej 25 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 241-242.

¹⁴ Odezwa komendanta Straży Bezpieczeństwa por. Janusza Dzierżawskiego, „Gazeta Kaliska” 13 XI 1918, nr 147.

broni przez załogę niemiecką w Kaliszu oraz jej odejściu już w nocy (!) do Skalmierzyca¹⁵. W rezultacie zaniechano planu siłowego opanowania koszar.

Ppor. Ulrych 12 listopada w godzinach południowych napisał dwie kolejne odezwy Sztabu Wojskowego adresowane do żołnierzy załogi niemieckiej w Kaliszu, które zaraz wydrukowano i rozpowszechniono przede wszystkim w koszarach. Pierwsza zawierała rozkaz, aby wszyscy żołnierze, podoficerowie i oficerowie Polacy służący w niemieckim garnizonie w Kaliszu w ciągu 24 godzin opuścili służbę niemiecką z bronią w ręku i zameldowali się w komendzie Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej. Odezwa ta – jak twierdził Ulrych – zrobiła *piorunujące* wrażenie. *Cała grupa poznańczyków przyszła do mnie, nie bardzo na razie wiedząc, co im wypada w tej nowej sytuacji czynić*¹⁶. Większość wstąpiła do tworzących się polskich oddziałów¹⁷. Druga odezwa ogłoszona została po niemiecku, pt. *An die in Kalisch stationierten Soldaten*, była skierowana do żołnierzy Niemców stacjonujących w Kaliszu. Opublikowana została po polsku w „Kurierze Powszechnym”. Brzmiała następująco¹⁸:

Do Żołnierzy niemieckich stacjonujących w Kaliszu.

Wspaniałe zwycięstwo ludu niemieckiego i jego wiernych żołnierzy, odniesionego wewnątrz Rzeszy nad monarchicznymi i autokratycznymi rządami, nakazuje nam zwrócić się z zaufaniem do Was, Żołnierze.

Winszujemy Wam gorąco Waszego zwycięstwa. Niewola, umęczonego straszną wojną ludu niemieckiego ma się ku końcowi. Wróćcie do Ojczyzny waszej, aby zaprowadzić w niej nowe, ludowe życie...

Pragniemy, abyście również zrozumieli nasze stanowisko, stanowisko Polski ludowej, rwącej się do wolnego życia. Jesteście na ziemi polskiej wojskiem obcym, pełniliście u nas służbę i sprawujecie rządy wbrew woli ludu polskiego, któremu wasze dawne władze wyrządziły niepowetowane szkody.

Rozumiecie sami, że obowiązkiem waszym jest możliwie niezwłoczne opuszczenie granic naszego miasta. Uczynicie to w porozumieniu z nami, którzy tworzymy kadry polskiej armii narodowej. Zdajcie nam rządy i władze wasze nad wszystkimi obiektami wojskowymi. Chcemy porozumienia z waszą Radą żołnierzy, nie chcemy przelewu krwi. Gwarantujemy wam bezpieczeństwo życia i swobodny powrót do ojczyzny waszej. Będziecie pod ochroną naszej armii, powstałej z woli ludu polskiego.

¹⁵ O zbiorce pisze M. Kraucki, *Wielki dzień*, [w:] *Kaliszka jednodniówka listopadowa*, s. 13, ale podał, że odbyła się ona 11 XI 1918 (wiadomość powtórzył Koźmiński, dz. cyt., s. 7) Przeczy tej dacie informacja w relacji Krauckiego, że przybyli do zgromadzonych żołnierze członkowie Soldatenratu i oznajmili im decyzję o opuszczeniu miasta przez załogę niemiecką. Soldatenrat w Kaliszu powstał wieczorem 11 XI 1918, a decyzje o wycofaniu się załogi z miasta podjął wieczorem na zebraniu 12 XI 1918. Niemcy mieli opuścić Kalisz nazajutrz.

¹⁶ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 11.

¹⁷ Oss. rkps. 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 243.

¹⁸ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40.

Nie chcemy walki między żołnierzem ludu niemieckiego a żołnierzem ludu polskiego. Wierzimy, że Rada żołnierzy, jako wasza prawowita władza uczyni zadość naszym słusznym żądaniom.

Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej przy Komendzie Okręgowej Polskiej Organizacji Wojskowej.

Odezwa odwoływała się więc do solidarności rewolucyjnej, uświadamiała żołnierzom niemieckim potrzebę pokojowego zakończenia ich okupacyjnej władzy i służby, deklarowała wolę zapewnienia im bezpiecznego powrotu do ojczyzny.

Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej, oprócz odezwy do żołnierzy niemieckich, wystosował 12 listopada pismo do Rady Żołnierskiej w Kaliszu z żądaniem opuszczenia miasta przez załogę niemiecką w ciągu 12 godzin oraz z wezwaniem Rady na wspólną odprawę w tej sprawie¹⁹. Widocznie Soldatenrat zaraz zgodził się na rozmowy, bo tego samego dnia zostały one podjęte. Odbływały się w Hotelu Europejskim przy ul. Mariańskiej 4, gdzie „Szczęsny” przeniósł siedzibę Okręgu POW, bo gmach gubernialny zajmowali jeszcze Niemcy²⁰. Ulrych po latach napisał, że rozmowy rozpoczęły się *po obiedzie*²¹. Tak opisał ich początek: *Niezapomniana dla mnie konferencja. Rozpocząłem od objęcia przewodnictwa, ustalenia porządku dziennego i wyznaczenia tłumacza.*

Nie znamy składów delegacji, tylko nazwisko tłumacza – był nim dr Orgelbrand. Przebieg rozmów z Niemcami według Ulrycha był następujący:

Zakomunikowałem im [Niemcom], że mają odejść w spokoju, zostawiając cały materiał i sprzęt wojskowy na miejscu, a w szczególności broń i zapasy żywności. Powiedziałem im, że zgodnie z regulaminem, otrzymają 2-dniowe racje żywności na powrót do swej ojczyzny. Przedstawiciel Niemców zaczął od tego, bym cofnął rozkaz wydany do poznańczyków, gdyż rozkaz ten jest natury rewolucyjnej i wnosi dezorganizację w ich szeregi. Odpowiedziałem, że rozkaz ten utrzymuję w mocy, albowiem służba Polaków w obcych szeregach należy do przeszłości. Naród Polski zaczyna stanowić o sobie. Zrezygnowali z tego punktu. Zaczęli z innej beczki. „Panie Szefie sztabu jest pan porucznikiem sławnych polskich legionów, pan rozumie, że jest hańbą dla żołnierza oddać broń, Niemcy złożyć broni nie mogą”. Moja odpowiedź: „Panowie, hańbę taką ja już przeżyłem. Właśnie nie kto inny, jak gen. niemiecki von Massor otoczył polskich oficerów w obozie internowanych w Beniaminowie oddziałem uzbrojonym w karabiny maszynowe i dokonał na nas gwałtu rozbrojenia.

¹⁹ *Dzieje Sztabu...*, cz. I, dz. cyt.

²⁰ J. Radwan, *Rok...*, dz. cyt.

²¹ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 11. Według Ulrycha rozmowy odbyły się 11 XI 1918. Datę tę koryguje meldunek „Szczęsnego” do Komendy Naczelnej POW w Warszawie (A. Tuliński, dz. cyt., s. 277-278) zawierający informację, że Sztab Wojskowy w Kaliszu wezwał Soldatenrat na spotkanie 12 XI 1918 o godz. 18.00.

Obecnie jest godzina polskiego rewanzu”²². Dyskusja się urwała. Niemcy zakomunikowali, że część broni oddadzą w Kaliszu, a część po tamtej stronie granicy w Skalmierzycach. Na tym skończyła się konferencja.

Rozmowy były więc trudne i twarde. Ulrych domagał się pozostawienia przez Niemców broni, sprzętu, zapasów żywności. Z kolei Niemcy jako wstępny warunek postawili żądanie odwołania rozkazu do żołnierzy Polaków w służbie niemieckiej, bo – jak twierdzili – wprowadzał on ferment w niemieckich szeregach. Delegacja Sztabu Wojskowego warunku tego nie przyjęła. W końcu uzgodniono warunki ustąpienia garnizonu niemieckiego z Kalisza i wycofania się poza granicę w Szczypiornie – Skalmierzycach. Były one następujące. Załoga niemiecka następnego dnia o godz. 14.00 opuści Kalisz honorowo z bronią (każdy żołnierz zabierze tylko jeden karabin) i wycofa się w kolumnie poza granicę w Szczypiornie-Skalmierzycach. Niemieccy oficerowie i żołnierze zatrzymają tylko majątek prywatny stanowiący ich własność osobistą. Garnizon zabierze swoją kasę wojskową, tabory i pięć samochodów, dwa samochody przejmie polski sztab. W polskie ręce przejdzie broń wraz z amunicją zmagazynowaną w Kaliszu i 200 karabinów zmagazynowanych w Skalmierzycach oraz koszary, magazyny i wszystkie zgromadzone zapasy żywności w Kaliszu²³. Ppor. Ulrych w raporcie do Warszawy tłumaczył, że zgodzono się na takie warunki opuszczenia miasta, bo rozbrojenie Niemców było niemożliwe z racji ich stanowczego oporu i zachowanej dyscypliny wojskowej. Poza tym intencją Sztabu Wojskowego było uniknięcie rozlewu krwi²⁴.

Jednym z warunków umowy zawartej z Soldatenratem było zapewnienie przez Sztab Wojskowy bezpieczeństwa żołnierzom niemieckim podczas wymarszu z Kalisza. Ppor. Ulrych przyjmując takie zobowiązanie ostrzegł Niemców: „(...) panuję tylko nad oddziałami, którym wydám potrzebne rozkazy, lecz tłum prowadzi sam żywiołowe dzieło rozbrojenia” oraz zaapelował, by ostrzeżenie to „przyjęli do wiadomości i nie narażali zburzonego i spalonego przez siebie miasta jeszcze raz na niepotrzebny rozlew krwi”²⁵. Stosownie do umowy Sztab Wojskowy podjął działania celem zapewnienia bezpieczeństwa opuszczającej miasto załozie niemieckiej. Rano 13 sierpnia na specjalnej odprawie Sztabu Wojskowego por. Lasoń otrzymał rozkaz przygotowania na godz. 13.00 oddziału wojskowego, który eskortować będzie załogę podczas wymarszu, natomiast por. Dzierżawski miał obstarwić Strażę Obywatelską trasę wymarszu. Sztab wydał również odezwę do mieszkańców Ziemi Kaliskiej z apelem, aby nie rozbrajali żołnierzy niemieckich ponieważ Rada Żołnierska zobowiązała się przekazać broń w zamian za zgodę na honorowe opuszczenie Kalisza. Rano komendant mjr von Bothmer oraz adiutant gen. Sontaga, kpt. Hans

²² Massor von gen. – brak danych.

²³ Wyciąg z raportu kurierki 13 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt. s. 283.

²⁴ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 295; *Dzieje Sztabu...*, cz. I, dz. cyt.

²⁵ J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s.11.

baron von Hornstein-Biethingen uzgodnili w Sztabie Wojskowym ostatnie szczegóły opuszczenia miasta przez garnizon niemiecki²⁶. W czasie rozmów doszło do incydentu. Mjr von Bothmer zażądał wydania Niemcom 6 koni z powozami, które były własnością powiatu, i zagroził, że w razie oporu będzie kazać do mieszkańców Kalisza strzelać. Wówczas oburzony dr Orgelbrand powiedział: *Spróbuj Pan to zrobić, w tej chwili zawiadomię o tym ludność*, co wywołało nie tylko konsternację Bothmera, ale i gen. Sontag podszedł do Orgelbranda i przeprosił za słowa majora²⁷.

Opuszczenie Kalisza przez niemiecki garnizon odbyło się w dwóch rzutach. Najpierw w południe wyjechali oficerowie pięcioma samochodami z bagażami do Skalmierzyc, pod polską eskortą. Potem samochody i eskorta wróciły do Kalisza. Następnie o godz. 14.00 (według innego przekazu o godz. 14.30) sprzed gmachu gubernialnego wymaszerowało do Szczypiorna wojsko w rynsztunku bojowym. Na czele jechali konno gen. Sontag ze sztabem. Potem kroczyła orkiestra, grając marsze wojskowe. Za orkiestrą maszerowała kompania piechoty z karabinami na ramieniu. Następnie ciągnął tabor wozów z rzeczami żołnierzy i przedmiotów wojskowych, wydanych przez władze polskie. Kolumnę zamykała druga kompania piechoty i oddział dragonów z szabłami obnażonymi. Wszystkim niemieckim oddziałom towarzyszyła zbrojna polska eskorta. Obok każdego wozu kroczył jeden żołnierz polski; towarzyszyli oni także urzędnikom niemieckim, jadącym powozami. Po pochodzie wojsk niemieckich przyglądały się tłumy mieszkańców Kalisza. Ci zachowywali się godnie, spokojnie, nie manifestowali swego zadowolenia²⁸.

Obie gazety kaliskie wiadomość o zakończeniu okupacji zamieściły wprawdzie nie na stronach tytułowych, ale dalszych, co nie odpowiadało znaczeniu wydarzenia. Niemniej zaznaczyły jego doniosłość. „Gazeta Kaliska” opuszczenie Kalisza przez wojsko niemieckie skomentowała następująco:

Kalisz w rękach niemieckich znajdował się 4 lata i 103 dni. Po długiej i ciężkiej niewoli, czuje się dziś wolnym i pomimo przejść, jakie miał przez ten czas, staje

²⁶ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40; 14 XI 1918, nr 41.

Hornstein-Biethingen Hans baron von * 22 XII 1887 w Poczdamie, † 15 XII 1967 w Bietingen; syn szambelana wielkiego księcia badeńskiego i właściciela dóbr w Bietingen; służbę wojskową rozpoczął w armii badeńskiej, ppor. piechoty, w pierwszych dniach I wojny światowej został ciężko ranny, w rezultacie przeszedł potem do służby sztabowej; po wojnie w Reichswehrze, dcą batalionu i kompanii piechoty, w Wehrmachcie awansował na płk., służył w administracji wojskowej, m.in. w komendzie okręgu wojskowego w Karlsruhe i był dcą okręgu w Rastatt; do rez. 1944.

²⁷ Oss. rkps. 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 246. Radwan podkreśla rolę Orgelbranda w rozmowach z Niemcami, bo prowadził je przez dwa dni, J. Radwan, *Rok...*, dz. cyt.

²⁸ Oss. rkps. 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 243, 245; „Kurier Powszechny” 14 XI 1918, nr 41; Raport kuriera Strykowskiego, dz. cyt., według J. Radwana („Gazeta Kaliska” 9 XI 1919, nr 255) za wojskiem jechały dwa samochody z dygnitarzami, a kolumnę zamykał oddział POW.

*gotowy do pracy twórczej, wydając okrzyk. Niech żyje wielka, niepodległa, wolna i odniemczona Polska ludowa*²⁹.

Z kolei na łamach „Kuriera Powszechnego” opublikowany został wiersz (autor podpisał się inicjałem „J”), który charakteryzował nastroje mieszkańców Kalisza w momencie opuszczenia miasta przez Niemców³⁰:

Poszli...

Przed tygodniem jeszcze bal – przed trzema dniami, kroczyli z butną, niemiecką miną po ulicach miasta. Pełno ich było wśród tych ruin prastarego polskiego grodu...

Poszli... Stało się to tak nagle, tak niespodziewanie dla nas, tak niespodziewanie dla nich...

Poszli.. Zatętniał po raz ostatni bruk kaliski pod stopami najeźdźców. Zatętniał słabo jakoś – nie rytmicznie.

Poszli... Grały im dźwięki niemieckiej melodii, a muzyce tej wtórowały radosne, uderzenia serc polskich. Nie ma już najeźdźcy na Polskiej Ziemi.

Poszli... A szło za nimi nie przekleństwo ludu polskiego, znękanego represjami, gnębianego – bo szli nie jak zwycięzcy.

Zniknęła duma z czoł niemieckich, spadła pycha z niemieckiego serca. Jacyż inni byli wczoraj!

Poszli – nie do ojczyzny junkrów niemieckich, nie do państwa przemocy nad słabszymi. Poszli do nowych, odrodzonych Niemiec Ludowych.

Niechże im Matką, nie macochą, będzie ta ziemia ich niemiecka, niechże oświeci ich umysły i natchnie serca ich miłością do tych, którzy jęczeli dotąd pod brutalną stopą pruską a dziś porwali się do nowego życia – jak oni.

Polskie serca umieją przebaczać krzywdy pokutującym.

Zaraz po opuszczeniu Kalisza przez załogę niemiecką udali się do Skalmierzyc ppor. Ulrych z płk. Orgelbrandem, i ppor. Lasoniem celem odebrania od załogi karabinów. W Skalmierzyczach natrafiono jednak na opór Niemców. Według informacji podanych w „Gazecie Kaliskiej” mjr Bothmer oświadczył, że broni nie wyda ponieważ otrzymał wiadomość, że jego żołnierzom grożą w Ostrowie i kolejnych miejscowościach oddziały złożone z Polaków, byłych żołnierzy niemieckich. Dopiero, gdy polska delegacja energicznie zażądała wypełnienia umowy, a płk. Orgelbrand zagroził odwetem w stosunku do transportów żołnierzy niemieckich powracających do kraju z terenów Ober-Ostu (okupowanych krajów bałtyckich i Białorusi), mjr Bothmer po krótkiej naradzie rozkazał oddać polskiej delegacji 200 karabinów i kilka tysięcy amunicji, które przetransportowano do Kalisza³¹.

²⁹ „Gazeta Kaliska” 14 XI 1918, nr 148.

³⁰ „Kurier Powszechny” 14 XI 1918, nr 41.

³¹ „Gazeta Kaliska” 14 XI 1918, nr 148.

Inną wersję incydentu przedstawił po latach Ulrych³². Twierdził, że w delegacji, która udała się do Skalmierzyc, był także ppor. Bigoszt. Ulrych opisał rozmowę nie z Bothmerem, a niemieckim majorem, komendantem garnizonu w Skalmierzycach, którego określił: *Prusak zawzięty i bezwzględny*. Butny major oświadczył, że broni nie wyda i zażądał natychmiastowego opuszczenia Skalmierzyc przez polskich oficerów, bo – jak twierdził – przybyli bez jego wiedzy, zgody i przepustki. Na wyjaśnienie Orgelbranda, że przybyli za zgodą Soldatenratu dla wypełnienia zawartej umowy, oświadczył butnie, że Skalmierzycy są pod jego władzą, a nie Soldatenratu i broni nie wyda. Ustąpił dopiero, gdy wzburzony Ulrych gromkim głosem zagroził odwetem na żołnierzach niemieckich, którzy będą przejeżdżać przez Kalisz. Obecny przy rozmowie przedstawiciel Soldatenratu zapewnił, że zgodnie z umową karabiny zmagazynowane w Skalmierzycach zostaną przekazane, co się stało. Do późnej nocy ładowano na wozy i przewieziono do Kalisza³³. Ulrych nazwiska *butnego Prusaka* nie podał. W każdym razie nie był to mjr Bothmer. Ulrych w meldunku do Komendy Naczelnej POW w Warszawie z 13/14 listopada 1918 poinformował, że wszystkie punkty umowy z Niemcami zostały obustronnie dotrzymane i w Skalmierzycach odkomenderowany oficer przejmuje 200 karabinów z amunicją³⁴. Incydent z odmową wydania broni przemilczał. Ledwo garnizon niemiecki opuścił Kalisz pojawiło się zagrożenie wkroczenia do miasta nowego dużego oddziału niemieckiego, składającego się z dragonów, artylerii, piechoty z karabinami maszynowymi i żandarmów. Oddział liczył ok. 1000 żołnierzy. Maszerował od Zduńskiej Woli ku granicy niemieckiej³⁵. Oddział w nocy z 11 na 12 listopada 1918 r. wymusił przejście przez Sieradz, łamiąc opór tamtejszej POW groźbą zabicia wziętych zakładników. Siłami POW w Sieradzu dowodził wówczas komendant Okręgu Kaliskiego Łepkowski. Znalazł się tu nieoczekiwanie. Był w drodze do Warszawy, na odprawę komendantów okręgów POW, gdy pod Łowiczem dowiedział się o rozbrajaniu Niemców. Postanowił niezwłocznie wrócić do swego Okręgu. Bryczką konną dotarł do Sieradza w momencie zagrożenia miasta przez wspomniany oddział niemiecki. Ponieważ Niemcy zagrozili zabiciem zakładników, zgodził się na ich przemarsz z bronią przez miasto. Przeszli spokojnie nocą z 12 na 13 listopada. Zaraz powiadomiono POW w Kaliszu o zbliżaniu się Niemców. Dlaczego Niemcy ominęli Kalisz i poszli w kierunku granicy w Grabowie nad Prosną dokładnie nie wiadomo. Wersji odpowiedzi jest kilka. Łepkowski twierdził, że oddział niemiecki został rozbrojony

³² J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 12; tenże, *Niemcy dobrowolnie...*, dz. cyt.

³³ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 296. Według innej wersji Niemcy w Skalmierzycach zgodzili się na wydanie broni, gdy zagrożono im przerwaniem toru kolejowego, Raport kuriera Strykowskiego, dz. cyt.

³⁴ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 296.

³⁵ W. Pogorzelski, *Sieradz*, Włocławek 1927, s. 118-119.

koło Opatówka lub Błaszek³⁶. Przybyły tam por. Ulrych miał przekonać Niemców do złożenia broni³⁷. Według innej wersji Niemcy napotkali w Błaszczach tłum Polaków żądających oddania broni, ale szarżą dragonów ich rozproszyli. Zrezygnowali jednak z marszu przez Kalisz³⁸. Wcześniej w Sieradzu na stacji kolejowej doszło do krwawego starcia kompanii niemieckiej z oddziałami POW. Według jednej wersji Niemcy rozbrojeni zostali w Sieradzu i odjechali pociągiem w kierunku Kalisza, według innej rozbrojeni zostali dopiero w Winiarach k. Kalisza³⁹.

Prawdopodobnie dopiero po opuszczeniu Kalisza przez garnizon niemiecki, a może dzień wcześniej, na gmachu gubernialnym wywieszono polską flagę i ulokował tu swoją siedzibę Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej⁴⁰. Przeniesiono także Komendy Uzupełnień i Placu WP do kamienicy przy ul. Warszawskiej 29 (obecnie pl. Kilińskiego 4). Kamienica należała do Michaela Gustawa, byłego burmistrza Kalisza. Ten, po spaleniu ratusza przez Niemców, ulokował tu tymczasową siedzibę magistratu (w 1917 siedzibę przeniesiono na al. Józefiny). Równocześnie w kamienicy mieściła się niemiecka Komendantura Placu i to do końca okupacji⁴¹.

³⁶ Relacja J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 254.

³⁷ *Walki obwodu sieradzkiego P.O.W. z Niemcami. Relacje Józefa Szarego-Spychalskiego, Stanisława Fula Fruzińskiego i Feliksa Jędrzejaka*, „Peowiak”, 1931, nr 5.

S. Rydzewski, dz. cyt., podał, że rozmowy z Niemcami, którzy zamierzali wkroczyć do Kalisza, prowadził w Winiarach dr Orgelbrand, ale dalsza część jego relacji jest mało wiarygodna, bo niewątpliwie opisywane wydarzenie pomieszał z wymarszem garnizonu niemieckiego z Kalisza.

³⁸ P. Łossowski, *Zerwane pęta*, Warszawa 1986, s. 63.

³⁹ *Walki obwodu...*, dz. cyt. (pierwsza wersja); W. Prajs, *Żołnierski raport*, Sieradz 2020, s. 14 (druga wersja).

⁴⁰ Radwan podał dwie różne daty. Por. *Trzy lata temu*, „Gazeta Kaliska” 13 XI 1921, nr 239; *Jak odebrano...*, dz. cyt.

⁴¹ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40; „Gazeta Kaliska” 14 XI 1918, nr 148; J. Dąbrowski, *Katastrofa kaliska*, Warszawa 1914, s. 164; *Kalendarz Kaliski „Kaliszanin”* 1918, s. 83.

33. Teodor Antonowicz, ok. 1930.

34. Józef Galewski.

35. Pałac Puchalskiego – siedziba kaliskiej POW, stan obecny.

36. Feliks Pstrokoński, 1919.

37. Antoni Nowacki, 1919.

38. Działaczki Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego czynne w akcji pomocy internowanym legionistom w Szczypiornie, 1917.

39. Stanisław Mystkowski, 1919.

40. Adam Drozdowski, 1913.

41. Kamienica przy al. Józefiny 9
– miejsce powołania Straży
Obywatelskiej, stan obecny.

42. Byli członkowie Komitetu Obywatelskiego i Sztabu Straży Obywatelskiej w Kaliszu, 1919. Od lewej siedzą: Mieczysław Kraucki, Juliusz Ulrych, Adam Drozdowski, Stanisław Mystkowski, Janusz Dzierżawski; stoją, rząd I: NN (żołnierz) J. Nowak, Konstanty Łuczak, Mieczysław Klejhammer-Opieliński, Stefan Rydzewski, Józef Piwek, Tadeusz Radajewski, Stanisław Rappak, NN; rząd II (najwyższy): Stefan Zalwert, Józef Kubasiak, Bolesław Drzewiecki, NN (sekretarka sztabu?), Stanisław Naskręcki.

43. Janusz Dzierżawski, 1917.

44. Grupa członków Straży Obywatelskiej, 1918.

45. Orędzie Rady Regencyjnej 7 X 1918, „Kurier Powszechny” 9 X 1918, nr 8.

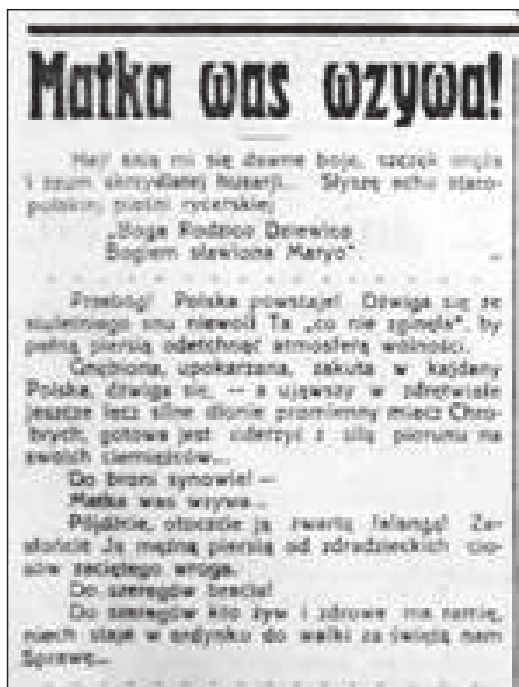
46. Kościół św. Mikołaja – miejsce dziękczynienia za orędzie, 1906.

47. Ks. Stanisław Masłowski, 1927.

48. Piotr Rysiewicz, ok. 1938.

49. *Matka Was wzywa* (apel o wstępowanie do wojska), „Kurier Powszechny” 7 XI 1918, nr 34.

50. Gimnazjum im. Tadeusza Kościuszki, ok. 1917.

51. Ces. Wilhelm abdykował, „Kurier Powszechny” 10 XI 1918, nr 37.

52. Przyjazd komendanta Piłsudskiego do Warszawy, „Gazeta Kaliska” 11 XI 1918, nr 145.

53. Gen. Leo Sontag, 1913.

54. Pałac gubernialny, ok. 1917.

55. Koszary pokadeckie, ul. Kolegialna, ok. 1917.

56. Żołnierze niemieccy przed cerkwią
na pl. św. Józefa, ok. 1917.

58. Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej. Od lewej siedzą: Jan Łepkowski, Juliusz Ulrych, Stanisław Orgelbrand; stoją: Mieczysław Skabowski – Zadora, Stefan Bieniecki, Feliks Szymański – Szczęsny, Janusz Dzierżawski, 1919.

ROZDZIAŁ V

Wybór nowego burmistrza – Polski komisarz rządowy powiatu – Przejęcie więziennictwa – Rola cywilna Sztabu Wojskowego – Ewakuacja jeńców – Zajęcie Szczypiorna

W Kaliszu proces przejmowania urzędów zapoczątkowała Rada Miejska. Obradowała ona wówczas w sali Banku Handlowego przy ul. Wrocławskiej (obecnie Śródmiejskiej), wobec spalenia ratusza w sierpniu 1914 r. Podczas posiedzenia Rady 7 listopada 1918 r. obrady *wionęły duchem odradzającej się Polski*. Prezes Rady Miejskiej Karol Wyganowski oświadczył, że według wiadomości z horyzontu politycznego pokój zbliża się szybkimi krokami i być może już następne posiedzenie Rady Miejskiej odbędzie się za rządów polskich. Dlatego uważa, że mandat prezesa Rady, który sprawuje na mocy przepisów okupacyjnych, wygasa i składa go na ręce wiceprezesa Rady Leona Dziewulskiego. Rada Miejska wyraziła jednak Wyganowskiemu wotum zaufania oraz prosiła, aby sprawował mandat prezesa Rady Miejskiej do przyszłych wyborów, na co ten wyraził zgodę. Na tymże posiedzeniu radny ks. Adolf Gozdek, poparty przez innych radnych, upomniął się o wybór nowego burmistrza, który winien zastąpić komisarycznego, ustanowionego przez władze okupacyjne. Z kolei radny Tomasz Cieślak domagał się ustalenia kandydata na prezydenta na wypadek przyspieszonego opuszczenia miasta przez okupantów. Po dłuższej dyskusji postanowiono jednogłośnie zwrócić się o stosowne dyrektywy do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie¹. Nazajutrz, 8 listopada, „Gazeta Kaliska” podała, że w najbliższych dniach ustąpi z urzędu II burmistrz (wiceburmistrz) Kalisza Gustaw Michael².

¹ „Gazeta Kaliska” 9 XI 1918, nr 143. W okresie okupacji niemieckiej wiceprezes Rady Miejskiej, w przeciwieństwie do prezesa Rady pochodzącego z nominacji władz okupacyjnych, był wybierany przez radnych, W. Kwiatkowski *Samorząd kaliski*, Kalisz 1934, s. 68. Już na posiedzeniu 31 października radny ks. Gozdek zgłosił nagły wniosek, aby burmistrzów i ławników wybierano, a nie mianowano. Wniosek uznano jednak za przedwczesny i przekazano go prezydium Rady do wykonania we właściwym czasie, „Gazeta Kaliska” 3 XI 1918, nr 137.

Cieślak Tomasz, * 6 XII 1871 w Zbiersku, † ?; radny miasta Kalisza 1915-1930?; prezes Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich „Ognisko” w Kaliszu, starszy cechu hafciarzy; na polecenie szefa Sztabu Wojskowego Ulrycha zwołał zebranie w sprawie utworzenia Rady Robotniczej przy Sztapie na 17 XI 1918.

² „Gazeta Kaliska” 8 XI 1918, nr 142.

Michael Gustaw, * 1861 w Korablewie k. Bełchatowa, † 30 VI 1934 w Kaliszu; z rodziny pochodzenia niemieckiego, przemysłowiec, właściciel Fabryki Maszyn i Narzędzi Rolni-

W niedzielę 10 listopada o godz. 19.00 prezes Rady Miejskiej Karol Wyganowski zwołał do swojego mieszkania przy al. Józefiny 8 wybitniejszych obywateli celem poufnego omówienia sytuacji i działań w mieście i ustanowienia polskiego zarządu miasta. Po długiej dyskusji postanowiono, że w poniedziałek 11 listopada odbędzie się posiedzenie Rady Miejskiej, na którym dokona się wyboru prezydenta Kalisza³. Nie wiadomo, czy poczynania koordynowano z POW. Nazajutrz zebrała się Rada Miejska, najpierw o godz. 17.00 na posiedzeniu poufnym, o 18.00 na posiedzeniu oficjalnym. Przewodniczył obradom prezes Rady Wyganowski. Powiadomił radnych o utworzeniu się Straży Obywatelskiej. Wyganowski poinformował Radę, że grono radnych było u burmistrza Teodora Prądyńskiego w sprawie wyboru nowego burmistrza. Prądyński oświadczył, że urząd burmistrza gotów jest złożyć w każdej chwili i porozumiał się telefonicznie w tej sprawie z naczelnikiem powiatu. Naczelnik powiatu Konrad Hahn oświadczył, że chociaż nie posiada dyrektyw z Warszawy, to nie sprzeciwia się rezygnacji Prądyńskiego, którą ten złożył. Po wysłuchaniu tej informacji Rada Miejska wybrała burmistrzem Kalisza Bronisława Bukowińskiego. Głosowało 21 radnych, „za” było 18 radnych, „wstrzymało” się 3 radnych. Wybór przyjęto rześzystymi oklaskami. Bukowiński był prezydentem Kalisza w latach 1912-1914⁴. Rada Miejska na posiedzeniu 11 listopada przyjęła tekst odezwy do obywateli Kalisza. Tekst zaproponował prezes Rady Wyganowski. Odezwę przyjęto jednogłośnie. Sygnowało ją prezydium Rady Miejskiej: Karol Wyganowski, Leon Dziewulski i Ludwik Mamroth. Odezwę opublikowano nazajutrz, 12 listopada. Ogłaszano, że wybiła godzina wolności dla Polski oraz informację o podjęciu środków zabezpieczających ład i porządek w mieście. W tym celu powołano Milicję Miejską i Obywatelską Straż Bezpieczeństwa. Zapowiadano wybór burmistrza Kalisza przez Radę Miejską, ale nie podano, że wybór już nastąpił⁵. Z rana 12 listopada

czych w Kaliszu, wiceprezes Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijańskich pw. św. Józefa; w 1914 r. wyznaczony przez niemieckiego komendanta Kalisza mjr. Hermanna Preuskera na pełnomocnika przy prezydencie Kalisza Bukowińskim, przejściowo burmistrz Kalisza 1915, mianował niemieckich radców; wiceburmistrz przy komisarycznym burmistrzu Prądyńskim 1915-1918. Syn Artur był prezydentem Sosnowca 1923-1925 i Będzina 1925-1930.

³ J. Radwan, *Jak odebrano...*, dz. cyt.

⁴ „Gazeta Kaliska” 12 XI 1918, nr 145.

Nie wiadomo kiedy radni odwiedzili burmistrza Prądyńskiego. Naczelnik powiatu Hahn formalnie odwołał Prądyńskiego z funkcji burmistrza i ustanowił go swoim doradcą, „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

⁵ Bukowiński Bronisław, * 19 VIII 1857 w Rykowie k. Radomia, † 12 X 1928 w Kaliszu; geodeta; społecznik, prezydent Kalisza 1912-1914; obwiniony przez Niemców o strzelaninę 3 VIII 1914 został wywleczony z ratusza i pobity oraz wzięty na zakładnika i internowany w Poznaniu; po kilkunastu dniach zwolniony wrócił na stanowisko z przydaniem mu niemieckiego pełnomocnika; nie wytrzymał presji okupantów i uciekł do Rosji; wrócił do Kalisza w czerwcu 1918, po czteroletniej nieobecności; burmistrz/prezydent Kalisza do 3 IV 1919; radny miasta Kalisza 1924-1927.

„Gazeta Kaliska” 12 XII 1918, nr 145; „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.

były komisaryczny burmistrz Prądyński wyjechał do Ostrowa. Natomiast nowo wybrany burmistrz Bukowiński rozpoczął urzędowanie. Zaraz zaczął się tytułować prezydentem Kalisza, jak w poprzedniej kadencji. Jednak po kilku miesiącach przeciążony pracą odmówił kandydowania w wyborach na burmistrza miasta odbytych 3 kwietnia 1919 r.⁶

Rada Regencyjna i rząd Królestwa Polskiego podjęły przygotowania do przejęcia administracji w kraju, chociaż władze niemieckie odkładały termin zakończenia okupacji i oddania rządów, podając daty 15 listopada, a nawet 1 grudnia 1918 r. Do Kalisza 28 października 1918 r. przyjechał wiceminister spraw wewnętrznych dr Witold Celichowski i spotkał się z wytypowanymi kandydatami na polskich starostów. Odbywali oni praktykę w miejscowym urzędzie powiatowym⁷. W początkach listopada pojawiły się pogłoski, „z kompetentnego” źródła, że starostą kaliskim zostanie Bronisław Bukowiński. Ten jednak zaraz je zdementował⁸. Równolegle pojawiły się oznaki bliskiej chwili zakończenia administracji okupacyjnej, Urzędnicy powiatowi otrzymali formularze z pytaniem, czy chcą pozostać w służbie polskiej. Bardzo wielu odpowiedziało twierdząco. Niemiecki naczelnik powiatu Konrad Hahn już w poniedziałek 11 listopada polecił swoim urzędnikom, aby przygotowali się do opuszczenia Kalisza. Część urzędników niemieckich i ich rodzin już tego dnia zaczęła wyjeżdżać furmankami kierując się ku granicy niemieckiej⁹. Hahn tego dnia, ok. 18.00 przybył do Henryka Chrzanowskiego, urzędującego w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim. Chrzanowski był członkiem komisji finansowej Sejmiku Powiatowego Kaliskiego. Hahn przybył już w cywilnym ubraniu. Mówił z przejęciem o wypadkach w Słupcy i Koninie, gdzie Polacy rozbroili niemieckich żołnierzy i w Strzałkowie – tu uwolniono ok. 3000 jeńców. Obawiał się, że może dojść do podobnych wydarzeń w Kaliszu, bo zauważono nadzwyczajną „ruchliwość” młodzieży. Stąd liczył się z koniecznością nagłego wyjazdu i prosił, aby Chrzanowski przyszedł jutro rano do jego biura w urzędzie powiatu i przejął nadzór nad rachunkowością i kasą powiatu. Na koniec rozmowy ujawnił, że kilka

Rada Miejska powołała Milicję Miejską 31 X 1918. Naczelnika Milicji mianował Magistrat. Został nim Zygmunt Mrowiński. Wydał on odezwę do mieszkańców Kalisza, ogłoszoną w „Kurierze Powszechnym” 13 XI 1918, nr 40.

Mrowiński Zygmunt, * 1869, † 28 XI 1929 w Kaliszu; farmaceuta, właściciel apteki; długoletni naczelnik Ochotniczej Straży Pożarnej w Kaliszu.

⁶ „Gazeta Kaliska” 13 XI 1918, nr 147; Zbiory Krzysztofa Walczaka: J. Sobczyński, *Kronika kościelna Kalisza*, t. II (1919-1929), s. 13 (tekst przygotowany do druku).

⁷ „Gazeta Kaliska” 31 X 1918, nr 27.

Celichowski Witold, * 9 V 1874 w Bninie, † 21 IX 1944 w Warszawie; dr prawa; adwokat i notariusz w Poznaniu; naczelny prezes prowincji i rejencji poznańskiej 1918-1919, wojewoda poznański 1919-1923.

⁸ „Kurier Powszechny” 6 XI 1918, nr 33; 7 XI 1918, nr 34; 8 XI 1918, nr 35.

⁹ Tamże 12 XI 1918, nr 39.

miesiący temu poślubił p. Smodlibowską, czego się w Kaliszu domyślano. Chrzanowski złożył mu gratulacje. Hahn – zdaniem Chrzanowskiego – był przeciwny drastycznym niemieckim kontyngentom wojennym, starał się, na ile mógł, łagodzić ich egzekwowanie i karanie.

Następnego dnia, 12 listopada, Chrzanowski razem z rejentem Bzowskim, także członkiem komisji finansowej Sejmiku Powiatowego, udali się do Hahna. Ten oznajmił im, że otrzymał wiadomość o aresztowaniu landrata w Kole i rozbrojeniu Niemców w Turku. W tej sytuacji chce przekazać rządy i opuścić Kalisz. Hahn na zebranie zaprosił urzędników powiatu, którzy zdecydowali się pozostać w urzędzie do czasu przybycia polskiego starosty. Jeden z urzędników poinformował, że cały majątek powiatu został już obłożony aresztem przez naczelnika Straży Obywatelskiej. Hahn przekazał zarząd powiatu przedstawicielom sejmiku powiatowego Henrykowi Chrzanowskiemu i Stanisławowi Bzowskiemu¹⁰. Ci jednak mieli zrezygnować z zarządu dowiedziawszy się, że polscy urzędnicy landratu na wiadomość o zamierzonym opuszczeniu urzędu przez naczelnika powiatu zorganizowali tymczasowy zarząd urzędu. Byli to Witold Wardęski – kierownik spraw społecznych i Czesław Otmianowski – kierownik apro wizacji. W takiej sytuacji Sztab Wojskowy 12 listopada powierzył tymczasowy zarząd powiatu Otmianowskiemu¹¹. Naczelnik Hahn opuścił Kalisz 12 listopada o godz. 15.00 wraz urzędnikami powiatu. Kolumna furmanek wiozących bagaże wyjeżdżających robiła wrażenie konduktu pogrzebowego, co było przedmiotem dowcipnych komentarzy publiczności obserwującej wyjazd urzędników niemieckich. Na czele jechał w powoźce Hahn z żoną oraz swoim zastępcą dr. Meinbergiem, stosownie do życzenia, w eskorcie polskich żołnierzy do granicy w Szczypiornie¹².

Wkrótce do Kalisza doszła wiadomość, że naczelnikiem powiatu, a właściwie komisarzem rządu polskiego na powiat kalisko-turecki został wyznaczony por. Józef Zych. Komisarz przybył do Kalisza 15 listopada i niezwłocznie rozpoczął urzędowanie od wydania krótkiej odezwy do obywateli powiatu, napisanej z patosem, w której stwierdził:

Wstaje polska Wielka – i zdąża ku swej jasnej przyszłości – Polska, budowana rękami swego ludu (...) Wzywam Was wszystkich, obywatele tej ziemi, do współpracy

¹⁰ Oss. rkps. 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 236-239.

¹¹ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40; „Gazeta Kaliska” 13 XI 1918, nr 147.

Wardęski Witold, * 2 V 1888 w Poznaniu, † 24 VI 1974 w Kaliszu; architekt, ukończył Szkołę Budowlaną w Poznaniu, studiował na politechnice w Darmstadt; osiadł w Kaliszu 1909; kierownik Wydziału i Cenzury w urzędzie powiatowym w Kaliszu 1915?-1918; prowadził biuro architektoniczno-budowlane, po 1945 architekt powiatowy w Kaliszu, zasłużony dla odbudowy Kalisza po I wojnie światowej.

Otmianowski Czesław Telesfor, * 17 VII 1882 w Poznaniu, † 16 IX 1940 w Poznaniu; studiował w Berlinie, był zarządca majątków ziemskich; przybył do Kalisza w kwietniu 1918; po wojnie wyjechał do w Anglii, od 1919 mieszkał w Poznaniu, zajmował się kupiectwem.

¹² Oss. rkps. 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 249.

*w skupieniu i spokoju. Przychodzę do Was z całym zasobem dobrej woli i żądam nawzajem zrozumienia doniosłości położenia, niemal wyjątkowego. Patrzcie w przyszłość Narodu i zachowajcie dostojność spokoju*¹³.

Polskie władze przejęły więziennictwo, zwinęły sądy niemieckie. Naczelnikiem więzienia mianowany został dotychczasowy aplikant więziennictwa por. Jan Szubert. Z więzienia uwolniono ponad 80 aresztantów oczekujących wyroku lub skazanych przez sądy niemieckie z wyjątkiem skazanych za rabunek, morderstwo, bandytyzm oraz uznanych za „szkodliwe elementy kryminalne”. Uwolniono także więźniów politycznych, ogółem 42 osoby, w tym 7 kobiet¹⁴.

Nowe polskie władze Kalisza zdawały sobie sprawę z wagi zachowania w mieście porządku i bezpieczeństwa w momencie przejmowania władzy i likwidacji okupacji niemieckiej, aby nie doszło do anarchii, rozruchów, rabunków, gwałtów. Już 12 listopada zostały opublikowane stosowne odezwy do mieszkańców: Rady Miejskiej i Komitetu Obywatelskiego o zorganizowaniu Straży Obywatelskiej (apelowano o powszechny udział obywateli miasta w Straży, zapewniano, że jest organizacją apolityczną i bezpartyjną). W kolejnych dniach ogłoszone zostały następne odezwy: naczelnika Straży Obywatelskiej, i naczelnika Milicji Miejskiej¹⁵. Szef Sztabu Wojskowego por. Ulrych obwieścił, że *wszelkie zamachy na własność państwową oraz mienie lub życie ludności podlegać będą najsurowszej karze*. Z kolei ppor. Lasoń oznajmiał, że z rozkazu Sztabu Wojskowego obejmuje komendę miasta. Wezwał mieszkańców do zachowania spokoju i współdziałania z władzami wojskowymi. Osoby cywilne winny natychmiast oddać broń, a młodzież szkolna pozostać w szkole. Zagroził, że nadużycia i samowola będą surowo karane¹⁶. Pojawiły się jednak problemy z utrzymaniem bezpieczeństwa w mieście, głównie z powodu niedostatecznych sił porządkowych. Ściągano do służby wartowniczej oddziały z okolicznych wsi. Spontaniczną pomoc okazały władze powstańczego Ostrowa. Świadek wydarzeń zanotował:

P.O.W. miało tak nikle siły, że się obawiano napadu mętów na Komendę (...) w gmachu poguberialnym. Więc alarmował Ignacy Łaszczyński z Sulisławic, prezes

¹³ „Kurier Powszechny” 14 XI 1918, nr 41; 16 XI 1918, nr 43; „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150.

Zych Józef, * 6 XI 1883 w Warszawie, † 23 I 1922 w Poznaniu; ukończył prawo w Krakowie, służył w Legionach od 1914, w I Brygadzie w piechocie, potem w II Brygadzie w parku amunicyjnym, por. artylerii, internowany na Węgrzech; od 1 VIII 1918 w administracji państwowej, praktykował w urzędzie powiatowym w Kaliszu; komisarz rządowy na powiat kaliski i turecki; w WP od 1 VII 1919, kpt., wykładowca Szkoły Podchorążych w Poznaniu.

¹⁴ „Gazeta Kaliska” 13 XI 1918, nr 147; 19 XI 1918, nr 153; „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40.

Szubert Jan – brak danych.

¹⁵ „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39 (odezwy Rady Miejskiej i Komitetu Obywatelskiego); 13 XI 1918, nr 40; (odezwy naczelników Straży Obywatelskiej i Milicji Miejskiej).

¹⁶ Tamże, 14 XI 1918, nr 41; „Gazeta Kaliska” 15 XI 1918, nr 149.

powiatowy Straży Pożarnych, co dzień jedną z umundurowanych Straży sąsiednich do pilnowania Komendy. O tym dowiedziawszy się, posłaliśmy tam „zdobyte” jakimś podstępem 2 ciężarówki z kapralem Mykiem i 30 ludźmi, doskonale uzbrojonymi, obwieszonymi granatami ręcznymi. W Szczypiornie, jeszcze obsadzonym przez Niemców, Myk kazał żołnierzom pochować kokardki białe-czerwone, powiedział, że jedzie z polecenia komendy garnizonu [niemieckiego] Ostrów. Puścili go gładko. W Kaliszu przyjazd wywołał entuzjazm¹⁷.

Nie wiadomo na czym polegała konkretnie ostrowska pomoc. Straż Obywatelska w pierwszych dniach wyzwolenia działała ofiarnie. Zasłużyła się nie tylko utrzymaniem porządku w mieście, ale zabezpieczeniem majątku publicznego i pieniędzy w kasach publicznych przed wywózką do Niemiec oraz ukróceniem spekulacji i wywózki żywności z miasta. Zawiesiła swoją działalność 17 grudnia 1918 r. Straż była organizacją ochotniczą obywatelską, początkowy entuzjazm jej członków wygasł, bo wielogodzinne patrolowanie lub służba wartownicza wymagały sporego poświęcenia. Straż w pełnieniu służby doraźnie wspierali lub wyręczałi poznańscy – byli żołnierze niemieccy¹⁸.

Ulrych twierdził, że na zebraniu założycielskim Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej powierzono mu jako szefowi Sztabu zadanie rozbrowienia i przeprowadzenia Niemców oraz zorganizowania przejściowych polskich władz¹⁹. Sztab zaraz wszedł w *ściśle porozumienie* z władzami miasta i powiatu oraz zapewnił, że *nie chcą w niczym narzucać władzom cywilnym swej woli, a pragną jedynie koordynować wysiłki dla powszechnego dobra*²⁰. Uznał się jednak władny do obsady najważniejszych urzędów, mianowicie 12 listopada *powierzył stanowiska w mieście*: prezydenta Kalisza – Bukowińskiemu, prezesa Rady Miejskiej – Wyganowskiemu, wiceprezesa Rady Miejskiej – inż. Dziwulskiemu, dyrektora zaopatrzenia miasta – Chrzanowskiemu, naczelnika Milicji – Mrowińskiemu²¹. Specjalni delegaci obejmowali składy, młyny, centrale handlowe. Ulrych w raporcie do Komendy Naczelnej POW w Warszawie z 13/14 listopada stwierdził, że wobec ogromu zadań i potrzeb tworzy Wydział Cywilny przy Sztabie Wojskowym Ziemi Kaliskiej. Do Wydziału powołuje przedstawicieli różnych instytucji, w pierwszym rzędzie *organizacji ludu pracującego*²². Sztab Wojskowy 16 listopada wydał komunikat o ostatecznym ukonstytuowaniu się i podziale na dwa wydziały: wojskowy i cywilny. Naczelnikiem

¹⁷ B. Szembek, *Wspomnienia*, Ostrów Wielkopolski 2024, s. 262-263.

¹⁸ „Kurier Powszechny” 14 XI 1918, nr 41; 20 XII 1918, nr 74; Oss. rkps 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., t. I, s. 247, 248, 276.

¹⁹ J. Ulrych, *Rozbrojenie Niemców...*, dz. cyt.

²⁰ *Dzieje Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej. Ostatni sprawozdawczy komunikat Sztabu Wojskowego*, cz. II, „Gazeta Kaliska” 14 XII 1918, nr 176.

²¹ „Kurier Powszechny” 13 XI 1918, nr 40.

²² Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 296.

Wydziału Cywilnego został płk Orgelbrand. W skład wydziału wchodziły komisje: do przejęcia majątku od Niemców, prawnicza, finansowa, handlowa, do spraw jeńców i reemigrantów, prasowa. Miały one charakter tymczasowy, ale wiadomo, że kilka z nich odegrało ważną rolę. Były to komisja ds. jeńców i reemigrantów pod przewodnictwem Józefa Radwana oraz komisja do przejęcia majątku, której przewodniczącym został płk Kazimierz Mąkowski, a zastępowali go inż. Władysław Danielewicz i inż. Jan Michalski. Dodatkowo utworzono Komisję dla podziału majątku przejętego od Niemców. Ważną rolę odegrała także komisja prawnicza z mec. Józefem Królikowskim na czele²³.

Sztab Wojskowy postanowił także o powołaniu Rady Robotniczej z zadaniem *przedstawiania wniosków i potrzeb klas pracujących* oraz polecił starszemu cechu hafciarzy Tomaszowi Cieślakowi zapoczątkować tworzenie Rady. Pierwsze zebranie Rady odbyło się już 22 listopada. Wybrano tymczasowe prezydium, którego przewodniczącym został Jan Motylewski. Rada uformowała się jednak po likwidacji Sztabu Wojskowego i adresatem jej postulatów stały się władze miejskie²⁴.

Ulrych twierdził w pierwszej wersji wspomnień, że pod wieczór, po rozmowie z gen. Sontagiem, nawiązał łączność telefoniczną z komendami obwodów i komendanci obwodów w Sieradzu, Kole, Koninie, Słupcy, Turku, meldowali wykonanie rozkazów rozbrajania Niemców, przy czym akcja ta szła z większym lub mniej-

²³ „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150; 17 XI 1918, nr 151.

Mąkowski Kazimierz, *6 IV 1865 w Szczytnie k. Płocka, † 9 III 1934 w Kaliszu; wstąpił ochotniczo do armii rosyjskiej, uczestniczył w wojnie z Japonią i I wojnie światowej jako dca batalionu piechoty w randze ppłk., potem dca zapasowego pułku piechoty w Krasnymiole koło Piotrogradu (Petersburga); członek „Sokoła” w Piotrogradzie i Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego (Naczpól), w I Korpusie Polskim gen. Dowbora Muśnickiego 1917, dca taboru aprowizacyjnego; wrócił do kraju w randze płk. i osiadł w Kaliszu jesienią 1918, wstąpił do POW; przyjęty do WP 3 XII 1918 na stanowisko dcy 29 Pułku Piechot, przeszedł na kierownika kwaterunku wojskowego w Kaliszu; w wojnie z bolszewikami dca ochotniczego 206 Pułku Piechoty; w st. spocz. 1922.

Danielewicz Władysław, * †?; inż., technolog; radca celny w Szczypiornie do 1914, nauczyciel matematyki w Szkole Handlowej w Kaliszu 1915-1918; kandydat na prezydenta Kalisza 1919; naczelnik Wydziału Taryf Celnych w Ministerstwie Skarbu 1920?-1939.

Michalski Jan, * 17 XII 1875 w Kaliszu, † po 1939; po ukończeniu szkoły średniej w Kaliszu pracował w stoczni i fabrykach w Niemczech i Szwajcarii, gdzie związał się z ruchem socjalistycznym, przejściowo przebywał w Kaliszu 1904-1905, gdzie był aresztowany za działalność socjalistyczną, odbył studia na politechnice w Mannheim; podczas I wojny światowej w Rosji, był dyrektorem fabryk obuwia dla armii, m.in. był w Winnicy na Podolu i Irkucku, a po rewolucji lutowej 1917 w Komisji zaopatrzenia armii w Moskwie; wrócił do Kalisza w 1918, czł. Komisji do przejęcia majątku, potem zca przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Rady Robotniczej Kalisza 1918, prezydent Kalisza 1919-1921; minister aprowizacji 1921; radny miasta Kalisza 1924; prezydent Radomia 1926-1927 i Łowicza 1929-1934.

Królikowski Józef, 13 II 1872 w Wieruszowie, † 7 VII 1944 w Kaliszu; adwokat w Kaliszu; przeniósł się do Poznania 1936.

²⁴ „Kurier Powszechny” 18 XI 1918, nr 44; „Gazeta Kaliska” 18 XI 1918, nr 152; 23 XI 1918, nr 157; 8 XII 1918, nr 171.

szym oporem, miejscami z przelewem krwi. W drugiej wersji wspomnień Ulrych zmodyfikował poprzednie twierdzenie, bo napisał, że zaraz po zajęciu gabinetu gen. Sontaga, a więc około południa, odbył rozmowy telefoniczne z komendantami POW wzywając ich do przejścia władz i zakończenia okupacji niemieckiej²⁵. Druga wersja wydaje się mało prawdopodobna.

Już 13 listopada komendant obwodu kaliskiego POW udał się na objazd powiatu kaliskiego, dwa dni później na rozeznanie sytuacji w okręgu kaliskim POW, wyjechała komisja Sztabu Wojskowego. Komendanci obwodów POW otrzymali instrukcje, co do relacji z władzami cywilnymi miejskimi. Nie wszędzie stosunki też od razu się ułożyły poprawnie. Specjalnie powołana komisja w składzie: por. dr med. Ksawery Maszadro i ppor. Mieczysław Skabowski-Zadora objeżdżała powiaty dokonując inspekcji i normując stosunki. Podobnie objeżdżała powiaty komisja z ramienia władz cywilnych na czele z dr Chrzanowskim²⁶.

Szczypiorno, chociaż położone w granicach Królestwa, a więc odradzającej się Polski, znajdowało się ciągle pod kontrolą niemiecką. Utworzenie Rady Żołnierskiej, podobnie jak w Kaliszu, nie spowodowało załamania się dyscypliny w tutejszym garnizonie. W Szczypiornie stacjonowały trzy kompanie, razem ok. 600 żołnierzy uzbrojonych, pilnujących obozu jenieckiego i magazynów wojskowych²⁷. W obozie internowani byli jeńcy z armii francuskiej, angielskiej, amerykańskiej, włoskiej, rosyjskiej. Pod wpływem wiadomości o rewolucji w Niemczech wśród jeńców powstał ferment i zamysł buntu przeciwko Niemcom, aby przemocą wydostać się z obozu i przez Kalisz ruszyć do swoich krajów. W Kaliszu pojawiła się obawa, że może to mieć *przykre następstwa dla miasta i okolicy*. Ulrych, Orgelbrand, Lasoń, którzy 13 listopada pojechali do Skalmierzyc celem odebrania karabinów, przybyli także do Szczypiorna celem uspokojenia jeńców. Przekonali ich obietnicą szybkiego zorganizowania transportu kolejowego i ewakuacji. Sprawą zajęła się sekcja

²⁵ Rada Robotnicza składała się delegatów wybranych przez związki zawodowe i stowarzyszenia robotnicze. Już na pierwszym posiedzeniu 22 XI 1918. Rada zażądała m.in. wprowadzenia do rady miejskiej i zarządu miasta swoich przedstawicieli, tj. 12 radnych, 2 ławników i II burmistrza (wiceburmistrza). Rada Miejska dokonała stosownych wyborów 7 XII 1918.

J. Ulrych, *Rozbrojenie Niemców...*, dz. cyt.; tenże, *Garść...*, dz. cyt., s. 11;

²⁶ Komisja przejęcia majątku skarbowego od władz niemieckich, Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej cyt. AP Kalisz), Starostwo Powiatowe w Kaliszu (dalej cyt. SPK), sygn. 2; Rozkaz J. Ulrycha 13 XI 1918 i raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 296; *Dzieje Sztabu...*, cz. I i cz. II, dz. cyt.

Maszadro Ksawery, * 5 II 1886 w Ratoszynie k. Lublina, † 14 IV 1959 w Londynie; dr med., w Legionach Polskich od 1914, lekarz 1 Pułku Ułanów; internowany w Beniaminowie 1917, po zwolnieniu w sierpniu 1918 osiadł w Kaliszu, gdzie praktykował jako lekarz; wstąpił do POW, w WP od końca listopada 1918 jako lekarz wojskowy; uczestniczył w wojnie z bolszewikami i kampanii wrześniowej, potem w Polskich Siłach Zbrojnych we Francji i Anglii, płk; po wojnie pozostał na emigracji.

²⁷ Meldunek J. Ulrycha 20 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 352.

(komisja) opieki nad jeńcami i reemigrantami przy Sztabie Wojskowym. Przewodniczącym Komisji był mec. Józef Radwan – komisarz Ministerstwa Opieki Społecznej na Ziemię Kaliską, jego zastępca – Kazimierz Scholtz – wiceprezes kaliskiego oddziału Rady Głównej Opiekuńczej. Już następnego dnia zorganizowano transport 1200 jeńców rosyjskich do Warszawy²⁸. Powstał jednak spór o jeńców alianckich w Szczypiornie. Niemcy nie chcieli ich przekazać polskim władzom. Twierdzili, że jeńcy muszą pozostać pod ich kontrolą i zostaną odesłani przez władze niemieckie do swoich ojczystych krajów. Z kolei jeńcy Francuzi nie chcieli wracać przez Niemcy i wyrazili chęć pozostania w Polsce do czasu zorganizowania ich transportu. Niemcy ustąpili dopiero, gdy strona polska zagroziła represjami w stosunku do transportów niemieckich przechodzących przez Kalisz. Jeńcy alianccy, ok. 600 ludzi, zostali przewiezieni koleją do Kalisza w niedzielę 17 listopada. Przemaszzerowali do koszar na Nowym Świecie śpiewając *Marsyliankę*. W koszarach otrzymali nocleg i strawę. W poniedziałek odjechali pociągiem do Warszawy. Jednocześnie 280 chorych jeńców alianckich przewieziono do szpitala²⁹. Kalisz stał się punktem etapowym dla tysięcy powracających Polaków i jeńców rosyjskich z Niemiec.

W Szczypiornie były niemieckie magazyny węgla, paszy, żywności, materiałów wojskowych. Wojsko niemieckie je opróżniało i zasoby wywoziło do Niemiec. Ulrych 13 listopada zamierzał wysłać do Szczypiorna oddział 20 żołnierzy celem pilnowania magazynów, uniemożliwienia ich rozkradania i wywozu do Niemiec. Dowodzić miał nimi rtm. Rowiński. Ten jednak mianowany został komendantem dworca kaliskiego. Wysłano więc do Szczypiorna oddział wartowniczy złożony z żołnierzy poznańczyków³⁰.

Niemcy nie kwapili się do przekazania władzom polskim Szczypiorna. Ppor. Bigoszt mianowany przez Sztab Wojskowy komendantem obozu wymógł zlikwidowanie kordonu granicznego, jakim Szczypiorno było oddzielone od Kalisza³¹. Członkowie Komisji do odbioru majątku od Niemców – inż. Władysław Danielewicz oraz inż. Jakub Brokman – przybyli do Szczypiorna, zdolali dokonać częściowej inwentaryzacji obiektów³². Sztab Wojskowy domagał się rychłego przekazania Szczypiorna, stosownie do umowy zawartej 16 listopada 1918 w Warszawie między niemiecką Radą Żołnierską a Sztabem Generalnym WP dotyczącej warunków opuszczenia przez armię niemiecką granic b. Królestwa Polskiego. Ponieważ Rada

²⁸ Ze Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej 15 XI 1928, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 313; „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 153; 17 XI 1918, nr 151.

²⁹ „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150; 17 XI 1918, nr 151; 18 XI 1918, nr 152.

³⁰ J. Ulrych, Odprawa 13 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 231; „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150.

³¹ „Kurier Powszechny” 15 XI 1918, nr 42; „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150.

³² „Gazeta Kaliska” 17 XI 1918, nr 151; AP Kalisz, SPK, sygn. 2 (Raport Komisji do przejęcia majątku skarbowego od władz niemieckich dla Szefa Sztabu Wojskowego z 16 XI 1918).

Żołnierska w Szczypiornie nie respektowała wspomnianej umowy Ulrych w imieniu Sztabu Wojskowego w Kaliszu zagroził 19 listopada, że Sztab Generalny WP zmuszony będzie uznać niemiecką załogę w Szczypiornie za *zbuntowany i wrogi Polsce żywioł*. Niemniej zaproponował podjęcie rozmów. Podczas spotkania przedstawicieli Soldatenratu z Komisją do przejęcia majątku, Niemcy oświadczyli, że nie są buntownikami, bo nie są wojskiem okupacyjnym, tylko *wewnętrznym*, i zobowiązania Rady Żołnierskiej w Warszawie ich nie dotyczą. Gdy Komisja przypomniała, że Szczypiorno znajduje się na terytorium państwa polskiego oraz zażądała opuszczenia go w ciągu 12 godzin i przekazania polskiej komisji odbiorczej, przewodniczący Rady Żołnierskiej Schramm oświadczył, że w takim terminie Szczypiorna nie opuszczą, bo nie zdołają w takim czasie wywieźć materiałów i żywności należącej do załogi oraz znaleźć nowego miejsca zakwaterowania. Strona polska uznała argumenty niemieckie za „wykręt”. Rada Żołnierska w odpowiedzi pisemnej wystosowanej do Sztabu Wojskowego w Kaliszu 20 listopada oświadczyła, że załoga niemiecka opuści Szczypiorno w ciągu 14 dni i przyrzekła terminu ewakuacji dotrzymać³³. Ulrych interweniował w Sztabie Generalnym WP, a Sztab w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, by ewentualnie przez ambasadę niemiecką w Warszawie wymóc opuszczenie Szczypiorna³⁴.

Zabiegi te okazały się nieskuteczne i spór rozwiązano w inny sposób. Decyzję podjęto na szczuble Łódzkiego Okręgu Generalnego, w skład którego wchodził Okręg Wojskowy w Kaliszu. Ponieważ, jak stwierdzono w *Szczypiornie sprawa z Niemcami się zaostrza*, postanowiono wysłać tam 2 karabiny maszynowe z oficerem i 16 żołnierzami³⁵. W sobotę 30 listopada w Szczypiornie doszło do jakiegoś konfliktu między żołnierzami polskimi i niemieckimi. Pierwszym na pomoc przybył z Kalisza oddział piechoty z karabinami maszynowymi i szwadron ułanów dowodzonych przez płk. Józefa Lewszeckiego³⁶. W Kaliszu pojawiły się pogłoski, że w Szczy-

³³ Korespondencja i raporty dotyczące przejęcia Szczypiorna, zob. Komisja przejęcia majątku skarbowego od władz niemieckich, AP Kalisz, SPK, sygn. 2, s. 39-47; Raport Komisji Sztabu Wojskowego 20 XI 1918, Stanowisko Niemieckiej Rady Żołnierskiej w Szczypiornie 20 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 239.

³⁴ Telegram J. Ulrycha do Komendy Naczelnej POW 18 XI 1918 i telegram Szefa Sztabu Generalnego do Ministerstwa Spraw Wojskowych 22 XI 1918, [w:] Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 371, 372.

³⁵ Telegram płk. Jasińskiego do Sztabu Generalnego w Warszawie 25 XI 1918, [w:] tamże, s. 372.

³⁶ Lewszecki Józef, * 3 VI 1869 w Nowogrodku, † 12 VIII 1939 w Toruniu. Oficer zawodowy w armii rosyjskiej; ukończył szkołę junkrów w Kijowie, ppor. 1892.; służył w pułkach piechoty na Kaukazie, Mandżurii, Kraju Zabajkalskim, brał udział w wojnie z Japonią 1904-1905 i interwencji zbrojnej w Persji 1909; podczas I wojny światowej walczył na froncie niemieckim, awansował na ppłk. W 1917 wstąpił do I Korpusu Polskiego w Rosji, gdzie był ządcą 7 Pułku Strzelców Polskich. Po rozbrojeniu Korpusu przez Niemców przybył do Warszawy, gdzie zgłosił się do WP i został 4 XI 1918 mianowany organizatorem i dowódcą Okręgu Wojskowego

piornie doszło do krwawego starcia i ofiar z obu stron, ale okazały się fałszywe. Dowódca niemiecki w Szczypiornie mjr Falk widząc polską determinację siłowej interwencji, zgodził się, po krótkich pertraktacjach z płk. Lewszeckim, że Niemcy opuszczą Szczypiorno w poniedziałek 2 grudnia. Z kolei płk Lewszecki przystał na to, żeby Niemcy zabrali część zapasów. Umowy dotrzymano i Niemcy opuścili Szczypiorno ustalonego dnia o godz. 10.00 zachowując broń osobistą. Magazyny przejęły polskie władze. Okazało się jednak, że Niemcy przygotowali zemstę za utracone zapasy węgla i żywności. Po kilku dniach, 9 grudnia, odkryto w Szczypiornie w barakach dwie ręczne bomby pozostawione w piecach. Miały spowodować wybuch przy rozpalaniu ognia. Po zbadaniu sprawy powiadomiono Soldatenrat w Skalmierzycach, że w odpowiedzi na usiłowanie zamachu nastąpi wstrzymanie wysyłki do Niemiec 7 wagonów węgla z 10 ustalonych umową³⁷. Autorem pomysłu odbicia koszar w Szczypiornie przez demonstrację zbrojną miał być por. Zygmunt Wieliczka³⁸. Twierdził on, że wspólnie z por. Władysławem Wawrzyniakiem przekonali do takiej akcji płk. Lewszeckiego. Wieliczka i Wawrzyniak organizowali wówczas w Kaliszu oddział poznański (późniejszy Batalion Pograniczny Poznański) złożony w większości z żołnierzy polskiego pułku tworzonego w Ostrowie od 10 XI 1918 r., który pod naciskiem niemieckim był likwidowany. Zdaniem Wieliczki oddział poznański uczestniczył w akcji w Szczypiornie. Poznańczycy zajęli pozycję przed koszarami tzw. celnymi zajmowanymi przez Niemców. *Srogie musiały*

w Kaliszu. Był organizatorem i dowódcą 29 Pułku Piechoty Ziemi Kaliskiej do 13 XII 1918. Od maja do czerwca 1919 dowodził grupą wojsk (Grupa płk. Lewszeckiego) z zadaniem obrony zachodniej Wielkopolski wobec spodziewanego ataku niemieckiego. Po likwidacji Okręgu Wojskowego w Kaliszu organizował 10 Dywizję Piechoty (jako tymczasowy dowódca) do walki z Ukraińcami na froncie galicyjskim w 1919; potem oddelegowany został do Dowództwa Okręgu Generalnego nr IV w Łodzi na oficera inspekcyjnego piechoty. W lipcu 1920 dowodził obroną przepraw przez Wisłę we Włocławku przed bolszewikami. Po wojnie wrócił do służby sztabowej w Łodzi, przejściowo był zcą komendanta miasta, mianowany tytularnym gen. bryg. 1921; przeszedł w st. spocz. 1924; mieszkał w Łodzi, od 1925 w Toruniu.

³⁷ „Gazeta Kaliska” 1 XII 1918, nr 165; 3 XII 1918, nr 166; 10 XII 1918, nr 172; według innego przekazu Niemcy w Szczypiornie pozostawili nie bomby a granaty, „Kurier Powszechny” 13 XII 1918, nr 68.

³⁸ Wieliczka Zygmunt, * 25 IX 1890 w Krakowie, † 5/6 VI 1975 w Sao Paulo; ukończył Politechnikę we Lwowie (inż. budownictwa wodnego), po studiach pracował w Krakowie, w 1914 w drodze do pracy na Uralu aresztowany przez Rosjan i zesłany na Powołże, skąd uciekł po dwóch latach; służył w armii austriackiej, m.in. w komendzie wojskowej w Kołomyi, ppor.; oficer łącznikowy Okręgu Wojskowego WP w Kaliszu i oddziału poznańczyków 1918; w powstaniu wielkopolskim szef sztabu Okręgu Wojskowego nr VII w Ostrowie; uznany za niezdolnego do służby wojskowej w 1920; zajął się handlem drewnem; czynny w Tow. dla Badań nad Historią Powstania Wielkopolskiego w Poznaniu od 1928, autor publikacji historycznych; ochotnik w obronie Warszawy 1939, przedostał się do Francji, gdzie jako zwykły żołnierz służył w jednej z polskich dywizji, po ewakuacji do Anglii wyjechał do Brazylii w 1940. Pracował najpierw jako kreślarz, następnie znalazł zatrudnienie w przemyśle drzewnym, był dyrektorem hacjendy Monte Alegre w Paranie, potem doradcą firmy w Bragança Paulista i Sao Paulo.

być nasze miny, srogo wyglądały też chyba nasze dwa karabiny maszynowe (jeden ciągle zepsuty), kiedy kilka minut pertraktacji płk. Lewszeckiego z dowódcą niemieckim majorem Falkiem wystarczyło, aby go do opuszczenia Szczypiorna nakłonić. Wieliczkę zawiodła pamięć, bo napisał, że było to 2 grudnia 1918 r.³⁹. Koszary w Szczypiornie, zwolnione przez Niemców, zajął oddział poznańczyków⁴⁰. Przejęcie mienia obozowego nastąpiło, po wycenie przez komisję polską i niemiecką, protokolarnie 16 grudnia 1918 r. Protokół podpisali ze strony polskiej płk Kazimierz Mąkowski i inż. Jakub Brokman, ze strony niemieckiej kpt. Faber⁴¹.

³⁹ Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 40.

⁴⁰ Meldunek J. Lewszeckiego 2 XII 1918, [w:] tamże, s. 372.

⁴¹ Protokół przejścia, AP Kalisz, SPK, sygn. 2, k. 67-88.

Faber, *†?; oficer niemieckiego 6 Pułku Grenadierów w Poznaniu, kpt., pełnomocnik Dowództwa V Korpusu Armijnego w Poznaniu do negocjacji w sprawie obozu w Szczypiornie.

Brokman Jakub, * 12 IV 1880 w Kaliszu, † ?; inżynier, właściciel Kaliskiej Fabryki Maszyn, przeniósł się do Brześcia nad Bugiem 1934.

ROZDZIAŁ VI

Organizacja struktury wojskowej – Konflikt z „Wehrmachtem” – Działania za kordonem – Utworzenie oddziału poznańczyków i szwadronu ułanów – Kres rządów Sztabu Wojskowego i wcielenie Polskiej Organizacji Wojskowej do Wojska Polskiego

Głównym zadaniem Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej było zorganizowanie w Kaliszu struktury wojskowej. Już 17 listopada ogłoszono utworzenie Wydziału Wojskowego Sztabu Wojskowego, w skład którego wchodziły komendy: garnizonu, zaciągu, miasta, dworca kolejowego, obozu w Szczypiornie, okręgu i obwodu kaliskiego POW, służba wywiadu i łączności, Wydział Służby Zdrowia (wojskowej) i Urząd Skarbowy¹. Zorganizowanie struktury wojskowej było zapewne dziełem głównie por. Ulrycha jako szefa Sztabu i naczelnika Wydziału Wojskowego. Przy obsadzie personalnej stanowisk zdołał pogodzić różne aspiracje osobowe i organizacyjne. W rezultacie ogłoszono, że w *sprawie obrony Kalisza nastąpiło zupełne porozumienie* pomiędzy władzą wojska, reprezentowaną przez komendanta miasta por. Lasonia, komendą POW i naczelnikiem Straży Bezpieczeństwa por. Dzierżawskim².

Sztab Wojskowy, oprócz stanowiska komendanta miasta, utworzył stanowisko komendanta garnizonu kaliskiego. Nie wiadomo, jaki ustalono zakres obu funkcji i ich rangę³. Widocznie funkcja komendanta garnizonu była na tyle ważna, że objął ją Ulrych⁴. W raporcie do Komendy Naczelnej POW w Warszawie informował o braku w Kaliszu kadry oficerskiej z POW, prosił o odkomenderowanie chociaż jednego oficera na komendanta garnizonu kaliskiego⁵. W takiej sytuacji stanowiska dowódcze obsadzał oficerami dowborczykami, którzy stosunkowo licznie osiedli

¹ „Gazeta Kaliska” 17 XI 1918, nr 151.

² Tamże 13 XI 1918, nr 147.

³ Według regulaminów wojskowych z okresu II RP, komendant garnizonu był przełożonym żołnierzy i formacji wojskowych stanowiących stałą załogę danego garnizonu, natomiast komendant miasta (w mniejszych garnizonach komendant placu) był organem wykonawczym komendanta garnizonu w sprawie służby w garnizonie, pełnił funkcję według jego wskazówek i był od niego bezpośrednio zależny. Komendant miasta (placu) był przełożonym wyłącznie w stosunku do podległego mu personelu, zob. *Encyklopedia Wojskowa*, red. Otton Laskowski, Warszawa 1934, t. IV, s. 373-374.

⁴ Odprawa J. Ulrycha 13 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 232.

⁵ Raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 296.

w Kaliszu. Jeden z nich, ppor. Zygmunt Psarski został 16 listopada nowym komendantem garnizonu⁶. Komendzie Garnizonu podlegały: Intendentura – szefem był inż. Czesław Gajzler, Prowiantura – szef ppor. Gustaw Handke, Zbrojownia – plut. Jan Oster Michalski i Komenda Koszar – chor. Władysław Oster⁷.

Obsada personalna pozostałych komend, służb i komisji Wydziału Wojskowego była następująca: komisja zaciągowa – tymczasowy kierownik rtm. Karol Wilhelm May, komendant dworca kolejowego – rtm. Aleksander Rowiński, komendant obozu w Szczypiornie – ppor. Henryk Bigoszt, służba łączności i wywiadu ppor. Morris, Wydział Zdrowia – płk lek. Orgelbrand, Urząd Skarbowy – kierownik Stanisław

⁶ „Gazeta Kaliska” 17 XI 1918, nr 151.

Psarski Zygmunt, * 29 V 1886 w Piotrkowie, † 3 IV 1954 w Warszawie; studiował na Politechnice we Lwowie, inżynier chemik; pracował w cukrownictwie; zmobilizowany do armii rosyjskiej 1914 jako chor. rez., w I Korpusie Polskim od 1917, dca plutonu saperów, ppor.; po demobilizacji Korpusu osiadł w Kaliszu, przyjęty do WP 1918; oficer łącznikowy Naczelnego Dowództwa Sił Zbrojnych w Poznaniu przy POW Górnego Śląska, potem kierownik organizacji sił zbrojnych na Śląsku 1919; uczestnik wojny z bolszewikami jako dowódca batalionu saperów; awansowany na ppłk i zca dcy 7 pułku saperów wielkopolskich; przeniesiony do rezerwy 1922; uczestnik kampanii wrześniowej 1939 i oficer AK; dyrektor cukrowni w Gostyniu; więzień polityczny 1950-1951.

⁷ Gajzler Czesław, * 9 V 1884 w Paradyżu k. Opoczna, † 11 XII 1955 w Warszawie; ukończył Instytut Techniczny w Charkowie, pracował w fabrykach żelaza, m.in. w Moskwie, gdzie nadzorował produkcję części lotniczych i granatów; powołany do armii rosyjskiej w 1916, główny intendent armii na froncie zachodnim (w randze odpowiednio ppłk.); przeszedł do Korpusu Polskiego Dowborza Muśnickiego 1917, kmtd składów korpusu; po rozwiązaniu Korpusu przejściowo nauczyciel w Kaliszu 1918; organizator i zca szefa Departamentu Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych 1919-1921; prezydent Włocławka 1924-1926, starosta w kilku powiatach; po 1945 inspektor w Ministerstwie Administracji Państwowej.

Handke Gustaw Emil * 1 X 1884 w Kaliszu, † ?; po ukończeniu Szkoły Handlowej w Jaworze wstąpił do Straży Pożarnej w Kaliszu; zmobilizowany w 1915 do armii rosyjskiej, walczył na froncie niemieckim, awansował na ppor.; członek polskiego związku „Konfederacja Wojskowa i Legionowa” w Piotrogradzie 1917; wrócił do Kalisza w maju 1918, gdzie został oficerem prowiantowym w Sztapie Wojskowym Ziemi Kaliskiej do 5 XII 1918; potem był kierownikiem biura paszportowego na dworcu kolejowym w Kaliszu, następnie służył w Wojskowej Straży Kolejowej; awansował na por. WP 1920; zdemobilizowany w końcu 1920; osiadł w Kaliszu, gdzie m.in. był przedstawicielem firmy naftowej *Polmin*. Organizator i prezes kaliskiego oddziału Związku Oficerów Rezerwy.

Michalski Jan Oster, * 1893, † ?; służył w 5 Pułku Piechoty Legionów w randze kaprała; w WP awansował na por.

Oster Władysław, * 30 I 1882, † ?; odbywał studia matematyczno-fizyczne w Warszawie, ukończył je w Odessie; zmobilizowany do armii rosyjskiej w 1916, przeszedł do I Korpusu Polskiego w Rosji w 1917; służył w artylerii jako młodszy oficer; po rozwiązaniu Korpusu przybył do Kalisza, gdzie został komendantem koszar kompanii etapowej POW 14 XI 1918-10 XII 1918, po czym został urzędnikiem Ministerstwa Skarbu. Zmobilizowany podczas wojny bolszewickiej do 3 Pułku Artylerii Ciężkiej i skierowany na szkolenia artyleryjskie, ppor.; przeniesiony do rez. 1922; był m.in. urzędnikiem Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich w Wilnie. Jego syn Jerzy Władysław (1909-1940) ppor. saperów; rozstrzelany został przez NKWD w Charkowie.

Orzeł, komendy POW reprezentowali: okręgu kaliskiego – Jan Łepkowski, obwodu kaliskiego – Tadeusz Politański⁸.

Od początku listopada napływały do Kalisza informacje z Warszawy o opracowanym już planie rozmieszczenia w kraju istniejących kadrowych oddziałów wojskowych, które w najbliższych dniach udadzą się do miejscowości wyznaczonych im na garnizony, o podziale kraju na okręgi wojskowe i że jeden z nich, nr IX z siedzibą w Kaliszu, obejmuje powiaty przynależne do guberni kaliskiej, a także o niezwłocznym przystąpieniu w okręgach do tworzenia okręgowych pułków i szwadronów⁹. Wieczorem 5 listopada do Komendy Placu WP w Kaliszu nadeszła depesza, że w najbliższych dniach przybędzie płk. Józef Lewszecki wyznaczony na dowódcę okręgu. Informowano też, że podlegać mu będą wszystkie oddziały polskie znajdujące się na obszarze okręgu kaliskiego¹⁰. To były zapowiedzi sprzed 11 listopada 1918 r. Tego dnia *Dowództwo Wojsk Polskich* w Kaliszu otrzymało telegram Szefa Sztabu Generalnego następującej treści:

*Najdostojniejsza Rada Regencyjna zarządziła: My, Rada Regencyjna Państwa Polskiego, zgodnie z odezwą naszą z dnia 11 listopada oznajmiamy wszystkim formacjom Wojska Polskiego nam podległym, iż z dniem dzisiejszym władzę nad wojskiem i naczelne dowództwo przekazaliśmy brygadierowi Piłsudskiemu. Ogłoszenie niniejszego rozkazu poruczamy Szefowi Sztabu Generalnego. Dan w Warszawie, dnia 11 listopada 1918 r. Rozkaz ten natychmiast ogłosić we wszystkich oddziałach i dowództwach. Szef Sztabu Generalnego*¹¹.

Sztab Wojskowy w Kaliszu nie bardzo wiedział jak odnieść się do władz i oddziałów Wojska Polskiego podległych Radzie Regencyjnej, których przybycie było zapowiadane. Na razie w Kaliszu było zaledwie kilku oficerów WP. Zdaniem kurierki z Warszawy, która przebywała wówczas w Kaliszu, brak instrukcji Komendy Naczelnej POW tej sprawie skutkowało, że stosunek Sztabu Wojskowego do przy-

⁸ May Karol, * 31 XII 1890 w Kaliszu † wiosna 1940 w Charkowie; skończył Szkołę Kawalerii w Twerze w 1912, służył w 14 Małorosyjskim Pułku Dragonów w Kaliszu, walczył w I wojnie światowej i awansował na sztabsrotmistrza (stopień pośredni między porucznikiem a rotmistrzem); w Korpusie Polskim od 1917; podczas wojny bolszewickiej 1920 w Dowództwie Okręgu Generalnego w Grodnie i Naczelnym Dowództwie WP, zweryfikowany w stopniu rotmistrza; po wojnie m.in. zastępca dowódcy 7 Pułku Strzelców Konnych w Poznaniu w stopniu majora. Przeszedł w stan spoczynku w 1938. Podczas kampanii wrześniowej w oddziałach Ośrodka Zapasowego 25 Dywizji Piechoty. Dostał się do niewoli sowieckiej, internowany w obozie w Starobielsku, zamordowany przez NKWD.

Orzeł Stanisław, * 23 V 1874 w Glinkach, † 17 IX 1935 w Kaliszu; bankowiec, skarbnik Rady Opiekuńczej pow. Kaliskiego, czł. Komitetu Opieki nad Jeńcami; dyrektor Banku Ziemi Kaliskiej.

⁹ „Gazeta Kaliska” 1 XI 1918, nr 135; 4 XI 1918, nr 138; 7 XI 1918, nr 141.

¹⁰ „Kurier Powszechny” 6 XI 1918, nr 33; 10 XI 1918, nr 37.

¹¹ Odpisy telegramów, A. Tuliński, dz. cyt., s. 325.

słanych władz wojskowych był *niezdecydowany*¹². Zdaniem Ulrycha brakowało dyspozycji Komendy Naczelnej POW w Warszawie co do formowania przez POW oddziałów wojskowych. Na razie Ulrych rozkazał tworzyć ochotniczą kompanię piechoty. Komendantem i organizatorem kompanii został chor. Emeryk Wilczek. Komisja zaciągowa rozpoczęła urzędowanie w koszarach pokadeckich 15 listopada. Kompanię sformowano głównie z starszych uczniów kaliskich szkół¹³.

Wkrótce okazało się, że Komenda Naczelna POW w Warszawie uznała, że organizacja nie podlega władzom wojskowym, a tylko wyłącznie rozkazom komendanta Piłsudskiego, aż do czasu podjęcia przez niego decyzji o unifikacji armii. POW dalej aspirowała do odegrania w tej unifikacji kluczowej roli¹⁴. W organizowaniu struktur wojskowych doszło więc do rywalizacji z Wojskiem Polskim, sformowanym przez Radę Regencyjną.

Komendant Okręgu Kaliskiego POW Łepkowski wrócił do Kalisza prawdopodobnie 15 listopada. W każdym razie już 16 listopada wystosował do Komendanta Naczelnego w Warszawie raport o konflikcie z ppor. Lasoniem i jego grupą, która nazywał *Wehrmachtem*¹⁵. W raporcie podkreślił zasługi POW w wyzwoleniu Kalisza. Według niego złączyła ona wszystkie kaliskie formacje wojskowe celem wspólnego działania i stworzenia z nich największej siły przeciw okupantom. Zawarła więc porozumienie z dowórczykami, bardzo owocne, także z *Wehrmachtem*, które jest *na razie znośne*. POW okazała wiele ustępstw i chęci, więcej niż należało, bo nie chciała dopuścić do nieporozumień i sporów, ujawnienia przed społeczeństwem różnic, rozłamu i niechęci. W drugi dzień po utworzeniu Sztabu Wojskowego zaznaczyła się jednak *wielka, nieprzeparta chęć Wehrmachtu odgrywania przewodniej roli i dyskutowaniach zasług POW*. Wytworzyły się jakby dwa rządy, dwa przedstawicielstwa wojskowe, z tym, że ten drugi „rząd” – *Wehrmacht* jest bez wpływów, brakuje mu ludzi, nie cieszy się popularnością i posiada nadszarpniętą opinię. Lason i jego ludzie mają jednak wygórowane ambicje, prowadzą krecią robotę,

¹² Raport kurierki 13 XI 1918, [w:] tamże, s. 283; raport Ulrycha..., dz. cyt., s. 296.

¹³ Odprawa J. Ulrycha..., dz. cyt., 231; „Gazeta Kaliska” 15 XI 1918, nr 149;

Raport kurierki F. Zekerównej..., dz. cyt. (w raporcie przesadna wiadomość o sformowaniu pułku z uczniów szkół kaliskich pod dowództwem oficera byłego Wojska Polskiego); CAW, APiO, Akta personalne Emeryka Wilczka.

Wilczek Emeryk, * 1896, † wiosna 1940 w Charkowie; ukończył gimnazjum w Krakowie; zmobilizowany do armii austriackiej 1914, dostał się do niewoli rosyjskiej 1916; uciekł do I Korpusu Polskiego w Rosji 1918, chor., służył w legii oficerskiej; po demobilizacji Korpusu osiadł w Kaliszu; WP ppor., służył w kompanii zamkowej w Warszawie i Dowództwie Frontu Wielkopolskiego; brał udział w wojnie z bolszewikami jako dca kompanii sztabowej; po wojnie służył w pułkach piechoty i KOP; kpt., oficer mobilizacyjny w Ośrodku Wyszkołenia Rezerw Piechoty w m. Różan nad Narwią 1939; dostał się do niewoli sowieckiej, więziony w Starobielsku, zamordowany przez NKWD.

¹⁴ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 228-230.

¹⁵ Raport J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 234-236.

czynią wszystko, aby uprzedzić działania i wyrwać co można. Konflikt wyszedł na zewnątrz, może się nawet zaostrzyć, ale społeczeństwo nie rozumie jego przyczyn. Ppor. Lasoń na posiedzeniu Sztabu Wojskowego zapytany o stosunek do Piłsudskiego oświadczył, że uznaje tylko władzę gen. Tadeusza Rozwadowskiego (wówczas jeszcze szefa Sztabu Generalnego WP, ale z nominacji Rady Regencyjnej)¹⁶. Poza tym członek Sztabu Wojskowego z ramienia POW Skabowski „Zadora” na zebraniu Sztabu Wojskowego przedstawił „bez osłonek” politykę Wehrmachtu. Łepkowski domagał się od Komendy Naczelnej POW pilnego wyjaśnienia *po której stronie jest władza cywilno-wojskowa i która strona jest upoważniona i powołana do pracy nad utrzymaniem i rozszerzaniem wolności*¹⁷.

Zdaniem H. Chrzanowskiego ciągle tarcia w Kaliszu między POW a ppor. Lasoniem były przejawem zasadniczego konfliktu, jaki powstał między legionistami, mianowicie tymi, którzy odmówili złożenia przysięgi i zostali przez Niemców internowani, a tymi, którzy przysięgę złożyli i wstąpili do *Polnische Wehrmacht*, a następnie stali się kadrami tworzonego z mandatu Rady Regencyjnej Wojska Polskiego¹⁸. Co do relacji między POW i dowórczykami to kurierka z Warszawy przybyła do Kalisza zauważyła, że relacje te na zewnątrz były zgodne, ale w kontaktach wewnętrznych ujawniały się antagonizmy¹⁹.

Raport Łepkowskiego potraktowany został poważnie w Komendzie Naczelnej w Warszawie. O konflikcie w Kaliszu zaraz poinformowano szefa Sztabu Komendy Naczelnej kpt. Wacława Stachiewicza. Szef Wydziału I Komendy Kazimierz Kierkowski raportował 17 listopada 1918 r.

W Kaliskiem WP w stosunku do POW występuje wrogo, pragnie drogami jawnej i ubocznej działalności szkodzić i osłabiać, jednocześnie zagarnia, co zagarnąć się da. Tylko dzięki taktowi i wysiłkom Komendy Okręgu POW nie doszło do starć zbrojnych.

Identycznie zrobił to w następnym raporcie z 18 listopada:

Okręg kaliski: niewspółmiernie z kredytem moralnym i siłami aspiracje WP do władzy. W dalszym ciągu stanowisko odnośnie do POW wrogie. Podziemna robota

¹⁶ Rozwadowski Tadeusz, * 20 V 1866 w Babinie k. Stryja, † 18 X 1928 w Warszawie; studia akademickie wojskowe w Wiedniu, służył w armii austriackiej, awansował na feldmarszałka porucznika (gen. dywizji), brał udział w I wojnie światowej; wstąpił do WP i został pierwszym szefem Sztabu Generalnego 25 X 1918, potem walczył z Ukraińcami i dowodził grupą armii w Galicji Wschodniej; ponownie został szefem Sztabu Generalnego w 1920 i był współautorem zwycięstwa w wojnie z bolszewikami; awansowany na gen. broni, generalny inspektor kawalerii 1921, podczas zamachu majowego dca wojsk rządowych; więziony 1926-1927, przeniesiony w st. spocz. 1927.

¹⁷ Raport J. Łepkowskiego..., dz. cyt., s. 234-236.

¹⁸ Oss. rkps. 14058 II: H. Chrzanowski, dz. cyt., cz. I, s. 265.

¹⁹ Raport kurierki F. Zekerównej..., dz. cyt.

w celu zepsucia opinii POW. (...) Gwałtowna potrzeba rozwiązania zagadnienia, kto sprawuje władzę wojskową.

Wiadomo też, że w raporcie z 19 XI 1918 r. informował o kolejnych tarciach w Kaliszu, *bo wojsko chce zagarnąć pod swoją władzę wszystkie placówki. Brak zdecydowanych rozkazów z Warszawy w tym względzie powiększa zamęt*²⁰. Łepkowski w raporcie do Komendanta Naczelnego POW w Warszawie przemilczał fakt, że do Kalisza przybył płk Lewszecki – komendant okręgu kaliskiego WP wraz z kilkoma oficerami swego sztabu. Przyjechali z Warszawy wieczorem 14 listopada. Nazajutrz Lewszecki odbył konferencję z Ulrychem. Uzgodniono wzajemne stosunki. Sztab miał *pełnić dalej rozpoczęte czynności*²¹. Ulrych informował Komendę Naczelną POW, że z wojskiem, czyli płk. Lewszeckim *ustalono zgodę i współdziałanie we wszystkich dziedzinach*. Działają na szkodę tej współpracy – *brużdżą* tylko jednostki na niższych stanowiskach, a zwłaszcza *niejaki* podchor. Gustaw Zalewski z Komendy Placu. Ulrych prosił Komendę Naczelną POW, aby spowodowała odwołanie Zalewskiego przez Sztab Generalny²².

Spory między POW i WP, czasami także dowórczykami, występowały nie tylko w okręgu kaliskim, ale także w innych okręgach i to w jeszcze groźniejszej formie, bo dochodziło do starć zbrojnych²³.

Łepkowski meldował Komendzie Naczelnej, że działania POW w Kaliszu cieszą się uznaniem ludności²⁴. Natomiast jedna z kurierek POW wysłana z Warszawy do Kalisza raportowała: *Jak mogłam wywnioskować z opowiadań to niezbyt są ludzie zadowoleni z działalności POW miejscowego, wyrażając się jednym słowem „bala-gan”*. *Jak informowano mnie pobocznie, ludzi należących w Kaliszu do POW jest bardzo mało i dlatego nie mogą dać sobie rady*²⁵. Niewątpliwie spór z Lasoniem zmniejszał społeczne poparcie dla POW, a pozycję WP i urzędu powiatowego wzmocniło przybycie do Kalisza dowódcy okręgu płk. Lewszeckiego i komisarza rządu na powiat por. Zycha. Prawdopodobnie spadek społecznego poparcia dla POW w kraju i zdanie Piłsudskiego, że aspiracje organizacji są nadmierne, także stan państwa, przyspieszyły decyzję o włączeniu oddziałów POW do Wojska Polskiego.

Sztab Generalny WP w telegramie do dowódcy kaliskiego pułku okręgowego z 16 listopada 1918 r. rozkazywał *utrzymywać ścisły kontakt z Ostrowem w Księstwie Poznańskim stąd w razie potrzeby można byłoby otrzymać zbrojną pomoc*. Obawiano się ciągle interwencji niemieckiej. Niemcy zaczęły obsadzać granice

²⁰ Raporty Wydziału I Komendy Naczelnego POW 17 XI 1918, 18 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 332, 338, 346.

²¹ „Kurier Powszechny” 15 XI 1918, nr 42; „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150.

²² Depesza J. Ulrycha 2 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 240-241.

²³ Raport Wydziału I Komendy Naczelnego POW 17 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 331.

²⁴ Raport Wydziału I Komendy Naczelnego POW 19 XI 1918, [w:] tamże, s. 337-338.

²⁵ Raport kurierki Alicji Dobrzyńskiej 16 XI 1918, [w:] G. Waliś, dz. cyt., s. 237.

z Polską i tworzyć specjalną formację ochotniczą Heimatschutz-Ost (Obrona Ojczyzny na Wschodzie)²⁶. Myślano o wywołaniu powstania w Wielkopolsce. Ulrych już wcześniej w raporcie do Komendy Naczelnej POW w Warszawie z 13/14 listopada 1918 r. informował, że nawiązano łączność z oddziałami polskimi w Skalmierzycach i Ostrowie oraz prosił o rozkazy, czy należy przekroczyć granice Księstwa Poznańskiego, czyli podjąć działania w zaborze pruskim²⁷. Z przekazów tych wynika, że w Sztabie Generalnym WP, jak w Komendzie Naczelnej POW istniało zainteresowanie sytuacją w Poznańskim, a nawet zamiar jej kształtowania. Okoliczności i autorstwo tego zainteresowania nie są bliżej znane²⁸.

W Ostrowie już 10 listopada nie tylko zbuntował się niemiecki garnizon i powstał Soldatenrat, ale Polacy utworzyli polskie władze, ogłosili przynależność miasta i powiatu do państwa polskiego i zaczęli tworzyć 1 Pułk Piechoty Wojsk Polskich. Już kilka dni później pojawili się w Ostrowie emisariusze z Kalisza. Najpierw 13 listopada przyjechał ppor. Henryk Bigoszt. i pytał, czy ostrowski pułk podporządkuje się polskim władzom w Kaliszu i Warszawie (przekazał im odezwę Sztabu Wojskowego z 12 listopada) oraz wzywał do rozbrojenia Niemców w Ostrowie i uderzenia na Krotoszyn. Bigoszt twierdził, że działa stosownie do dyrektyw, które otrzymał od Piłsudskiego i Sztabu Generalnego WP. Następnego dnia przybył „Szczęsny”, czyli Feliks Szymański. Przedstawił się jako ppor. POW, ale otaczał się *niezrozumiałą tajemnicą* i żadnych konkretnych propozycji nie przedstawił. W rezultacie w Ostrowie obu emisariuszy potraktowano z rezerwą, zwłaszcza że nie chcieli okazać się pisemnymi pełnomocnictwami. Bigoszt jednak działał dalej, m.in. 14 listopada wydał rozkaz wzywający wszystkich Polaków służących w armii niemieckiej do meldowania się w Skalmierzycach w punkcie, który szumnie nazwał *Naczelną Komendą Wojsk Polskich* oraz wstąpienia do oddziałów polskich w Kaliszu. Przekonał Mariana Modrzejewskiego, dowódcę ostrowskiego pułku, byłego legionistę, do zajęcia dworca w Skalmierzycach Nowych i przystanku kolejowego w Szczypiornie²⁹. Działania te wywołały interwencję poznańskiego Solda-

²⁶ Telegram Sztabu Generalnego 16 XI 1918 i raport Wydziału I Komendy Naczelnej POW 17 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 325, 331; „Gazeta Kaliska” 20 XI 1918, nr 154.

²⁷ Raport Ulrycha..., dz. cyt.; Raport Wydziału I Komendy Naczelnej POW 15 XI 1918, [w:] tamże, s. 306.

²⁸ Dotyka tej kwestii m.in. artykuł B. Polaka, *Rola Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w tworzeniu oddziałów powstańczych w południowej Wielkopolsce 1918-1919*, [w:] *Udział społeczeństwa Ziemi Kaliskiej w powstaniu wielkopolskim*, red. Antoni Czubiński, Kalisz 1978, s. 57-63. Artykuł napisany został jednak w sporej mierze na podstawie mało wiarygodnych notatek H. Bigosza.

²⁹ Modrzejewski Marian, * 3 III 1894 w Czempiniu, † 1 VII 1960 w Łądku Zdroju; przed służbą w armii niemieckiej uciekł do Galicji i wstąpił do II Brygady Legionów Polskich 1914; aresztowany podczas urlopu w Poznańskim i wcielony do armii niemieckiej 1915 z której zdezerterował i wrócił do Legionów; po kryzysie przysięgowym działał w konspiracji poznańskiej „Unia”; dca polskiego pułku tworzonego w Ostrowie; czł. POW w Kaliszu 14 XI 1918;

tenratu, który zażądał od POW w Kaliszu wstrzymania akcji na terenie Poznańskiego. Komendant POW uznał przedstawione racje. Modrzejewski pozbawiony został w Ostrowie dowództwa i odstawiony na granicę w Skalmierzycach z zakazem powrotu. Po kilku dniach jednak wrócił z nominacją – jak opowiadano – na organizatora i dowódcę polskich sił zbrojnych w Wielkopolsce, podpisaną jakoby przez Piłsudskiego! (w rzeczywistości komendant VIII Okręgu POW w Kaliszu Jan Łepkowski mianował go komendantem *Obwodu POW w Księstwie Poznańskim nr 1*). W rezultacie Modrzejewski ponownie został aresztowany i deportowany do Kalisza. Motorem kaliskich działań za „kordonem” był niewątpliwie Bigoszt, trudno jednak określić jego mocodawców i szczegóły poczynañ. Brak na ten temat rzetelnych przekazów. Relacje autorstwa Bigosza na ten temat, napisane po wielu latach, są bardziej fantastyką niż źródłem historycznym³⁰.

Powiatowa Rada Ludowa w Ostrowie nie była przeciwna wojskowej współpracy z Kaliszem, ale nie chciała działać bez zgody Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu. Komisariat wszakże domagał się zaprzestania działań POW w Kaliszu na terenie Poznańskiego z racji skomplikowanej sytuacji prawno-politycznej tej dzielnicy. Na ten temat rozmawiali 17 listopada w Kaliszu szef Sztabu Wojskowego Ulrych i delegat Rady Ludowej w Ostrowie Idzi Światała. Ten ostatni potem z zadowoleniem stwierdził, że jego rozmówca *wyказаł się legitymacją Naczelnego Dowództwa w Warszawie*. Zgodzono się na *utrzymanie łączności*. W rezultacie, gdy w Ostrowie doszło, pod presją niemiecką, do likwidacji polskiego pułku, przedstawiciele Powiatowej Rady Ludowej w Ostrowie 22 listopada 1918 r. udali się do Kalisza i w rozmowie z płk. Lewszeckim uzgodnili utworzenie, na bazie ostrowskiego pułku, oddziału poznańczyków w Kaliszu (późniejszego Batalionu Pogranicznego nr 1 w Szczypiornie). Batalion formalnie wszedł w skład tworzącego się kaliskiego pułku piechoty (późniejszego 29 Pułku Strzelców Kaniowskich), ale

potem służył w 29 Pułku Piechoty w Kaliszu jako samozwańczy ppor. (posiadał prawdopodobnie tylko stopień aspiranta oficerskiego); jeden z dowódców powstania wielkopolskiego w Ostrowie i Krotoszynie; przejściowo w Straży Granicznej, przeniesiony do rezerwy 1923 pracował jako drogerzysta; zmobilizowany w 1939 dostał się do niewoli niemieckiej, wrócił do kraju w 1945 i osiadł na Dolnym Śląsku.

³⁰ Streszczenie fantastyczno-megalomańskich relacji Bigosza na temat działalności w Ostrowie, zob. J. Pietrzak, *Powstańczy Ostrów w powstańczej Wielkopolsce*, Ostrów Wielkopolski, 2019, s. 84.

Bigoszt już przed wojną twierdził, że działał według dyrektyw otrzymanych od Piłsudskiego i Sztabu Generalnego. Taka informacja była zawarta w jednej z relacji (kwestionariusz 5570), zebranych przed II wojną światową przez Referat Historyczny Dowództwa Okręgu Korpusu VII w Poznaniu (Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 25). Archiwum Referatu zostało zniszczone, więc szczegółowa treść wspomnianej relacji nie jest znana. Bigoszt w swoich aktach personalnych i odznaczeniowych, zachowanych w CAW, o takich dyrektywach i działaniach dotyczących zaboru pruskiego nic nie wspomina.

posiadał specjalny „poznański” status³¹. Dowódcą Batalionu został ppor. Władysław Wawrzyniak, b. oficer armii niemieckiej, dca kompanii w zlikwidowanym *1 Pułku Piechoty Wojsk w Ostrowie*³². Stosunki poznańczyków z pułkiem i POW w Kaliszu były serdeczne³³. Współpraca wojskowa Kalisza i Ostrowa zaowocowała nie tylko rozrostem oddziału poznańczyków w Batalion Pograniczny Poznański, ale wsparciem powstania wielkopolskiego w Ostrowie i Krotoszynie przez oficerów wspomnianego batalionu oraz garnizonu kaliskiego³⁴.

Poznańczycy stanowili bardzo potrzebne wzmocnienie załogi wojskowej Kalisza. Wieczorem 16 listopada miała przybyć do miasta kompania z 1 Pułku Piechoty WP (późniejszy 1 Pułk Piechoty Legionów) tworzonego w Jabłonnii (Legionowie) pod Warszawą, i stanąć w koszarach na Nowym Świecie³⁵. Brak jednak informacji czy kompania przyjechała. Kondycja wojskowa Okręgu Kaliskiego POW w tym czasie przedstawiała się marnie. Według raportu kurierki przysłanej z Warszawy okręg liczył aż 6000 peowiaków, ilu z nich było w Kaliszu – nie wiadomo. Brakowało jednak elementarnego wyposażenia, mundurów, bielizny, butów (chodzono boso), broni długiej palnej, żywności, pieniędzy, także oficerów z POW³⁶. Z kolei płk Lewszecki meldował do Sztabu Generalnego WP 4 grudnia 1918 r., że garnizon kaliski stanowią: kompania poznańczyków (89 ludzi), kompania nowo zaciągniętych (150 ludzi), dwie kompanie POW (480 ludzi), szwadron kawalerii (106 koni)³⁷. Według innego meldunku istniały już dwie kompanie poznańczyków i kompania karabinów maszynowych. W garnizonie kaliskim WP służyło 2 pułkowników, 2 kapitanów, 5 poruczników, 16 podporuczników³⁸.

Szwadron ułanów organizował rtm. Aleksander Rowiński z pomocą okolicznego ziemiaństwa. Komisji „pomocniczej do tworzenia szwadronu” przewodniczyli Leon

³¹ Opis utworzenia Batalionu Pogranicznego zob. J. Pietrzak, dz. cyt., s. 139-149.

³² Wawrzyniak Władysław, * 15 V 1890 w Antoninie k. Ostrowa Wielkopolskiego, † 1940 w Katyniu; odbył studia prawa w Monachium i Wrocławiu; zmobilizowany do armii niemieckiej w 1914, walczył na froncie francuskim, jako ppor.; po wybuchu rewolucji w Niemczech wstąpił do polskiego pułku w Ostrowie w listopadzie 1918, zorganizował i dowodził powstańczym miejscowym okręgiem wojskowym i 12 Pułkiem Strzelców Wielkopolskich w 1919; dowodził pułkiem w wojnie z bolszewikami do lipca 1920, gdy został ranny; po wojnie pozostał w wojsku, awansował na majora, służył w pułkach piechoty; przeszedł w st. spocz. 1929, osiadł w Buku, komisaryczny burmistrz w Opalenicy i Lwówku 1937; ochotnik w kampanii wrześniowej 1939, dostał się do niewoli sowieckiej, więziony w obozie w Kozielsku, rozstrzelany przez NKWD.

³³ Raport kurierki F. Zekerównej..., dz. cyt.

³⁴ J. Pietrzak, dz. cyt., s. 140-150.

³⁵ „Gazeta Kaliska” 16 XI 1918, nr 150.

³⁶ Raport kurierki F. Zekerównej..., dz. cyt.

³⁷ J. Lewszecki do Sztabu Generalnego 4 XII 1918, [w:] Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 373.

³⁸ Lista oficerów Kaliskiego Okręgowego Pułku Piechoty, sporządził ppor. Władysław Klank, 4 XII 1918, CAW, Polska Organizacja Wojskowa (dalej cyt. POW), sygn. I.124.1.70, s. 227.

Bronikowski i Seweryn Chrzanowski. Kaliskie ziemiaństwo ofiarowało ok. 50 koni, kilku ziemian wstąpiło ochotniczo do szwadronu. Oddział formowano w koszarach na Piskorzewiu³⁹. Dnia 18 grudnia 1918 r. do Kalisza przybył ppłk. Adolf Waraksiewicz dowódca 2 Pułku Ułanów wraz ze sztabem pułku. Pułk sformowany został na Wołyniu w składzie I Korpusu Polskiego w Rosji w 1917 r., był odtwarzany w Polsce od listopada 1918 r. Dowództwo i sztab stacjonował dotąd w Siedlcach, szwadrony w różnych miastach. Szwadron kaliski wcielono do pułku jako szwadron nr 5. Po przeniesieniu dowództwa i sztabu pułku do Kalisza pułk nazywano potocznie 2 kaliskim pułkiem ułanów (w maju 1919 r. minister spraw wojskowych nadał pułkowi nazwę 2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego)⁴⁰.

Ustalenia dotyczące relacji między Sztabem Wojskowym a Dowództwem WP w Kaliszu poczynione 15 listopada podczas rozmowy płk. Lewszeckiego i szefa sztabu Ulrycha miały charakter doraźny. Ulrych, w porozumieniu z Lewszeckim zawiadomił telegraficznie Sztab Generalny WP w Warszawie o wysłaniu delegatów z Kalisza. Do Warszawy 18 listopada pojechali komendant okręgu kaliskiego POW Łepkowski i komendant placu por. Lasoń. Mieli się zameldować w Sztabie Generalnym WP i Komendzie Naczelnej POW celem otrzymania dyspozycji w sprawie ostatecznego uregulowania stosunków wojskowych w Kaliszu⁴¹. Nie wiadomo, jaki przebieg miała wizyta Łepkowskiego i Lasonia. Niebawem jednak płk Lewszecki otrzymał od komendanta Okręgu Generalnego w Łodzi rozkaz objęcia komendy miasta Kalisza i uznał, że „na mocy tego rozkazu ma objąć komendę nad oddziałami

³⁹ A. Smoliński, dz. cyt., s. 52.

Bronikowski Leon, 28 VI 1886 w Kuczewoli k. Kalisza, † 29 VI 1939 w Piotrkowie Trybunalskim, właściciel majątku Żegocin k. Blizanowa.

Chrzanowski Seweryn, † po 1968; syn Henryka właściciela Jastrzębnik, potem jego sukcesor; inżynier rolnictwa, po II wojnie światowej mieszkał we Wrocławiu.

Listy ziemian, którzy ofiarowali konie do tworzącego się szwadronu zob. „Gazeta Kaliska” 23 XI 1918, nr 157, 30 XI 1918, nr 164; „Kurier Powszechny” 8 XII 1918, nr 64. Najwięcej koni ofiarowali: Stanisław Wyganowski – 5, Wojciech Wyganowski – 4, Feliks Karśnicki – 3 konie; część ziemian złożyła ofiary pieniężne – największą kwotę przekazał Wacław Niemojowski – 12 tysięcy marek (wartość 4-5 koni).

Koszary na Piskorzewiu zbudowano w latach 1907-1909. Stacjonował tu do 1914 Małorozyjski Pułk Dragonów.

⁴⁰ „Gazeta Kaliska” 19 XII 1918, nr 180.

Waraksiewicz Adolf, * 10 II 1881 w Wielkim Krzywcu k. Czernihowa (Ukraina), † 13 IX 1960 w Nowym Mieście Lubawskim; ukończył szkołę oficerską artylerii w Petersburgu; dca dywizjonu ułanów w Legionie Puławskim 1915-1917, dca 2 Pułku Ułanów w 1 Korpusie Polskim w Rosji 1918, ppłk; od IX 1918 w WP, m. in. dca 2 Pułku Ułanów, podczas wojny z bolszewikami w 1920 i po wojnie dca brygady jazdy; gen. brygady 1928, przeszedł w stan spoczynku w 1932; podczas II wojny światowej internowany w Rumunii i w Niemczech; po powrocie do kraju z Francji 1946 osiadł na wsi koło Sztumu, zajmował się gospodarstwem i produkcją doniczek.

⁴¹ Telegram J. Ulrycha do Sztabu Generalnego w Warszawie 15 XI 1918, [w:] Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 371; „Gazeta Kaliska” 20 XI 1918, nr 154.

POW”⁴². Dnia 21 listopada ukazało się obwieszczenie podpisane przez płk. Józefa Lewszeckiego – komendanta miasta, por. Juliusza Ulrycha – szefa sztabu Wojskowego, Jana Łepkowskiego – komendanta okręgu POW nr VIII i Józefa Zycha – komisarza rządu polskiego w powiecie. Zawierało ono następujące regulacje:

Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej przy Komendzie Okręgowej Polskiej Organizacji Wojskowej obejmuje służbę garnizonową w Kaliszu oraz we wszystkich powiatach Ziemi Kaliskiej. Mobilizowane oddziały Polskiej Organizacji Wojskowej zamienia się w jednostki kompanijne na podstawie regulaminów Wojsk Polskich, po czym wcielone zostaną w szeregi Wojsk Polskich. Dowódca Pułku Kaliskiego p. Pułkownik Józef Lewszecki zostaje komendantem miasta Kalisza oraz formuje Pułk Okręgowy Kaliski. Sztab Wojskowy oraz Dowództwo pułku nie wkracza w dziedzinę spraw cywilnych, które podlegają wyłącznie kompetencji naczelników powiatów⁴³.

Porozumienie kończyło okres rządów wojskowych i cywilnych Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej. Sprawy wojskowe podporządkowane zostały dowódcy okręgu wojskowego, a sprawy cywilne naczelnikom powiatów. Równocześnie płk Lewszecki ogłosił, że z rozkazu szefa Sztabu Generalnego WP przystępuje do tworzenia okręgowego pułku piechoty i szwadronu kawalerii, Główny Urząd Zaciągu w Kaliszu został zamieniony w Powiatową Komendę Uzupełnień, której kierownikiem oraz komendantem placu zamianował ppor. Józefa Lasonia⁴⁴

Ulrych 24 listopada wygłosił odczyt w sali Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijańskich, który zgromadził około 1000 słuchaczy. Przedstawił polski wysiłek zbrojny w czasie I wojny światowej oraz zapewniał, że żołnierz polski nigdy *nie zdradził swego sztandaru* i pragnie mu dalej wiernie służyć. Następnie podkreślił: *Dziś staje na czele wódz jedyny: Józef Piłsudski, pod którego rozkazy staje wojsko i ufa mu*. Dowodził, że wojsko nie może politykować, polityka należy do dowództwa. Wyraził zaufanie *nowemu Rządowi Ludowemu Rzeczypospolitej* oraz wyraził nadzieję, że *lud i wojsko pójdą jedną drogą, do jednego celu, a wówczas Polska nie potrzebuje się obawiać o swą przyszłość*. Prawdopodobnie wystąpienie Ulrycha spowodowane zostało atmosferą polityczną, w jakiej powstał 18 listopada rząd Jędrzeja Moraczewskiego⁴⁵. Kilka dni później por. Ulrych był w Warszawie. Uczestniczył w wieczornicy urządzonej w Sztabie Generalnym 29 listopada z okazji rocznicy wybuchu powstania listopadowego. Dostrzegł go w gronie oficerów Naczelnik Państwa Józef Piłsudski, przywołał do siebie i pytał o sytuację w Kaliszu. Wyraził zadowolenie ze sprawnego opanowania dworca kolejowego z racji roli, jaką odgrywał on w transporcie wojsk niemieckich powracających do Niemiec z okupowanych

⁴² Meldunek J. Ulrycha 20 XI 1918, [w:] A. Tuliński, dz. cyt., s. 352.

⁴³ „Gazeta Kaliska” 21 XI 1918, nr 155.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ „Gazeta Kaliska” 25 XI 1918, nr 159, W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia Polski 1864-1945*, Paryż 1953, t. I, s. 368-369; T. Nałęcz, dz. cyt., s. 227.

terenów na wschodzie. Do rozmowy przyłączył się dowódca okręgu generalnego wojskowego w Warszawie gen. Sosnkowski. Pytał jakie siły może skierować Kalisz na odsiecz Lwowa, a gdy Ulrych odpowiedział, że ok. 2000 żołnierzy, Piłsudski rozkazał, aby jak najszybciej przetransportowano ich do Warszawy⁴⁶.

Tego dnia, 29 listopada 1918 r., w Okręgu Generalnym Warszawskim rozpoczęto akcję mobilizacji POW i wcielania zmobilizowanych oddziałów POW do WP⁴⁷. Dowódca Okręgu Generalnego w Łodzi gen. Aleksander Osiński, w skład którego wchodził Okręg Wojskowy w Kaliszu, 6 grudnia 1918 r. objął komendę nad oddziałami POW w okręgu i zarządził, aby ich wcielenie do WP przeprowadzone zostało do 15 grudnia 1918 r.⁴⁸. Dzień wcześniej w Komendzie Okręgu Generalnego stawili się, wezwani z Kalisza celem omówienia wcielenia oddziałów, komendant Okręgu POW Łepkowski i szef Sztabu Wojskowego Ulrych, Dzień później, 7 grudnia oficerowie Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej oraz komendanci obwodów POW zameldowali się u dowódcy Okręgu Kaliskiego WP płk. Lewszeckiego⁴⁹. Tenże 10 grudnia wydał rozkaz witający oddziały POW w szeregach 29 Pułku Piechoty Ziemi Kaliskiej⁵⁰. W rozkazie wyraził także specjalne podziękowanie por. Ulrychowi jako organizatorowi i szefowi Sztabu Wojskowego, członkom Sztabu, komisjom i oddziałom POW za pełnienie *szługi Ojczyźnie*. Z kolei Łepkowski i Ulrych wydali rozkazy o likwidacji Sztabu Wojskowego i Komendy Okręgu POW 12 listopada⁵¹.

Ostateczne wyniki mobilizacji były lepsze: POW w okręgu kaliskim zmobilizowała 3000 ludzi. Do obozu ćwiczebnego w Jabłonnej wysłano 2000 peowiaków (z Kalisza 7 grudnia transportem kolejowym pojechało 1600 peowiaków, do których dołączyło w Sieradzu kolejnych 400, komendantem transportu był Łepkowski).

⁴⁶ Moraczewski Jędrzej, * 13 I 1870 w Trzemesznie, † 5 VIII 1944 w Sulejówku; absolwent Politechniki we Lwowie, inżynier kolejowy; socjalista; deputowany do austriackiej Rady Państwa 1907-1918, służył w Legionach 1914-1917, w I Brygadzie, por. saperów; minister komunikacji w rządzie Ignacego Daszyńskiego 1918; premier 1918-1919; poseł na Sejm 1919-1927, wicemarszałek Sejmu 1919-1922; minister robót publicznych 1925-1926, 1926-1929.

J. Ulrych, *Garść...*, dz. cyt., s. 13.

⁴⁷ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 230.

⁴⁸ „Gazeta Kaliska” 10 XII 1918, nr 172; Sztab Komendy Naczelnej POW 4 XII 1918, CAW, POW, sygn. I.124.1.66. k.553.

Osiński Aleksander, * 27 II 1870 w Pilicy k. Olkusza, † 10 II 1956 w Warszawie; oficer zawodowy w armii rosyjskiej, uczestniczył w wojnie rosyjsko-japońskiej i I wojnie światowej, awansował do stopnia gen. mjr. i dowódcy dywizji; organizator polskich formacji wojskowych w Rosji w 1917; w WP 1918-1935, na stanowiskach wyższych dowódczych, był m.in. kierownikiem Ministerstwa Spraw Wojskowych 1923, gen. dywizji; senator RP 1935-1939; podczas II wojny światowej w Anglii, prezes PCK; wrócił do kraju w 1947.

⁴⁹ CAW, POW, sygn. I.124.1.66, k. 553 (depesza zcy szefa Sztabu Komendy Naczelnej POW w Warszawie do Komendy Okręgu POW w Kaliszu 4 XII 1918); Gazeta Kaliska 8 XII 1918, nr 171.

⁵⁰ Pułk od 10 VII 1919 nosił nazwę 29 pułku Strzelców Kaniowskich.

⁵¹ *Dzieje Sztabu...*, cz. II, dz. cyt.

Reszta zmobilizowanych, 1000 peowiaków wcielona została do pułku kaliskiego⁵². Do tego pułku również otrzymali przydziały: Ulrych na dowódcę batalionu i Łepkowski na adiutanta pułku⁵³. Wcieleniu oddziałów POW do WP towarzyszyły mianowania i awanse oficerskie dla dotychczasowej kadry dowódczej POW⁵⁴.

W piątek 13 grudnia o godz. 9.00 w Kaliszu w kolegiacie św. Józefa odbyła się uroczystość zaprzysiężenia miejscowego garnizonu. Podczas nabożeństwa przysięgę złożyło ok. 600 żołnierzy, w tym 50 ze szwadronu ułanów. Wśród zaprzysiężonych byli żołnierze – poznańscy i peowiacy. Następnie na placu przed kościołem płk Lewszecki dokonał przeglądu wojska. Po odegraniu hymnu *Jeszcze Polska nie zginęła* i krótkiej przemowie pułkownika odbyła się defilada⁵⁵. Płk Lewszecki w wydanym okolicznościowym rozkazie napisał:

*Nadeszła chwila najuroczystsza dla każdego żołnierza. Złożyliście ślubowanie na wierność naszej Rzeczypospolitej Polskiej, zobowiązaliście się służyć odtąd jedynie i wyłącznie sprawie całego narodu, oraz bronić kraju ojczystego przed obcą przemocą do ostatniej kropli krwi. Odtąd jesteście żołnierzami armii polskiej, stać musicie zdala od wszelkich tarć wewnętrznych i innych nastrojów społeczeństwa, honor narodu i honor armii polskiej, przekazany tradycyjnie przez przodków, dźwżyć wysoko. Budowa armii wymaga wiele wysiłków i poświęceń, zwłaszcza gdy się odbywa w tak trudnych warunkach jak obecne. Wszystkie więc względy muszą odejść na bok, zespolić się wszyscy musicie w służbie i wielkiej idei wojska polskiego, która jest gwarancją niepodległości i siły naszej zjednoczonej Ojczyzny!*⁵⁶.

⁵² Tamże 8 XII 1918, nr 171. Początkowo podawano nawet, że zmobilizowano z górą 5000 ludzi, „Gazeta Kaliska” 25 XI 1918, nr 159.

Według danych, jakimi dysponowała Komenda Naczelnej POW w Warszawie, a były one odmienne pod podanych wyżej, na dzień 7 XII 1918 w całym Okręgu Kaliskim POW (6 obwodów) zmobilizowano 810 peowiaków, w tym w samym obwodzie kaliskim 400 osób (dane te prawdopodobnie nie obejmują zmobilizowanych i wysłanych do obozu w Jabłonnej). Do pułków WP wcielono ogółem 430, w tym wszystkich zmobilizowanych w obwodzie kaliskim. Reszta pozostała w garnizonach (poszczególnych miejscowościach).

CAW, POW, sygn. I.124.1.66, k. 580 (meldunek sytuacyjny z 7 XII 1918); sygn. I.124.1.70, k. 171 (wcielenie POW na terenie Okręgu Generalnego Łódzkiego).

⁵³ „Gazeta Kaliska” 13 XII 1918, nr 175.

⁵⁴ CAW, POW, sygn. I 124.1.70, k. 213-226 (wnioski awansowe i listy kwalifikacyjne oficerskie); sygn. I.24.1.71, k. 211-217 (wykaz kart ewidencyjnych oficerów POW).

⁵⁵ „Gazeta Kaliska” 14 XII 1918, nr 176; „Kurier Powszechny” 14 XII 1918, nr 69; Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 43.

Nie wiadomo kto celebrował nabożeństwo i zaprzysiężł żołnierzy. Być może uczynił to ks. prał. Ignacy Płoszaj – prepozyt kapituły kolegiackiej (kapituła była proboszczem kolegiaty). W tym czasie w Kaliszu nie było jeszcze kapelana wojskowego.

⁵⁶ Z. Wieliczka, dz. cyt., s. 44.

59. Ppor. Józef Lasoń, 1918.

60. Komenda Placu WP (b. niemiecka Ortskommandantur)
przy ul. Warszawskiej 29 (obecnie pl. Kilińskiego 4), ok. 1917.

62. Boleław Lewiński, 1937.

61. Żołnierze POW Józef Adamek i Antoni Nowacki, 1918.

63. Rada Drużyny Harcerzy im. Romualda Traugutta, 1918.

64. Jan Gabarski, 1936.

65. Kazimierz Malcolm Morris, 1918.

66. Kompania uczniowska, 1918.

67. Ppor. Juliusz Ulrych, 1919.

68. Hotel Europejski przy ul. Mariańskiej 4,
przed 1914.

[illegible]

69. Artykuły w „Gazecie Kaliskiej”
14 XI 1918, nr. 148.

Odezwa Rady Miejskiej do mieszkańców miasta Kalisza.

OBYWATEL!

Godnie wolności dla Polski wybita. Już w najbliższych dniach naród ujmie w swe ręce losy Ojczyzny. Zanim jednak uprawnieni przedstawiciele władzy polskiej zajmą swe posterunki, Rada Miejska m. Kalisza postanowiła przedsięwziąć środki ku zabezpieczeniu ładu i porządku w mieście.

Powołaną zostaje Milicja Miejska, złożona z mieszkańców Kalisza, cieszących się zaufaniem ludności.

Równocześnie z Milicją, Obywatelska straż bezpieczeństwa czuwać będzie nad życiem i mieniem ludności.

Na czele miasta stanie burmistrz z wyboru Rady Miejskiej.

Wszystkie zostały starania w celu zapewnienia mieszkańcom Kalisza dostatecznych zapasów żywności.

W chwili, gdy Zjednoczona i Niepodległa Polska zamarłychwstaje, gdy naród nasz rozpoczyna dzieło budzenia takich form państwowych, które wszystkim synom zaplanę naszej ziemi zapewnić mają wolność, dobrobyt i szczęście, Rada Miejska wyzwa ludność do zachowania spokoju i powagi i do współdziałania z władzami miejskimi przeciw wszelkim usiłowaniam wywołania w mieście zamętu i anarchy.

Przewodniczący Rady Miejskiej:

KAROL WYGANOWSKI,
LEON DZIEWULSKI,
LUDWIK MAMROTH.

70. Odezwa Rady Miejskiej, 11 XI 1918; „Gazeta Kaliska” 12 XI 1918, nr 39.

71. Karol Wyganowski (siedzi)
i Ludwik Mamroth, 1916.

72. Leon Dziewulski, 1916.

74. Bank Handlowy – miejsce obrad Rady Miejskiej, ok. 1960

73. Ks. Adolf Gozdek, ok. 1939.

75. Zygmunt Mrowiński, ok. 1921.

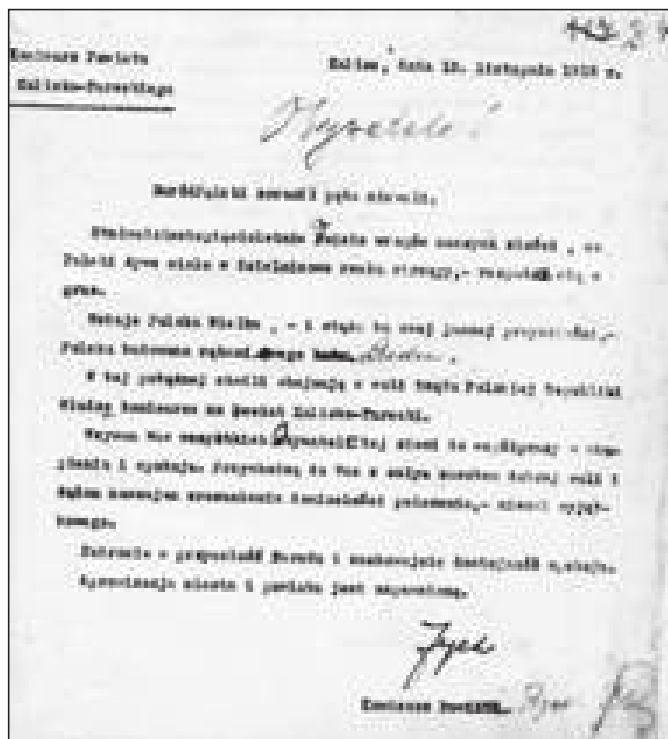
76. Bronisław Bukowiński, ok. 1913.

77. Henryk Chrzanowski, ok. 1913.

78. Witold Wardęski, ok. 1927.

79. Rękopis odezwy komisarsza powiatu kalisko-tureckiego Józefa Zycha, 15 XI 1918.

80. Płk dr med. Stanisław Orgelbrand, ok. 1920.

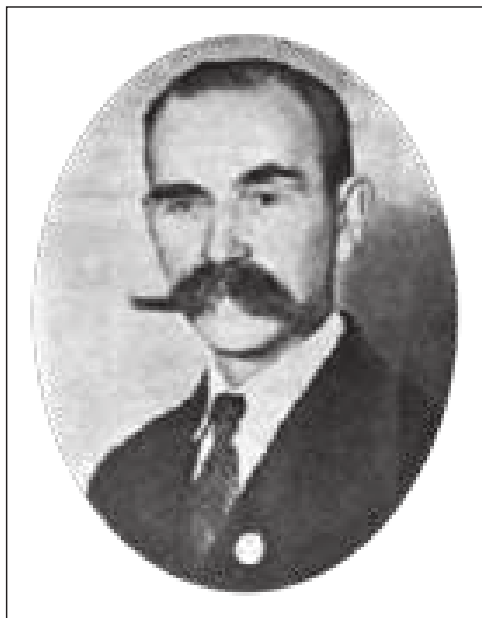
81. Mieczysław Skabowski – Zadora, 1919.

82. Por. dr med. Ksawery Maszadro, ok. 1917.

83. Jan Michalski, ok. 1926.

84. Tomasz Cieślak, ok. 1930.

85. Jan Motylewski, 1916.

86. Józef Wiktor Radwan, ok. 1913.

87. Kazimierz Scholtz, ok. 1913.

88. Koszary ul. Nowy Świat 4, stan obecny.

89. Ppor. Zygmunt Psarski, 1914.

90. Czesław Gajzler, 1928.

91. Stanisław Orzeł, ok. 1913.

92. Ppor. Henryk Bigoszt, ok. 1922.

93. Feliks Szymański – Szczęsny.

94. Marian Modrzejewski, 1917.

95. Płk Józef Lewszecki, ok. 1910.

96. Ppor. Władysław Wawrzyniak, ok. 1917.

97. Koszary w Szczypiornie, ok. 1915.

98. Piłk Juliusz Ulrych i marsz. Józef Piłsudski, 1929.

99. Piłk Adolf Waraksiewicz,
ok. 1925.

100. Ułani z kaliskiego szwadronu
– Antoni i Ksawery Fundament-Karśniczy, 1919?

101. Płk Józef Lewszecki, po 1923.

102. Gen. Aleksander Osiński, ok. 1929.

103. Kolegiata i plac św. Józefa –
miejsce zaprzysiężenia wojska
13 XI 1918, stan w 1927.

Zakończenie

Wyzwolenie Kalisza spod cesarsko-niemieckiej okupacji w 1918 r. należy do ważnych wydarzeń w najnowszej historii miasta i regionu. W niniejszej publikacji zostało ono obszernie przedstawione i przestudiowane, na ile pozwalały na to zachowane źródła. Dotąd bowiem wyzwolenie Kalisza w 1918 r. opisywano skromnie lub wycinkowo, raczej wspomnieniowo niż historycznie. W dodatku płk Juliusz Ulrych w swoich wspomnieniach o wyzwoleniu Kalisza, napisanych i opublikowanych w 1921 r., zmienił datę części wydarzeń. Przesunął je o dzień wcześniej, najważniejsze lokując w dniu 11 listopada, który określił jako dzień wyzwolenia Kalisza spod okupacji niemieckiej w 1918 r. Od tego momentu wszyscy piszący o wyzwoleniu Kalisza powtarzali bezkrytycznie zmienioną chronologię, a która w niniejszym opracowaniu została źródłowo skorygowana.

Książka w sporej mierze napisana została na podstawie źródeł, głównie prasy kaliskiej. Ze źródeł archiwalnych wykorzystano przede wszystkim akta personalne i odznaczeniowe oraz akta Polskiej Organizacji Wojskowej, znajdujące się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie. Bardzo cenne okazały się artykuły, w których opublikowano wiele ważnych dokumentów ze zbiorów archiwalnych. W opracowaniu przedstawiono nie tylko samo wyzwolenie Kalisza spod okupacji niemieckiej, ale wzmaganie się dążeń niepodległościowych w mieście i okolicy, pobyt i działalność Legionów Polskich w latach 1916-1917, utworzenie i działalność Polskiej Organizacji Wojskowej – POW (pierwszy raz tak obszernie), Straży Obywatelskiej, Związku Dowborczyków, placówki Polskiej Siły Zbrojnej; okoliczności utworzenia i działalność Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej, proces wyzwalań miasta spod okupacji niemieckiej oraz kształtowanie się nowych polskich władz, towarzyszące temu spory, stosunek do powstania w zaborze pruskim oraz wcielenie oddziałów POW do Wojska Polskiego.

Wyzwolenie Kalisza było oczywiście spełnieniem dążeń niepodległościowych Polaków i wynikiem przegranej wojny przez Niemcy, o jego konkretnej dacie zdecydował rozwój nastrojów rewolucyjnych i wolnościowych, powstanie niemieckiej Rady Żołnierskiej, rozkład miejscowych niemieckich władz, ale też rywalizacja polskich organizacji wojskowych o przewodnictwo akcji wyzwolenczej. Znamienne, że poniekąd inicjatorką likwidacji władz okupacyjnych była kaliska Rada Miejska. Ewenementem było utworzenie Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej, zespalałego najważniejsze organizacje wojskowe istniejące wówczas w Kaliszu, jako organu kierującego akcją wyzwolenczą i sprawującego rzady w mieście i powiecie w pierwszych kilkunastu dniach wolności. Przeprowadzono tę akcję bez ofiar, z góry

zakładając preferencję jej pokojowego rozwiązania, mianowicie przez podjęcie rozmów z niemiecką Radą Żołnierską celem przekonania Niemców do opuszczenia miasta. Niemiecki garnizon w swej masie wprawdzie nie dał się rozbroić, ale nie był skłonny do dalszej okupacji i opierał się tylko natychmiastowej ewakuacji z pozostawieniem broni i zapasów. W końcu jednak godził się opuścić Kalisz, po zgodzie strony polskiej, aby odbyło się to w honorowej formie. Natomiast bez oporu ustąpiły okupacyjne władze cywilne. Książka przedstawia również, i to po raz pierwszy, kształtowanie się nowych władz wojskowych, miejskich i powiatowych w Kaliszu, rolę w tym procesie Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej oraz spory, jakie na tym tle zaistniały między POW i WP, zakończone wcieleniem zmobilizowanych oddziałów POW do kaliskiego pułku Wojska Polskiego. Wydarzenia listopadowe 1918 r. w Kaliszu miały swój specyficzny charakter, ale oczywiście stanowiły część działań ogólnokrajowych, odrodzenia się niepodległej Polski.

Wykaz skrótów

AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AP	– Archiwum Państwowe
APiO	– Akt Personalne i Odznaczeniowe
CAW	– Wojskowe Biuro Historyczne. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie
chor.	– chorąży
czł.	– członek
czł. rzecz.	– członek rzeczywisty
dca	– dowódca
dr	– doktor
dypł.	– dyplomowany
dyr.	– dyrektor
fot.	– fotografia
gen.	– generał
k.	– koło
kmdt	– komendant
kpt.	– kapitan
ks.	– ksiądz
marsz.	– marszałek
mec.	– mecenas
mjr	– major
MOZK	– Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej
mszp.	– maszynopis
NAC	– Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie
NKWD	– Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych Związku Sowieckiego
ok.	– około
oprac.	– opracowanie
Oss.	– Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu
pchor.	– podchorąży
PCK	– Polski Czerwony Krzyż
płk	– pułkownik
por.	– porucznik
POW	– Polska Organizacja Wojskowa
pow.	– powiat
ppłk	– podpułkownik
ppor.	– podporucznik
prac.	– pracownik

przewodn. – przewodniczący
pseud. – pseudonim
rez. – rezerwa
rkps. – rękopis
rtm. – rotmistrz
SPK – Starostwo Powiatowe w Kaliszu
st. spocz. – stan spoczynku
sygn. – sygnatura.
tow. – towarzystwo
WP – Wojsko Polskie
zb. – zbiory
zca – zastępca
ZWZ – Związek Walki Zbrojnej

Spis ilustracji

Wkładka nr 1

1. *Alegoria, umarłej Polski*; mal. Włodzimierz Przerwa-Tetmajer; kościół św. Mikołaja w Kaliszu, kaplica Matki Boskiej Pocieszenia; https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Alegoria_Umarlej_Polski.jpg (stan na 16.12.2024).
2. Ks. Jan Sobczyński, ok. 1930; MOZK/H/874.
3. Portyk pałacu gubernialnego, fot. ok. 1920; MOZK/H/3707.
4. Proklamacja aktu 5 listopada w Kaliszu pod portykiem, 1916; MOZK/H/4868.
5. Gen. Rudolf von Wegerer, ok. 1915; J. Splitt, *Gdy dymy opadły... Kalisz w latach Wielkiej Wojny (1914-1918)*, Kalisz 2014, s. 54.
6. „Gazeta Kaliska” 5 XI 1916, dodatek nadzwyczajny, strona tytułowa.
7. Teodor Prądyński, 1915, „Praca” 1915, nr 27.
8. Konrad Hahn, ok. 1910; zb. Haliny Anuszewskiej-Hahn.
9. Aniela Smodlibowska, ok. 1910; zb. Haliny Anuszewskiej-Hahn.
10. Antoni Radwan, ok. 1932; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
11. Stanisław Bzowski, ok. 1925; *Notariusze kaliscy w latach 1808-1951*, oprac. Grzegorz Waliś, red. Grażyna Schlender, Kalisz 2022, s. 50.
12. Pastor Edward Wende, ok. 1905, fot. Leonard Kowalski; M. Mikołajczyk, *Kaliszka parafia ewangelicko-augsburska w łamach „Zwiastuna Ewangelicznego” w latach 1863-1914*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2018, nr 18, s.110.
13. Wincenty Młynarski, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 60.
14. Stanisław Bulewski, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, po s. 66.
15. Alfons Parczewski, 1913; fot. Karl Oswald Bulla; P. Biliński; <https://www.polskipe-tersburg.pl/hasla/alfons-jozef-ignacy-parczewski> (stan na 16.12.2024).
16. Wacław Niemojowski, 1917; NAC, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu.
17. Ludomir Pułaski, ok. 1930; *Pamiętnik I Kongresu Eucharystycznego Diecezji Kaliskiej w Kaliszu 27-29 VI 1931*, Kalisz 1931.
18. Ks. Wacław Bliziński, ok. 1925; <https://polska-org.pl/9181884,foto.html?idEntity=9181882> (stan na 16.12.2024).
19. Ppor. Juliusz Ulrych, 1916; E. Quirini, S. Librewski, *Ilustrowana kronika Legionów Polskich 1914-1918*, Warszawa 1936, s. 271.
20. Gmach Towarzystwa Muzycznego – siedziba werbunku do Legionów w 1914, stan obecny, fot. Jerzy Pietrzak.
21. Artykuł J. Ulrycha, *Pluton kaliski*, „Wiadomości Polskie” 20 V 1915, nr 30.
22. Kpt. Karol Dziekanowski, 1918; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
23. Ppor. Tadeusz Jeziorański, 1915; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
24. Ppor. Antoni Nurczyński, 1919; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.

25. Kamienica przy al. Józefiny 8 (obecnie al. Wolności) – siedziba Głównego Urzędu Zaciągu do WP, fot. ok. 1916, fot. Witold Wardęski; MOZK/H/4157.
26. Leon Dobrowolski, ok. 1934; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
27. Mieczysław Michalski, 1920; MOZK/H/3879.
28. Jan Opiełiński, ok. 1917; NAC, Instytut Józefa Piłsudskiego, sygn. 197.
29. Lucjan Janiszewski, ok. 1930; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
30. Kazimierz Sawicki, ok. 1935; NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 467.
31. Jan Łepkowski, 1919; MOZK/H/2286.
32. Tadeusz Politański – Czarski, 1934; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.

Wkładka nr 2

33. Teodor Antonowicz, ok. 1930; https://pl.wikipedia.org/wiki/Zbigniew_Antonowicz (stan na 14.12.2024).
34. Józef Galewski; MOZK/H/2286.
35. Pałac Puchalskiego – siedziba kaliskiej POW, stan obecny, fot. Jerzy Pietrzak.
36. Feliks Pstrokoński, 1919; *Ogrody wspomnień. Cmentarz internetowy*; <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/showd/16315> (stan na 14.12.2024).
37. Antoni Nowacki, 1919; MOZK/H/2286.
38. Działaczki Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego czynne w akcji pomocy internowanym legionistom w Szczypiornie, 1917, fot. Józef Jackowski; Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Spuścizna Mieczysława Kaplickiego, sygn. Fs 19569/IX.
39. Stanisław Mystkowski, 1919; MOZK/H/2250.
40. Adam Drozdowski, 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 60.
41. Kamienica przy al. Józefiny 9 – miejsce powołania Straży Obywatelskiej, stan obecny; fot. Jerzy Pietrzak.
42. Byli członkowie Komitetu Obywatelskiego i Sztabu Straży Obywatelskiej w Kaliszu, 1919; MOZK/H/49.
43. Janusz Dzierżawski, 1917; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
44. Grupa członków Straży Obywatelskiej, 1918; MOZK/H/4452.
45. Orędzie Rady Regencyjnej 7 X 1918, „Kurier Powszechny” 9 X 1918, nr 8.
46. Kościół św. Mikołaja – miejsce dziękczynienia za orędzie, 1906; MOZK/H/3310/2.
47. Ks. Stanisław Masłowski, 1927; Muzeum Dom Urodzenia św. Maksymiliana Marii Kolbego w Zduńskiej Woli, reprodukcja. Marta Cieślak.
48. Piotr Rysiewicz, ok. 1938; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
49. *Matka Was wzywa* (apel o wstępowanie do wojska), „Kurier Powszechny” 7 XI 1918, nr 34.
50. Gimnazjum im. Tadeusza Kościuszki, ok. 1917; MOZK/H/3309.
51. *Ces. Wilhelm abdykował*, „Kurier Powszechny” 10 XI 1918, nr 37.
52. *Przyjazd komendanta Piłsudskiego do Warszawy*, „Gazeta Kaliska” 11 XI 1918, nr 145.
53. Gen. Leo Sontag, 1913; <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=204499> (stan na 14.12.2024).
54. Pałac gubernialny, ok. 1917, fot. Ignacy Mikunicki; <https://polska-org.pl/7956209,foto.html> (stan na 14.12.2024).

55. Koszary pokadeckie, ul. Kolegialna, ok. 1917; MOZK/H/5352.
56. Żołnierze niemieccy przed cerkwią na pl. św. Józefa, ok. 1917; A. Sosna, *Prawosławne cerkwie na starych pocztówkach*, <https://www.chram.com.pl/sobor-sw-sw-apostolow-piotra-i-pawla/> (stan na 14.12.2024).
57. Odezwa Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej, „Kurier Powszechny” 12 XI 1918, nr 39.
58. Sztab Wojskowy Ziemi Kaliskiej; „Ziemia Kaliska” 4 XI 1978, nr 44.

Wkładka nr 3

59. Ppor. Józef Lasoń, 1918; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
60. Komenda Placu WP (b. niemiecka Ortskommandantur) przy ul. Warszawskiej 29 (obecnie pl. Kilińskiego 4), ok. 1917; MOZK/H/2200/12.
61. Żołnierze POW Józef Adamek i Antoni Nowacki, 1918; MOZK/H/2287.
62. Bolesław Lewiński, 1937; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
63. Rada Drużyny Harcerzy im. Romualda Traugutta, 1918; AP w Kaliszu, Spuścizna Tadeusza Martyna z Kalisza, sygn. 2687.
64. Jan Gabarski, 1936; CAW, Kolekcja Rękopisów, sygn. I.400.2505.
65. Kazimierz Malcolm Morris, 1918; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
66. Kompania uczniowska, 1918; *Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977, s. 541.
67. Ppor. Juliusz Ulrych, 1919; MOZK/H/ 2286.
68. Hotel Europejski przy ul. Mariańskiej 4, przed 1914; MOZK/H/2918/7.
69. Artykuły w „Gazecie Kaliskiej” 14 XI 1918, nr 148.
70. Odezwa Rady Miejskiej, 11 XI 1918, „Gazeta Kaliska” 12 XI 1918, nr 39; <https://www.archiwum.kalisz.pl/wystawy-on-line/odzyskanie-niepodleglosci-w-kaliszu-w-1918> (stan na 14.12.2024).
71. Karol Wyganowski i Ludwik Mamroth, 1916; *Jednodniówka Kaliska. W 125-tą rocznicę Ustawy Rządowej 3 maja 1791*, Kalisz 1916.
72. Leon Dziewulski, 1916; *Jednodniówka Kaliska. W 125-tą rocznicę Ustawy Rządowej 3 maja 1791*, Kalisz 1916.
73. Ks. Adolf Gozdek, ok. 1939; Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej.
74. Bank Handlowy – miejsce obrad Rady Miejskiej, ok. 1960; MOZK/H/4920.
75. Zygmunt Mrowiński, ok. 1921; „Przegląd Pożarniczy” 1930, nr 2-3.
76. Bronisław Bukowiński, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 60.
77. Henryk Chrzanowski, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 60.
78. Witold Wardęski, ok. 1927; AP Kalisz, Spuścizna Witolda Wardęskiego z Kalisza, sygn. 1.
79. Rękopis odezwy komisarza powiatu kalisko-tureckiego Józefa Zycha, 15 XI 1918; AP Kalisz, Starostwo Powiatowe w Kaliszu, sygn. 53, s. 4.
80. Plk dr med. Stanisław Orgelbrand, ok. 1920; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
81. Mieczysław Skabowski – Zadora, 1919; MOZK/H/2286.
82. Por. dr med. Ksawery Maszadro, ok. 1917; W. Lipiński, E. Quirini: *Album Legionów Polskich*, red. Julian Stachiewicz, Warszawa 1933, s. 343.

83. Jan Michalski, ok. 1926, fot. Stanisław Sybiski; MOZK/H/4949.
84. Tomasz Cieślak, ok. 1930; *Pamiętnik 25-lecia Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich „Ognisko” w Kaliszu 1907-1932*, Kalisz 1932, s. 11.
85. Jan Motylewski, 1916; *Jednodniówka Kaliska. W 125-tą rocznicę Ustawy Rządowej 3 maja 1791*, Kalisz 1916.
86. Józef Wiktor Radwan, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 68.
87. Kazimierz Scholtz, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 66.
88. Koszary ul. Nowy Świat 4, stan obecny; fot. Jerzy Pietrzak.
89. Ppor. Zygmunt Psarski, 1914; ze zb. Elżbiety Feciaszko. https://cyryl.poznan.pl/items/search?key=Psarski&title=&item_type=placeholder&date=&end_date=&place=&author=&owner=&partner_id=placeholder (stan na 14.12.2024).
90. Czesław Gajzler, 1928; *Pierwsze Dziesięciolecie Gimnazjum Państwowego im. Marii Konopnickiej we Włocławku 1918-1928*, pod red. Z. Degen-Słosarskiej, Włocławek 1928, po s. 46.
91. Stanisław Orzeł, ok. 1913; *Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914, po s. 70.
92. Ppor. Henryk Bigoszt, ok. 1922; CAW, Akta Personalne i Odznaczeniowe.
93. Feliks Szymański – Szczęśny; S. Bogdańska, *Ś.p. Feliks Szczęśny-Szymański*, „Peowiak” 1932, nr 6.
94. Marian Modrzejewski, 1917; zb. Jerzego Pietrzaka.
95. Płk Józef Lewszecki, ok. 1910; 1920, <https://1920.pokis.pl/jozef-ksawery-lewszecki/> (stan na 14.12.2024).
96. Ppor. Władysław Wawrzyniak, ok. 1917; zb. Jerzego Pietrzaka.
97. Koszary w Szczypiornie, ok. 1915; <https://szczypiorno.info/zdjecia-historyczne/nggallery/album/i-wojna-swiatowa-w-szczypiornie#gid=1&pid=8> (stan na 14.12.2024).
98. Płk Juliusz Ulrych i marsz. Józef Piłsudski, 1929; NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 35.
99. Płk Adolf Waraksiewicz, ok. 1925; <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/showd/79477> (stan na 14.12.2024).
100. Ułani z kaliskiego szwadronu – Antoni i Ksawery Fundament-Karśniccy, 1919?; MOZK/H/3883.
101. Płk Józef Lewszecki, po 1923; Z. Wieliczka, *Od Prosnego po Rawicę, Wspomnienia z powstania wielkopolskiego 1918-1919*, Poznań 1931.
102. Gen. Aleksander Osiński, ok. 1929; *Album sterników nawy Państwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości*, red. Tadeusz Mściński, Włodzimierz Włodkowski, Warszawa 1929, s. 269.
103. Kolegiata i plac św. Józefa – miejsce zaprzysiężenia wojska 13 XI 1918, stan w 1927; MOZK/H/4124.

Bibliografia

Archiwalia i rękopisy

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Cesarsko-Niemieckie General-Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 10 (Przegląd urzędów i oddziałów wojskowych znajdujących się na terenie General-Gubernatorstwa Warszawskiego wg stanu na dzień 8 października 1918 r.)

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Starostwo Powiatowe w Kaliszu:

sygn. 2 (Przejęcie majątku skarbowego od władz niemieckich 1918 r.),

sygn. 53 (Akta dotyczące wszystkich spraw referatu Bezpieczeństwa, zarządzeń władz, spraw personalnych, spraw lekarza powiatowego i aprowizacji)

Archiwum Państwowe w Łodzi

Główny Urząd Zaciągu do Wojska Polskiego w Piotrkowie,

sygn. 25 (komunikaty)

Wojskowe Biuro Historyczne. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

Polska Organizacja Wojskowa:

I.124.1.66 (rozkazy, raporty, meldunki Komendy Naczelnej POW nr 1 w Warszawie 1917-1919)

I.124.1.70 (wnioski awansowe i listy kwalifikacyjne oficerów POW; wcielenie POW na terenie okręgu generalnego łódzkiego)

I.124.1.71 (karty ewidencyjne oficerskie POW)

Akta Personalne i Odznaczeniowe:

Antonowicz Teodor; Bieniecki Stefan; Bigoszt Henry; Dobrowolski Leon; Dziekanowski Karol Jan; Dzierżawski Janusz; Gabarski Jan; Gajzler Czesław; Handke Gustaw Emil; Jeziorański Tadeusz; Kierekiesz Henry; Kubasiak Józef; Kulczyński Stanisław; Lasoń Jan; Lewiński Bolesław; Łepkowski Jan; Łuczak Konstanty; Mąkowski Kazimierz; Michalski Jan; Michalski Mieczysław; Morris Kazimierz Malcolm; Nowacki Antoni; Nowaczyński Jan; Nurczyński Edward Antoni; Orgelbrand Stanisław; Politański Tadeusz; Praski Zygmunt; Prączyński Teodor; Radajewski Tadeusz; Radwan Antoni; Rappak Stanisław; Rawa Grabowiecki Wincenty; Rydzewski Stefan; Skabowski Zadora Mieczysław; Szymański -Szczęsny Feliks; Wilczek Emeryk; Zaleski Gustaw; Zych Józef

Kolekcja Rękopisów, sygn. I.400.2505

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu

Nr inw. MOZK/E/A/1368: Kwaśniewska Maria, *Moje wspomnienia z roku 1918*.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

Rkps 14058 II: Chrzanowski Henryk, *Pro memoria. Wspomnienia dotyczące Kalisza z lat 1918-1919*, t. I

Zbiory Jerzego Pietrzaka

Bigoszt Henryk, *Moje wspomnienia i notatki. Dziennik ważniejszych wydarzeń w dobie powstania [wielkopolskiego] – dziennik*, Kraków [ok. 1968], rkps (mikrofilm).

Źródła drukowane

- Bogdańska Sabina, *Ś.p. Feliks Szczęsny-Szymański*, „Peowiak” 1932, nr 6.
- Dzieje Sztabu Wojskowego Ziemi Kaliskiej. Ostatni sprawozdawczy komunikat Sztabu Wojskowego*, „Gazeta Kaliska” 13 XII 1918, nr 175; 14 XII 1918, nr 176.
- Hutten-Czapski Bohdan, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, Warszawa 1936, t. I, s. 466.
- Jednodniówka Kaliska. W 125-tą rocznicę Ustawy Rządowej 3 maja 1791*, Kalisz 1916.
- Kalendarz Kaliski. Kaliszanin na rok zwyczajny 1917*, Kalisz 1917.
- Kalendarz Kaliski. Kaliszanin na rok zwyczajny 1918*, Kalisz 1918.
- Kaliska jednodniówka listopadowa 1918-1928*, red. Mieczysław Kraucki, Kalisz 1928.
- Koszutski Bronisław, *Wspomnienie pośmiertne* [dr Stanisław Orgelbrand], „Gazeta Kaliska” 21 I 1922, nr 17.
- Kowalczyk Maciej, *Marszałek Józef Piłsudski w Ostrowie*, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://www.youtube.com/watch?v=ghFcJVUTSgE> (stan na 16.12.2024).
- Kraucki Mieczysław, *Wielki dzień*, [w:] *Kaliska jednodniówka listopadowa 1918-1928*, Kalisz 1928, s. 13-14.
- Maruszewska Alicja, Janiszewska Zofia, *Opieka kaliskiej Ligi Kobiet nad Szczypiornem*, [w:] *Służba Ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915-1918*, red. Maria Rychterówna, Warszawa 1929, s. 61-67.
- Niekraś Władysław, *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914-1921*, Warszawa 1930, cz. I, s. 83-84 (przedruk relacji Bolesława Lewińskiego, *Z przeszłych dni*, opublikowanej [w:] *Zorza. Jednodniówka harcerska hufca kaliskiego. Rocznica 10-lecia istnienia Z.H.P. w Kaliszu*, Kalisz 1924).
- Otwinowski S., *Co się działo w Grodzie? Wymiana strzałów... Było to przed 55 laty*, „Za Wolność i Lud” 12 I 1974, nr 2.
- Pamiętnik 25-lecia Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich „Ognisko” w Kaliszu 1907-1932*, Kalisz 1932.
- Płomyk, pseud., *Wspomnienia z kaliskiej P.O.W.*, „Peowiak” 1932, nr 2.
- Prajs Walenty, *Żołnierski raport 1918-1921*, Sieradz 2020.
- Radwan Józef, *Jak odebrano Kalisz Niemcom*, „Gazeta Kaliska” 10 XI 1928, nr 312.
- Radwan Józef, *Rok temu*, „Gazeta Kaliska” 9 XI 1919, nr 255.
- Radwan Józef, *Trzy lata temu*, „Gazeta Kaliska” 13 XI 1921, nr 239.
- Rydzewski Stefan, *Moje pół wieku w Kaliszu, cz. I, W wojennym i międzywojennym Kaliszu: Listopad 1916, Straż Obywatelska 1918*, oprac. Helena Radziłowicz, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <http://info.kalisz.pl/rydzewski/rozd.I.html> (stan na 5.11.2021).
- Sobczak-Waliś Monika, *Jak dworzec w Kaliszu przejmowano, czyli słów kilka o listopadzie 1918 r.*, [w:] *Zarys historyczny byłych uczestników rozbrojenia Niemców na dworcu kolejowym w Kaliszu w dniu 11 listopada 1918 r* (CAW, Kolekcja rękopisów, sygn. I.400.2505), „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego Kalisia”, t. VII, 2018, s. 11-26.
- Sobczak-Waliś Monika, *Kalisz w pierwszych miesiącach niepodległości w świetle zapisów Henryka Chrzanowskiego z Jastrzębnik*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego Kalisia”, t. VI, 2017, s. 99-112.

- Sobczyński Jan, *Kronika kościelna Kalisza*, t. II (1919-1926), oprac. Agata Walczak-Niewiadomska, Krzysztof Walczak, Kalisz 2025.
- Spychalski Józef Szary, *Walki obwodu sieradzkiego P.O.W. z Niemcami. Relacja komendanta obwodu*, „Peowiak” 1931, nr 5.
- Straż nad Prosną 1912-1937. Jednodniówka jubileuszowa harcerstwa Ziemi Kaliskiej*, red. Bronisław Chechłacz, Kalisz 1937.
- Szembek Bogdan, *Wspomnienia. Pisane dla dzieci, do rąk Inki*, oprac. Jacek Malkowski, Ostrów Wielkopolski 2024.
- Tuliński Arkadiusz, *Listopad 1918 r. na terenie okupacji niemieckiej w wybranych dokumentach Polskiej Organizacji Wojskowej z zasobów Wojskowego Biura Historycznego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. XIX, 2018, nr 1-2, s. 245-390.
- Ulrych Juliusz, *Garść wspomnień*, [w:] *Kaliszka jednodniówka listopadowa 1918-1928*, Kalisz 1928, s. 10-12.
- Ulrych Juliusz, *Niemcy dobrowolnie nie opuścili Kalisza. Było to przed 55 laty*, „Za Wolność i Lud” 12 I 1974, nr 2.
- Ulrych Juliusz, *Pluton kaliski*, „Wiadomości Polskie”, [Piotrków] 20 V 1915, nr 30.
- Ulrych Juliusz, *Rozbrojenie Niemców na Ziemi Kaliskiej*, „Gazeta Kaliska” 19 XI 1921, nr 44; 9 XI 1928, nr 311.
- Waliś Grzegorz, *Materiały źródłowe do ruchu niepodległościowego w Kaliszu w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Kaliski”, t. XLIV, 2018, s. 192-264.
- Wieliczka Zygmunt, *Od Prozny po Rawicz. Wspomnienia z powstania wielkopolskiego 1918-1919*, Poznań 1931.
- Z Kalisza*, „Kurier Warszawski” 18 XI 1918, nr 319, wydanie wieczorne.
- Zakrzewski-Gromik Marian, *Przed pięćdziesięciu laty*, „Ziemia Kaliska” 23 XI 1968, nr 47; 30 XI 1968, nr 48; 7 XII 1968, nr 49.

Czasopisma

„Gazeta Kaliska”

1916, nr 2, 11

1917, nr 8, 9, 47, 50, 56, 59, 60, 62, 73, 78

1918, nr 14, 17, 27, 29, 43, 68, 135, 137, 138, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 161, 164, 165, 166, 171, 172, 175, 176, 180

1919, nr 255

1921, nr 33, 44, 239, 244

1928, nr 311, 312

„Godzina Polska”

1918, nr 30

„Kalisia Nowa”

2000, nr 11

2008, nr 10-12

„Kurier Codzienny”

1918, nr 33

„Kurier Polski”

1918, nr 245

„Kurier Powszechny”

1918, nr 8, 9, 13, 15, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 64, 68, 69, 74, 89

„Kurier Warszawski”

1918, nr 319

„Polska Zbrojna”

1921, nr 33

„Przegląd Pożarniczy”

1930, nr 2-3

„Wiadomości Polskie”

1915, nr 30

„Za Wolność i Lud”

1974, nr 2

„Ziemia Kaliska”

1968, nr 45, 47, 48, 49

1978, nr 44

1988, nr 46

1993, nr 90, 92

Opracowania i artykuły popularno-naukowe

Album sterników nawy Państwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości, red. Tadeusz Mściśławski, Włodzimierz Włodkowski, Warszawa 1929.

Andrysiak Ewa, *Kożuchowski Telesfor*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 224.

Andrysiak Ewa, *Kraucki Mieczysław*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. I, red. Hanna Tadeusiewicz, Kalisz 1998, s. 161-162.

Andrysiak Ewa, *Młynarski Wincenty*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. II, red. Danuta Wańka, Kalisz 2003, s. 146-147.

Andrysiak Ewa, *Michalski Mieczysław*, [w:] *Szkoła Kaliska. I Liceum Ogólnokształcące im. Adama Asnyka w Kaliszu. Nauczyciele i wychowankowie*, red. Krzysztof Walczak, Kalisz 1998, s. 130.

Andrysiak Ewa, *Mrowiński-Jelita Zygmunt*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 290.

Andrysiak Ewa, *Orzeł Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. IV, red. Bogumiła Celer, Kalisz 2023,

Antonowicz Teodor, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: https://pl.wikipedia.org/wiki/Zbigniew_Antonowicz (stan na 14.12.2024)

Błachowicz Maciej, *Kalisz w drodze do wolności. Kalendarium wydarzeń*, „Kalisia Nowa” 2008, nr 10-12, s. 4-6.

- Błachowicz Maciej, Zdrowicka-Wawrzyniak Magdalena, *Życie w gruzach. O formowaniu się władz miejskich Kalisza i gospodarce komunalnej w latach 1914-1919 na łamach „Gazety Kaliskiej”*, „Rocznik Ostrowskiego Towarzystwa Naukowego”, nr 9: *Życie codzienne na (wielkopolskiej) prowincji u progu niepodległości*, 2019, s. 45-69.
- Borowiak Adam, Motylewski Jan, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. I, red. Hanna Tadeusiewicz, Kalisz 1998, s. 208.
- Bożyk Izabela, „Wzór żołnierza i obywatela” – Jan Opieliński, „Wojszar”, „Zdanowicz” (1892-1918), „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. XVIII, 2017, nr 3, s. 125-141.
- Cygan Wiktor Krzysztof, *Oficerowie Legionów Polskich. Słownik Biograficzny*, Warszawa 2006: *Dziekanowski Karol Jan*, t. I, s. 257-258; *Janiszewski Lucjan Karol*, t. II, s. 151; *Jeziorański Tadeusz*, t. II, s. 171-172; *Lasoń Józef Julian*, t. III, s. 13; *Masza-dro Ksawery*, t. III, s. 111; *Ulrych Julian August „Jeżowski”*, t. V, s. 77-79; *Zych Józef „Rosso”*, t. V, s. 217.
- Dolat Jarosław, *Michael Gustaw*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 272-273.
- Dolat Jarosław, *Michalski Jan*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 273-275.
- Dubicki Tadeusz, Suchcitz Andrzej, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939-1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2009, t. I: *Susicki Mieczysław Aleksander*, s. 290-292.
- Dyśko Wojciech, *Pstrokoński Feliks*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. IV, red. Bogumiła Celer, Kalisz 2023, s. 461-462.
- Dzięczkowski Andrzej, *Prądyński Teodor*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław 1984-1985, s. 409-410.
- Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977.
- Halak Mateusz, *Kaliszcy harcerze też walczyli o niepodległość „Życie Kalisza”*, [dokumentelektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://zyciekalisza.pl/artukul/kaliszcy-harcerze-tez/853596> (stan na 16.12.2024).
- Hornstein-Biethingen Hans Freiherr von Oberst (1887-1967)*, [w:] Axis History Forum, The Dieter Zinke Axis Biographical Research Section. Odpowiedź na pytanie Dave Dannera 9 II 2022, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <http://forum.axishistory.com>. (stan na 16.12.2024).
- Janiszewski Lucjan*, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: https://pl.wikipedia.org/wiki/Lucjan_Janiszewski (stan na 16.12.2024).
- Jarno Witold, *Garnizon kaliski w latach 1918-1921*, „Rocznik Kaliski”, t. XXVI, 1997, s. 129-143.
- Jarno Witold, *Józef Lewszecki (1869–1939) – tytułarny generał brygady. Zarys biografii*, „Almanach Historyczny”, t. XXIV, 2022, s. 315-346.
- Jarno Witold, *Kaliski 29 Pułk Strzelców Kaniowskich w latach 1918-1921*, „Rocznik Kaliski”, t. XXVIII, 2002, s. 89-117.
- Kaczmarkiewicz Maria, *Ulrych Juliusz August*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. IV, red. Bogumiła Celer, Kalisz 2023, s. 587-588.

- Kęszka Sławomir, *Historyczny dzień. Orzeł srebrnopióry uniósł się nad krajem*, [dokumentelektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://www.opiekun.kalisz.pl/orzel-srebrnopio-ry-uniosl-sie-nad-krajem/> (stan na 16.12.2024).
- Kledecki Zbigniew, *Orgelbrand Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. I, red. Hanna Tadeusiewicz, Kalisz 1998, s.218.
- Kościelniak Władysław, Walczak Krzysztof, *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 1989.
- Kowalczyk Maciej, *Marszałek Józef Piłsudski w Ostrowie*.
- Kowalczyk Maciej, *Pogranicze ostrowsko-kaliskie w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXI, 2005, s.41-57.
- Kozłowski Marek, *Straż Obywatelska w Kaliszu. Znani zapomniani* [Bolesław Drzewiecki], „Kalisia Nowa” 2008, nr 10-12, s. 12-13.
- Koźmiński Stefan, *Straż Obywatelska m. Kalisza z 1918 roku. Zarys historyczny*, Kalisz 1938.
- Krasnowolska Ewa, *Służba ojczyźnie była ich dewizą* [Aleksander i Ewa Rowińscy], „Kombatant” 2008, nr 5.
- Książka pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu łącznie z Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich*, oprac. Stanisław Bulewski, Kalisz 1914.
- Kunicki Bogumił, *Pierwsza niepodległość*, „Ziemia Kaliska” 9 XI 1968, nr 45.
- Kurzajczyk Mariusz, *Kaliska rewolucja listopadowa. Przebieg wydarzeń*, „Kalisia Nowa” 2008, nr 10-12, s. 7-8.
- Kwiatkowski Władysław, *Samorząd kaliski. Zarys historyczny*, Kalisz 1934.
- Lipiński Wacław, Quirini Eugeniusz, *Album Legionów Polskich*, red. Julian Stachiewicz, Warszawa 1933.
- Łossowski Piotr, *Zerwane pęta, Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986.
- Maciejewski Jan, *Z dziejów harcerstwa kaliskiego 1911/1912-1939*, Kalisz 1998.
- Makowska Urszula, Myśliński Michał, Skabowski (Zadora Skabowski) Mieczysław [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966)*, t. XI, red. Małgorzata Biernacka, Warszawa 2023, s. 100-102.
- Marciniak Zbigniew, *Jejde (Jeyde) Julian Irydusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, red. Zofia Albertowa, Emanuel Rostworowski, Wrocław 1964-1965, s. 137.
- Marczyński Jan, *Bronisław Bukowiński. Przyczynek do genealogii rodziny*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego Kalisia”, t. III, 2013/2014, s. 76-88.
- May Karol Wilhelm*, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Karol_May_\(wojskowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Karol_May_(wojskowy)) (stan na 16.12.2024).
- Mazur Grzegorz, Sawicki Kazimierz, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV, red. Henryk Markiewicz, Warszawa-Kraków 1994, s. 326-328.
- Mikołajczyk Marcin, *Kaliska parafia ewangelicko-augsburska w łamach „Zwiastuna Ewangelicznego” w latach 1863-1914*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2018, nr 18, s.110.
- Nałęcz Tomasz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984.

- Nowaczyk Henryk, *Z niepodległości cieszyli się wszyscy*, „Ziemia Kaliska” 11 XI 1988, nr 46.
- Notariusze kaliscy w latach 1808-1951, oprac. Grzegorz Waliś, red. Grażyna Schlender, Kalisz 2022.
- Pawlaczyk Paweł, Jasiński Włodzimierz, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s.176.
- Pierwsze Dziesięciolecie Gimnazjum Państwowego im. Marii Konopnickiej we Włocławku 1918-1928*, pod red. Z. Degen-Słosarskiej, Włocławek 1928.
- Pietrzak Jerzy, *Powstańcy Ostrów w powstańczej Wielkopolsce 1918-1919*, Ostrów Wielkopolski 2019.
- Pogorzelski Walery, *Sieradz. Istniejące zabytki, przeszłość miasta, stan obecny*, Włocławek 1927.
- Przygodzki Sławomir, *Powiat kaliski w latach 1815-1918*, [w:] *Starostwo i powiat kaliski na przestrzeni wieków*, red. Monika Sobczak-Waliś, Poznań 2024, s.112-149.
- Psarski Zygmunt, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: https://cyryl.poznan.pl/items/search?key=Psarski&title=&item_type=placeholder&date=&end_date=&place=&author=&owner=&partner_id=placeholder (stan na 14.12.2024).
- Pułaski Ludomir [red. na podstawie materiałów dostarczonych przez Andrzeja Biernackiego], [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, red. Wiesława Albrecht-Szymanowska, Emanuel Rostworowski, Wrocław 1986, s. 396-397.
- Pułaski Lubomir, *Pamiętnik I Kongresu Eucharystycznego Diecezji Kaliskiej w Kaliszu 27-29 VI 1931*, Kalisz 1931.
- Quirini Eugeniusz, Librewski Stanisław, *Ilustrowana kronika Legionów Polskich 1914-1918*, Warszawa 1936.
- Rafalski Piotr, *Literat, legionista i oficer II RP pplk Józef Julian Lasoń*, „Rocznik Kaliski”, t. XLVI, 2020, s. 59-71.
- Rezler Marek, Bigoszt Henryk, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 45-46.
- Rezler Marek, Wawrzyniak Władysław, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. I, red. Hanna Tadeusiewicz, Kalisz 1998, 285-286.
- Rusiński Władysław, *Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983.
- Schlender Grażyna, Smorawiński Mieczysław, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 376-378.
- Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*, red. Katarzyna Brodowska i in., Łódź 2022, s. 107-108 (Garlikowski Jan).
- Smoliński Aleksander, *Szwadron jazdy Ziemi Kaliskiej, przyczynek do dziejów szwadronów wojewódzkich formowanych na ziemiach polskich od końca 1918 r do marca 1919 r.*, „Polonia Maior Orientalis”, t. V, 2018, s. 47-59.
- Snopko Jan, *Final epopei Legionów Polskich 1916-1918*, Białystok 2008.
- Sobczak-Waliś Monika, Chrzanowski Henryk, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. IV, red. Bogumiła Celer, Kalisz 2023 93-94.

- Sontag Leo, [w:] *The Prussian Machine. Generals. Deutsche Generalität 1914-1918*, oprac. Jonathan Viser, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: <http://prussianmachine.com/aok/sontag.htm> (stan na 14.12.2024).
- Splitt Aleksander, *Gdy dymy opadły... Kalisz w latach Wielkiej Wojny (1914-1918)*, Kalisz 2014.
- Stawiszyńska Aneta, Garliński Jan, [w:] *Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*, red. Katarzyna Badowska, Łódź 2020, s. 107-108.
- Tabaka Anna, *Sztark Emil August*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. IV, red. Bogumiła Celer, Kalisz 2023, s.550-551.
- Tomaszewski Jerzy, *Łepkowski Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław 1973, s. 337-338.
- Walczak Agata, *Radwan Józef*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. II, red. Danuta Wańka, Kalisz 2003, s.185-187.
- Walczak-Niewiadomska Agata, *Jan Sobczyński (1861-1942). Kronikarz Kalisza*, Kalisz 2012.
- Walczak Krzysztof, *Bukowiński Bronisław*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 81.
- Walczak Krzysztof, *Rappak Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. I, red. Hanna Tadeusiewicz, Kalisz 1998, s. 248.
- Walczak Krzysztof, *Wende Edward Henryk*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. II, red. Danuta Wańka, Kalisz 2003, s. 235.
- Waliś Grzegorz, *Bliźniński Wacław*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. II, red. Danuta Wańka, Kalisz 2003, s. 36-40.
- Waliś Grzegorz, *Bzowski Stanisław Gerwazy*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. III, red. Danuta Wańka, Kalisz 2007, s. 83-84.
- Waraszkiewicz Adolf Mikołaj, [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: https://pl.wikipedia.org/wiki/Adolf_Waraksiewicz (stan na 14.12.2024).
- Wędzki Andrzej, *Parczewski Alfons*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. I, red. Hanna Tadeusiewicz, Kalisz 1998, s. 223-225.
- Wojciechowski Kazimierz, *11 listopada 1918 roku w Kaliszu*, „Kalisia Nowa” 2000, nr 11, s. 10-11.
- Wrotkowski Henryk, *Dni wyzwolenia*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977, s. 539-543.
- Wrotkowski Henryk, *Kalendarium wyzwolenia*, „Ziemia Kaliska” 4 XI 1978, nr 44.
- Wrotkowski Henryk, *Kalisz w latach I wojny światowej 1914-1918*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. Władysław Rusiński, Poznań 1977, s. 523-543.
- Wrotkowski Henryk, *Spółeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski”, t. III, 1970, s. 165-215.
- Wrotkowski Henryk, *Ze wszystkich kościołów odezwały się dzwony*, „Ziemia Kaliska” 12 XI 1993, nr 90; 12 XI 1993, nr 92.
- Wypych Jerzy, *Rola Straży Obywatelskiej w wyzwoleniu Kalisza 11 listopada 1918 r.*, „Rocznik Kaliski”, t. XLIV, 2018, s. 124-141.

Indeks osobowy

Adamek Józef	118	Czyżewski Włodzimierz,	29
Anders Władysław, gen.	30	ps. Wir	
Andrysiak Ewa, prof. UK	4	Danielewicz Władysław	97, 99
dr hab.		Daszyński Ignacy	64, 114
Antonowicz Teodor	32, 79	Dąbrowski Jan Henryk, gen.	17
Batory Stefan, król	20	Dąbrowski Józef	77
Beseler Hans von	24	Dobrowolski Leon,	13, 29-30, 53
Bestian-Zajac Anna, dr	4	ps. Nencki	
Bieniecki Stefan	59-60, 64-65,	Dobrzyniecka Alicja	108
	90	Dowbor-Muśnicki Józef, gen.	37, 60, 68,
Bigoszt Henryk	12, 40, 58,		97, 104
67, 76, 99, 104, 109-110,	129	Drozdowski Adam, dr	35-36, 81-82
Bliziński Wacław, ks.	20, 49	Drzewiecki Bolesław	9, 82
Błachowicz Maciej	9-10, 19	Dwernicki Józef, gen.	112
Bolek, ps. zob. Soleciński		Dykcik Zenon	12
Józef		Dziekanowski Karol	22-25, 27, 51
Bonaparte Józefina	23, 35, 39,	Dzierżawski Janusz	36, 59-60,
	52, 77, 81, 92	65, 70, 73, 82-83, 90, 103	
Bothmer von	57, 73-76	Dziewulski Leon	19-20, 91-92,
Bożyk Izabela	30		96, 122
Brochwicz-Lewiński Bole-		Faber	102
slaw, zob. Lewiński		Falk	101-102
Bolesław		Fryderyk III, król	57
Brokman Jakub	99, 102	Ful-Fruziński Stanisław	77
Bronikowski Leon	111-112	Fundament-Karśnicki Antoni	131
Bukowiński Bronisław	92-93, 96,	Fundament-Karśnicki	131
	123	Ksawery	
Bulewski Stanisław	19-20, 23,	Gabarski Jan	68, 70, 119
	26, 48	Gajzler Czesław	104, 128
Bzowski Stanisław	16-17, 19,	Galewski Józef	32, 79
	47, 94	Garlikowski Jan	18
Celichowski Witold, dr	93	Głazewski, ps.	31
Chamiec, ps.	31	Gomolec Ludwik	12
Chrzanowski Henryk	10, 12-13,	Gozdek Adolf, ks.	19, 91, 123
34, 38-39, 57-58, 61, 71, 74, 93-94, 96,		Guzowski Adam	67
98, 107, 112, 124		Hahn Konrad	17-18, 46,
Chrzanowski J.	34		58, 92-94
Chrzanowski Seweryn	112	Hahn Stefan	18
Cieślak Tomasz	91, 97, 126	Halak Mateusz	9
Czarski, ps. zob. Politański		Handke Gustaw	104
Tadeusz		Hass	61
Czubiński Antoni, prof.	109	Hornstein-Biethingen	65, 73-74
dr hab.		Hans von	

Hutten-Czapski Bohdan	27	Kwaśniewska M.	70
Jan Nepomucen, św.	15	Kwiatkowski Władysław	91
Jan Paweł II, papież	21, 58	Laskowski Otton	103
Janiszewska Zofia	26, 33	Lasoń Józef	9, 23-25, 27, 31, 40-41, 59-62, 73, 75, 95, 98, 103, 106-108, 112-113, 117
Janiszewski Lucjan	30-31, 54	Lewiński Bolesław	8, 68-69, 118
Jarno Witold, dr hab.	9	Lewszecki Józef	12, 34, 39, 100-102, 105, 108, 110-115, 130, 132
Jasiński Włodzimierz, ks.	20	Łaszczyński Ignacy	95
Jasiński	100	Łepkowski Jan	10, 30-35, 38, 54, 56, 59-61, 67, 76-77, 90, 105- -108, 110, 112-115
Jejde Juliusz zob. Jeyde Juliusz		Łossowski Piotr	77
Jeyde Juliusz	40-41	Łuczak Konstanty	37, 82
Jeziorański Tadeusz	27-28, 52	Maciejewski Jan	9, 69
Jędrzejak Feliks	77	Mamroth Ludwik	19, 92, 121
Józef, św.	4, 58, 88, 92, 115, 132	Markiewicz Henryk	31
Kakowski Aleksander, abp	39	Maruszevska Alicja	26, 33
Kamiński Ludwik	40	Masłowski Stanisław, ks.	39, 84
Karśnicki Feliks	112	Massor, gen.	72
Kęszka Sławomir, ks. dr	9	Masządro Ksawery, dr	98, 125
Kierekiesz Henryk	68	May Karol	104-105
Kierzkowski Kazimierz	107	Mazur Grzegorz	31
Kiliński Jan	62, 77, 117	Mąkowki Kazimierz	97, 102
Kinastowski Krystian	13	Meinberg, dr	94
Klank Władysław	111	Michael Artur	92
Klejhammer-Opieliński	82	Michael Gustaw	77, 91
Mieczysław		Michalski Jan	97, 104, 126
Kłós, ps.	31-32	Michalski Mieczysław	29, 36, 53
Konarski, ps. zob. Stachiewicz Wacław		Mikołaj, św.	15, 39, 43, 84
Konopnicka Maria	62	Mirski, ps.	31
Kościelniak Władysław	11	Młynarski Wincenty	19-20, 22-23, 48
Kościuszek Tadeusz	56, 70, 85	Modrzejewski Marian	109-110, 129
Kowalczyk Maciej, dr	9, 26	Moraczewski Jędrzej	113-114
Kozłowski Marek, dr	9	Morris-Malcolm Kazimierz	69, 104, 119
Koźmiński Stefan	8, 35-36, 38, 71	Motylewski Jan	24, 97, 126
Kożuchowski Telesfor	21	Mrowiński Zygmunt	93, 96, 123
Kraucki Mieczysław	7, 35, 37, 57, 71, 82	Myk	96
Królikowski Józef	97	Mystkowski Stanisław	35-36, 81-82
Kruszewski Jan	69	Nałęcz Tomasz, prof. dr hab.	30, 33, 55-56, 106, 113-114
Kubasiak Józef	36-37, 82	Naskręcki Stanisław	82
Kulczyński Stanisław	35-36	Nencki, ps. zob. Dobrowolski	
Kunicki Bogumił	8	Leon	
Kurowski Antoni	35-37		
Kurzajczyk Mariusz	9		
Kurzajek W.	8		

Niejomowska Zofia	9	Prądzyński Teodor	16-18, 38, 46, 92-93
Niekraś Władysław	8	Preusker Hermann	92
Niemojowski Bonawentura	20	Przerwa-Tetmajer Kazimierz	15
Niemojowski Wacław	9, 20, 27, 49, 112	Przerwa-Tetmajer Włodzie- mierz	15, 43
Nowacki Antoni	32-33, 80, 118	Przygodzki Sławomir, dr	16
Nowaczyk Henryk	9	Psarski Zygmunt	104, 128
Nowaczyński Jan	31	Pstrokoński Feliks	32-33, 59, 80
Nowak J.	82	Puchalscy, rodzina	62
Nowakowski Z.	31	Puchalski Józef Grzegorz	62, 68, 79
Nurczyński Antoni	28, 52	Pułaski Ludomir	20, 49
Opieliński Jan, ps. Wojszar, Zdanowicz	30, 33, 35, 53	Radajewski Tadeusz	35-37, 82
Opieliński Tadeusz	30	Radwan Antoni	18-19, 47, 59
Orgelbrand Stanisław, dr	37, 59-60, 65, 72, 74-77, 90, 97-98, 104, 125	Radwan Józef	7-8, 18, 35, 57, 59, 66-67, 70, 72, 74, 77, 92, 97, 99, 127
Orzeł Stanisław	104-105, 128	Radwan Józef (2)	18
Orzeszkowa Eliza	33	Radziłowicz Helena	10
Osiński Aleksander, gen.	114, 132	Rafański Piotr	9
Oster Jerzy	104	Rappak Stanisław	35-37, 82
Oster Władysław	104	Rawa-Grabowiecki Wincenty	38
Otmianowski Czesław	94	Rosiński Karol	68
Otwinowski Stefan	70	Rowiński Aleksander	68, 99, 104, 111
Parczewski Alfons	20, 48	Rozwadowski Tadeusz, gen.	107
Paweł, św.	58	Rusiński Władysław, prof. dr hab.	8-9
Pietrzak Edyta	4, 13	Rychterówna Maria	26
Pietrzak Jerzy, prof. dr hab.	3-4, 12, 50, 79, 81, 110-111, 127	Rydz Edward, ps. Śmigły	56, 64
Piłsudski Józef, marszałek	7-8, 21, 25-26, 29-30, 56-57, 59-60, 63-64, 105- -110, 113-114, 131	Rydzewski Stanisław	37-38
Piotr, św.	58	Rydzewski Stefan	10-11, 17-18, 35, 65, 82
Piwek Józef	35-37, 82	Rysiewicz Piotr	40-41, 61, 85
Płomyk, ps.	33	Sawicki Kazimierz	31, 54
Płoszaj Ignacy	115	Schlender Grażyna, dr	4, 11, 13
Płócienniczak Dominika, dr	13	Scholtz Kazimierz	21, 99, 127
Pobóg-Malinowski Władysław	113	Schramm	58, 100
Pogorzelski Walery	76	Sienkiewicz Henryk	8, 69
Polaczek	61	Sikorski Władysław	24, 27
Polak Bogusław, prof. dr hab.	109	Skabowski Mieczysław, ps. Zadora	59-60, 65, 90, 98, 107, 125,
Politański Tadeusz ps. Czar- ski	32, 54, 59, 105	Smodlibowska Aniela	17, 46, 94
Prajs Walenty	77	Smoliński Aleksander	9, 112
		Smorawiński Mieczysław Makary	21-22

Snopko Jan	22-25, 28	Waliś Grzegorz	10-11, 13, 19, 21-22, 24, 29-31, 55, 60, 70, 99-100, 103, 108
Sobczak-Waliś Monika	10, 68	Waraksiewicz Adolf	112, 131
Sobczyński Jan, ks.	13, 15, 21, 39, 43, 93	Wardęski Witold	94, 124
Soleciński Józef, ps. Bolek	29	Wawrzyniak Władysław	101, 111, 130
Sontag Leo, gen.	12, 33-34, 38-39, 58, 64-66, 73-74, 87, 97-98	Wegerer Rudolf von, gen.	16-18, 24, 34, 45
Sosnkowski Kazimierz, gen.	26, 114	Wende Edward, pastor	19-20, 23, 47
Splitt Jerzy Aleksander	9	Wieliczka Zygmunt	34, 100-101, 110-112, 115
Stachiewicz Wacław, ps. Konarski	55, 107	Wilczek Emeryk	106
Strykowski	57, 63, 70, 74, 76	Wilhelm II, cesarz	56, 86
Susicki Mieczysław	30-31	Wilson Woodrow	38
Szary-Spychalski Józef	77	Wir, ps. zob. Czyżewski Wło- dzimierz	
Szczęsny, ps. zob. Szymański Feliks		Wojciechowski Kazimierz	9
Szembek Bogdan	96	Wojszar, ps. zob. Opieliński Jan	
Szolc Kazimierz zob. Scholtz Kazimierz		Woźniak Sławomir	4
Szolc-Rogoziński Stefan	21	Wrotkowski Henryk, dr	8-11, 18, 34
Szoltz Kazimierz zob. Scholtz Kazimierz		Wyganowski Karol	19-20, 91-92, 96, 121
Sztark Emil	29	Wyganowski Stanisław	112
Sztyler Józef	37	Wyganowski Wojciech	112
Szubert Jan	95	Wypych Jerzy, dr	9
Szymański Feliks, ps. Szczęsny	59-61, 65, 67, 72, 90, 109, 129	Zadora, ps. zob. Skabowski Mieczysław	
Śmigły, ps. zob. Rydz Edward		Zakrzewski-Gromik Marian	8
Świata Idzi	110	Zakrzewski Marian zob. Zakrzewski-Gromik Marian	
Tomżyński Grzegorz	13	Zakrzewski Stefan	61
Traugutt Romuald	68, 118	Zaleski Gustaw	39, 61, 108
Tuliński Arkadiusz	10, 34, 57, 60-61, 67, 72-73, 98-99, 105, 108-109, 113	Zalwert Stefan	82
Ulrych Juliusz	7-12, 21-22, 25, 29, 34, 36-38, 50-51, 59-60, 62, 64-66, 69-73, 75-77, 82, 90, 95-100, 103, 106, 108-109, 112-115, 120, 131, 133	Zdanowicz, ps. zob. Opieliń- ski Jan	
Walczak Krzysztof, prof. UK	4, 11, 13, 93 dr hab.	Zdrowicka-Wawrzyniak Magdalena, dr	10, 19
Walczak Marian	32-33	Zekerówna F.	70, 106-107, 111
Walczak-Niewiadomska Agata, dr hab.	13, 15	Ziółkowski Józef	67
		Zofia, królowa	15
		Zych Józef	94-95, 108, 113, 124
		Żabicki Z.	8, 69

JERZY PIETRZAK ur. 1942 w Nowych Skalmierzycach, mieszka w Ostrowie Wielkopolskim, historyk; profesor w Instytucie Interdyscyplinarnych Badań Historycznych Uniwersytetu Kaliskiego (od 2024); emerytowany profesor zwyczajny Uniwersytetu Wrocławskiego.

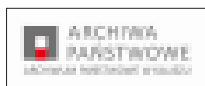
Odbył studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i Uniwersytecie Wrocławskim, pobocznie studiował filozofię, socjologię oraz prawo. Zainteresowania badawcze: historia ustroju i parlamentaryzmu polskiego, koronacje władców w Europie, historia Kościoła katolickiego w Polsce, dzieje Wielkopolski.

Regionalista wielkopolski: przewodniczący Komitetu Odbudowy Pomnika kard. Ledóchowskiego w Ostrowie (1982-1985), czł. Prymasowskiego Komitetu Restauracji Trumienki-Sarkofagu św. Wojciecha w Gnieźnie (1987), wiceprezes Ostrowskiego Towarzystwa Kulturalnego (1988-1991), wiceprezes Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1988-1992), czł. honorowy (2024); przewodniczący Komitetów Obywatelskich „Solidarność” w Ostrowie oraz województwie kaliskim (1989), senator RP wybrany z województwa kaliskiego (1989-1991), redaktor naczelny „Gazety Ostrowskiej” (1993-1997).

Autor wzgl. współautor książek, m.in.: *Wielkopolska szkoła edukacji narodowej* (1970), *Dziedzice, dwory, palace. Właściciele dóbr rycerskich w powiecie ostrowskim wielkopolskim 1795-1945* (I wyd. 2013, II wyd. 2020), *Powstańcy Ostrów w powstańczej Wielkopolsce 1918-1919* (2019); sagi *Fredrowska krew w Wielkopolsce* (1974); spektakli historycznych, m.in. *Prymas więźniem Żelaznego Kanclerza* (1984), *Duch im hetman!ł* (1988), *Polacy żądają sprawiedliwości a nie miłosierdzia* (1989), filmu *Prymas zaklęty w ostrowskim pomniku* (1984).

Kaliskie Towarzystwo
Przyjaciół Nauk
ISBN 978-83-66777-41-5

Archiwum Państwowe
w Kaliszu
ISBN 978-83-964992-4-0